

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Березінець Ірина Володимирівна

УДК 1(092)(477) : 165 (043.3)

ГНОСЕОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ
Г.І. ЧЕЛШАНОВА

09.00.05 - історія філософії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник :
доктор філософських наук, професор
МОЗГОВА Наталія Григорівна

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
Висновки до першого розділу	35
РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ	
Г. І. ЧЕЛПАНОВА.....	36
2.1. Філософські та психологічні ідеї в європейській думці на межі століть. 36	
2.2. Вплив філософської традиції Західної Європи на трансформації в українській суспільно-просвітницькій сфері та університетській освіті.....	64
2.3. Український контекст формування філософських поглядів Г.І. Челпанова.....	90
2.4. Метафізичні основи вирішення вченим проблем теорії пізнання	124
Висновки до другого розділу	151
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ	
Г.І. ЧЕЛПАНОВА.....	153
3.1. Полеміка Г.І. Челпанова з М. Гротом та О. Гіляровим і її гносеологічний зміст.....	153
3.2. Погляд вченого на наукову психологію крізь призму теорії пізнання ..	171
3.3. Гносеологічний контекст освітянської діяльності вченого.....	178
Висновки до третього розділу.....	188
ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Кардинальні зміни, що відбуваються в українському суспільстві починаючи з 90-х років ХХ ст., актуалізують вивчення специфіки та парадигмальних інтенцій вітчизняного світогляду, формуючи теоретичні підстави концепту європейської України. Провідне місце в цьому контексті посідають історико-філософські розвідки, які дають можливість визначити місце та значення інтелектуальної спадщини вітчизняних мислителів у загальноєвропейському історико-філософському процесі, усвідомити національну самоцінність та увійти до європейського культурного простору як його органічна самобутня частина.

Підкреслена необхідність розуміння місця та значення теоретичного доробку вітчизняних вчених у всесвітньому інтелектуальному просторі тісно співвідноситься з гострою потребою формування цілісного образу української філософської думки, пошуку її історичних та світоглядних витоків, виявлення світоглядних трансформацій. Останні найбільш чітко проявляються на зламі ХІХ – ХХ ст., – в цей час відбуваються кардинальні соціокультурні та суспільно-політичні зміни в Російській імперії, формується сучасний тип університетської та академічної освіти. Розбудова останньої тісно пов'язана з науковою та освітянською діяльністю відомого українського вченого, філософа Г. Челпанова.

Залишивши яскравий слід у становленні та розвитку філософської, філософсько-педагогічної та психологічної науки в Україні та Росії кін. ХІХ – поч. ХХ ст., наукова спадщина Г. Челпанова досі недостатньо вивчена. Ця тенденція, ймовірно, обумовлена специфікою філософування вченого, яка не завжди сприймалась його сучасниками, зумовлюючи різку критику та нерозуміння. Після Жовтневої революції, значна частина ідей запропонованих мислителем, не витримавши ідеологічного цензу, починає забуватися, чекаючи свого «великого дослідника».

Варто відзначити, що аналіз наявних в сучасному інтелектуальному дискурсі досліджень та публікацій, дає всі підстави стверджувати, що кардинальних змін у дослідженні філософської спадщини Г. Челпанова сьогодні не спостерігається. Окремим гносеологічним аспектам творчості мислителя присвятили увагу такі сучасні вітчизняні дослідники як А. Бреусенко, І. Гоян, В. Манжура, І. Маноха, Б. Матюшко, Н. Мозгова, І. Печеранський, В. Плужник, В. Пухир, В. Роменець, М. Ткачук, Ю. Федів, С. Чайка, К. Шевченко та ін.

Серед російських вчених, які вивчали наукову діяльність Г. Челпанова, слід згадати П. Алексеєва, Б. Ананьєва, С. Богданчикова, М. Будилову, Є. Вахромова, Є. Верховцеву, М. Виноградова, І. Гладкову, О. Гусєву, А. Ждан, І. Журавльова, В. Летцева, І. Ломову, Т. Марцинковську, О. Нікольську, О. Серову, О. Смирнову, В. Умріхіна, М. Ярошевського та ін.

В цілому в українській історико-філософській науці небагато праць, присвячених діяльності Г. Челпанова – філософа; недостатньо висвітлена його історико-філософська позиція, а також теорія пізнання. Та попри це, філософські погляди вченого знайшли своє місце та розглядались у навчальних посібниках з історії української філософії, за авторством Г. Волинка, Н. Мозгової, І. Огородника, В. Огородника, М. Русина, Ю. Федіва. Це свідчить про те, що ім'я мислителя вже посіло своє місце в історії української думки, хоча й потребує подальшого наукового осмислення.

Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що на сучасному етапі розвитку української історико-філософської науки створюється належне підґрунтя для інтенсифікації процесу оволодіння теоретичними напрацюваннями української філософської думки кінця XIX – початку XX ст. і безпосередньо Г. Челпанова як її представника. Саме цей контекст актуалізує звернення до обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова у межах комплексної науково-дослідницької роботи кафедри філософії «Актуальні питання історії і теорії філософії та її викладання студентам педагогічних навчальних закладів», науковий напрям «Дослідження проблем педагогічних наук», що входять до тематичного плану науково-дослідницьких робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, який затверджений Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова, протокол № 5 від 29 січня 2009 року. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова, протокол № 7 від 28 лютого 2011 року.

Метою дисертаційного дослідження є теоретична реконструкція гносеологічної проблематики Г. Челпанова та виявлення її концептуальних засад.

Досягнення поставленої мети здійснюється через вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

- вивчити основні колізії розвитку філософської думки у вітчизняному інтелектуальному дискурсі кін. XIX – поч. XX ст.
- дослідити світоглядні підстави розвитку філософського психологізму у зарубіжному та вітчизняному світогляді кін. XIX – поч. XX ст.
- розкрити специфіку філософського світогляду Г. Челпанова та виявити світоглядні підстави філософської психології;
- виявити сутність філософської позиції Г. Челпанова та експлікувати її гносеологічні перспективи;
- висвітлити специфіку наукових інтенцій філософської психології;
- проаналізувати філософські підстави та розкрити специфіку освітянської діяльності Г. Челпанова.

Об'єктом дослідження є історико-філософська спадщина представника університетської філософії кінця XIX – поч. XX ст. Г. Челпанова.

Предметом дослідження постає своєрідність гносеологічної концепції Г. Челпанова в контексті історико-філософської думки.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Теоретичною основою дисертаційного дослідження стали не тільки праці Г. Челпанова, його вчителів, учнів та сучасників (О. Гілярова, Г. Гордона, М. Грота, В. Зеньковського, В. Саводніка, Є. Трубецького, М. Рибнікова, Б. Яковенка), але й тих провідних сучасних українських дослідників, в працях яких досліджуються загальнотеоретичні та методологічні проблеми історико-філософської науки (Г. Волинки, І. Гояна, Б. Матюшко, Н. Мозгової, І. Огородника, В. Огородника, М. Русина, Ю. Федіва та ін.).

Методологічну основу дисертаційного дослідження складають такі загальнонаукові методи та принципи як принцип єдності історичного і логічного, принцип об'єктивності та всебічності. Поряд з ними використовується ряд загальнонаукових методів, зокрема, аналіз та синтез, ретроспектива, порівняння, систематизація тощо.

Важливе методологічне значення мало поєднання історичного, логічного, феноменологічного, герменевтичного і діалектичного підходів, що дало можливість сформулювати цілісний погляд на специфіку гносеологічної проблематики і творчу спадщину Г. Челпанова крізь призму західноєвропейської та вітчизняної філософської думки.

Поряд з вказаними, під час написання дисертаційного дослідження використовувалися філософські методи, серед яких варто назвати такі: герменевтичний – забезпечував тлумачення, інтерпретацію оригінальних текстів не тільки Г. Челпанова, а і його сучасників та сприяв розкриттю змісту базових понять; феноменологічний – він дозволив схопити сутність гносеологічних поглядів Г. Челпанова; діалектичний метод допоміг виявити

внутрішні суперечності філософського світогляду Г. Челпанова та специфіку філософського мислення на вітчизняних теренах в кін. XIX – поч. XX ст.

Кожен із зазначених методів використовувався для вирішення конкретних дослідницьких завдань.

Наукова новизна дослідження розкрита в наступних положеннях, що виносяться на захист:

Вперше:

– показано амбівалентність філософського світогляду Г. Челпанова, який представляючи емпіричну школу в психології, доводив пріоритет метафізичних принципів у розвитку гносеологічної проблематики. На цьому тлі виявлено світоглядні підстави становлення філософської психології, яка уособлюючи єдність філософії та психології, з одного боку, природничо-наукових методів та метафізичних знань, – з іншого, відкриває можливість зрозуміти специфіку пізнавального процесу;

– переглянута традиційна для вітчизняного інтелектуального дискурсу оцінка філософської позиції Г. Челпанова та показано, що позірний дуалізм матеріального та психічного (духовного) знімається на рівні теорії пізнання, яка підходить до їх вивчення крізь призму свідомості, де вони репрезентують один і той же зміст з різних сторін;

– виявлено не тільки світоглядну, але й методологічну взаємообумовленість наукової та педагогічної спадщини вченого, який орієнтувався не стільки на утвердження готових рішень, скільки на експлікацію наукового пошуку. Такий підхід, з одного боку, визначив основні стандарти та цінності освітньої діяльності у XX ст., а з іншого – став причиною гострої критики наукової спадщини вченого за несформованість філософської позиції.

Уточнено:

– специфіку наукових інтенцій запропонованої Г. Челпановим філософської психології, яка акцентуючи увагу на вивченні душі, поєднує в собі експериментальну та споглядальну компоненти, досягаючи тим самим запропонованої позитивізмом єдності опису та пояснення. На цій основі показано, з одного боку, теоретичну неспроможність наукової психології, а з іншого – взаємообумовленість природничо-наукового та метафізичного знання.

Набуло подальшого розвитку:

– вивчення основних колізій розвитку філософської думки у вітчизняному інтелектуальному дискурсі кін. XIX – поч. XX ст. На цьому тлі показано несформованість української філософської думки внаслідок політичної залежності, з одного боку, та низького рівня філософської культури, – з іншого;

– дослідження світоглядних підстав розвитку філософського психологізму у зарубіжному та вітчизняному світогляді кін. XIX – поч. XX ст. відкрило можливість виявити не тільки причини актуалізації теоретичних настанов німецької класичної філософії, але й показати їх значення для становлення філософської психології.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає у можливості цілісно осмислити гносеологічний ракурс історико-філософської спадщини Г. Челпанова і, тим самим, поглибити уявлення про внесок мислителя в українську філософську науку та визначити його місце в ній, а **практичне** – в тому що його результати можуть бути використані у нормативних курсах та спецкурсах з історії психології, онтології, гносеології, феноменології; філософії науки та епістемології, методології наукового пізнання, історії філософії, історії філософії України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням автора. Висновки та положення наукової новизни отримані дисертантом самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри філософії Національного університету імені М.П. Драгоманова та були висвітлені на наступних наукових конференціях: Звітно-наукова конференція викладачів університету «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 2010, 2011); Міжнародна науково-практична конференція «Г.І.Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов'янських держав» (150 – річчю від дня народження Г.І.Челпанова) (Маріуполь, 2012); заочна VIII Міжнародна науково-практична конференція з проблем суспільних наук (Москва, 2013); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка», (Київ, 2013, 2014).

Публікації. Результати дослідження висвітлені у дванадцяти працях: шести статтях, з яких одна – в іноземному виданні (Болгарія), п'ять – у фахових наукових виданнях України з філософських наук, а також шість тез у збірниках наукових праць і матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертаційного дослідження зумовлені логікою виконання поставлених завдань. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які включають у себе сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 223 сторінок, з них 191 сторінок основного тексту. Список використаних джерел становить 32 сторінки і налічує 286 найменувань.

РОЗДІЛ І. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В наш час відбувається поступове повернення до історичного простору філософської науки славного імені Г.Челпанова, заповнюються інформаційні проломи в ньому, вимальовується цілісна картина розвитку вітчизняної філософської науки, з'являється розуміння того місця, яке займав вчений в українській філософській думці кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Для подальшої аналітичної роботи, перш за все, ми звернулись до науково-літературної спадщини вченого, яка стала для нас основним джерелом для розуміння його світосприйняття. Вона включає в себе друковані праці, зокрема, з логіко-гносеологічної проблематики, підручники, нариси, статті, збірки, які присвячені аналізу, розробці актуальних тогочасних проблем філософії, психології, вищої та середньої освіти.

Одним з важливих носіїв інформації, необхідної для розуміння складного багаторівневого і багатоаспектного характеру філософської науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. стали для нас наукові дослідження вітчизняних та зарубіжних мислителів, попередників та вчених – сучасників Г.Челпанов, до робіт яких він звертався та опрацьовував, піддавав критиці; а також спогадів та наукових праць його учнів, що у своїй науковій діяльності торкалися тем, що його цікавили.

Необхідним матеріалом, що посприяв більш глибокому розумінню особливостей філософствування вченого стали монографії, дисертаційні роботи та статті присвячені вивченню його творчості у пострадянський період.

У ході джерелознавчого дослідження було виявлено, що за інформативним та тематичним спрямуванням роботи Г.Челпанова можна було б класифікувати, розподіливши їх на окремі групи. Ми звертаємо увагу на певну умовність нашого поділу, оскільки в багатьох випадках, одна і та ж

робота вченого пропонує до розгляду декілька пов'язаних між собою питань, завдяки чому її можна було б віднести до різних груп.

До **першої** групи творів потрібно віднести його магістерську та докторську дисертаційні роботи «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість. Уявлення простору з точки зору психології» та «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість. Уявлення простору з точки зору гносеології», в яких окреслено основне поле питань, які були актуалізовані вченим, та представлені ним на обговорення наукової громадськості. Важливим наповненням цієї групи стали аналітичні статті, які нагромаджували фактичний матеріал. Окрім цього, велике інформативне навантаження несуть критичні статті опонентів та статті – відповіді на них Челпанова.

До **другої** групи творів потрібно віднести лекційні матеріали видані завдячуючи конспектам студентів, які стали основою підручників вченого. Важко переоцінити їх важливу роль у розвитку вітчизняної філософської науки, оскільки, об'єктивним показником рівня затребуваності цих підручників стала кількість їх перевидань.

До **третьої** групи творів необхідно віднести твори, які присвячені розробці проблеми становлення філософії на теренах Російської імперії до складу якої входила тогочасна Україна, а також, проблемі відокремлення психологічної науки в окрему наукову галузь.

До **четвертої** групи нами віднесені статті, які згодом, сам автор упорядкував в окрему збірку присвячену реформуванню вищої та середньої освіти, в світлі якого обґрунтував необхідність обов'язкового введення психології та філософської пропедевтики в шкільну освіту. Потрібно ще раз звернути увагу, що саме між цими групами статей існує зв'язок, про який ми вже згадували.

До особливої, **п'ятої** групи, можна було б віднести роботи, в яких розкривається ставлення Г.Челпанова до матеріалістичного вчення. Це

особливі роботи – результати роздумів різних років, пов'язані між собою не часовим аспектом, а, актуальністю тематики.

Потрібно зразу обмовитись про те, що цей поділ носить умовний характер і ґрунтується не на хронологічному принципі, а, скоріше, на обраних для дослідження напрямках.

Таким чином, для розуміння творчої спадщини Георгія Челпанова, потрібно звернутися до джерельної бази, яка складена з його друкованих творів, що розкриваю проблеми тогочасної філософської думки.

Перші кроки у Київському університеті Св. Володимира, куди був офіційно зарахованим у 1892 р. Георгій Іванович Челпанов штатним приват – доцентом супроводжувались плідною та напруженою роботою. Перша вступна лекція «До питання про апріорність і вродженість у сучасній філософії» (1892) [2] була виголошена ним 6 жовтня зазначеного року і опублікована в «Університетських вістях». В ній вченим було окреслено коло його філософських уподобань, і що було сміливим кроком у тогочасній філософській науці, чітко визначено статус метафізики як підґрунтя гносеологічних досліджень. Вже в 1896 р. ним була захищена магістерська дисертація «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість. Уявлення простору з точки зору психології» [60], яка складала першу частину ґрунтовної роботи. Ці дві дати між собою поєднані цікавими статтями, рецензіями, опублікованими у журналах «Університетські вісті», який видавався при Київському університеті Св.Володимира; у таких журналах як «Питання філософії та психології» у Москві та у журналі «Світ Божий» Санкт – Петербургу.

Серед них можна згадати статті «Теорія апперцепції психічної активності в сучасній психології» (1891) [76], «Про фізіологічний метод в психології» (1891) [75], «Гельмгольць, як філософ та психолог» (1891) [69], «Окомір і ілюзія зору» (1893) [70, 71], «Про природу часу» (1893) [72], «Нариси з психологи сліпих» (1894) [52, 53] у журналі «Світ Божий» та ін.

Маємо надію, що популяризація останньої, введення її в активний науковий обіг, стане у нагоді не тільки філософам, але і представникам спеціалізованих галузей психології та педагогіки.

Після захисту магістерської дисертації творча наснага тільки набирає обертів, напрацьовується матеріал, який знайде своє місце не тільки в докторській дисертаційній роботі «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість. Ч. II. Уявлення простору з точки зору гносеології» [61], але і в інших наступних роботах. Серед статей, які публікуються в цей час згадаємо «До питання про сприйняття простору» (1987) [30], «Про свободу волі» (1897) [10, 11], «Огляд новітньої літератури з психології за 1890 - 1896 г.» [40], «Про апріорні елементи пізнання (поняття числа)» (1901) [37], «Про апріорні елементи пізнання (поняття часу, причинності, простору)» (1901) [38], «Огляд новітньої літератури з теорії пізнання за 1890 – 1898 г.» [42], «Огляд новітньої літератури з теорії пізнання. (Про природу геометричних аксіом)» (1899) [43], «Про вимір психічних явищ» (1899) [44, 45], «Нарис сучасних вчень про душу» (1900) [54], «Психологія і теорія пізнання» (1903) [64, 65, 66], «Огляд літератури з теорії пізнання. Іманентна філософія» (1904) [39].

Всі вищезгадані матеріали безпосередньо торкалися гносеологічної тематики. Але складність роботи полягала в тому, що Г. Челпанов як викладач вважав за потрібне не акцентувати увагу слухачів на його позиції, оскільки притримувався тієї думки, що це заважатиме їм у формуванні власної. Толерантне ставлення до різних вчень, їх однаково глибоке висвітлення вченим, спонукало нас до пошуку інших джерел інформації, а також підвело нас до розуміння необхідності пошуку опосередкованих їх форм.

Значну роль у розкритті філософської позиції вченого відіграли відгуки опонентів на його дисертаційні роботи, а також відповіді – пояснення автора на них. Щодо магістерської роботи, то свою критичну думку висловили М.

Грот та В. Саводнік [139, 237], а що до докторської – О.Гіляров та Є. Трубецкой [125]. Свою позицію, яка була викладена у магістерській роботі Г. Челпанов відстоює у статті «До питання про сприйняття простору» (1987) [30]. Стосовно докторської роботи, то іншою статтею – відповіддю на критичні зауваження опонентів стала стаття «Апріоризм і емпіризм» [23].

Але на нашу думку буде доцільним звернутись ще до одного джерела, яке, на наш погляд, збагачує наше дослідження цікавим матеріалом для роздумів. Мова йде про теми рефератів, які були запропоновані для обговорення під час роботи Психологічної семінарії і містились у «Звітах». Саме вони дають нам уявлення про теми, які розглядались на заняттях. Вони знайшли своє відображення в започаткованому професором Г.Челпановим журналі «Труды Психологической семинарии при университете Св. Владимира» і стали красномовною наочністю тих питань, які пропонував для обговорення педагог своїм студентам. Видавався журнал з 1904 по 1908 р. В ньому висвітлювались не тільки власні наукові напрацювання вченого і роботи його учнів, а подавався аналітичний матеріал, присвячений огляду гносеологічних та психологічних проблем актуальних в Західній Європі. Наприклад, зі «Звіту про діяльність Психологічної семінарії при університеті Св. Володимира за 1897 – 1902 роки» (1903) [50] ми можемо запропонувати до уваги деякі із загального переліку тем: «Про неспроможність філософського матеріалізму», «Про самоспостереження як основу психології», «Матеріалізм як основа світогляду», «Вчення Канта про сприйняття простору і нативізм», «Вчення про свободу волі по Паульсену», «Про принцип психофізичного паралелізму» [50, с. 1 – 3] і багато інших тем. «Звіті про діяльність Психологічної семінарії при університеті Св. Володимира за 1902 – 1906 роки» (1907) [51] дає нам приклади інших тем: «Вчення Декарта про причинність», «Теорія пізнання Юма», «Теорія пізнання Канта», «Вчення Гартмана про душу за його «Сучасною психологією», «Про трансцендентальний ідеалізм» [51, с. 8 – 10]. Оскільки Г.

Челпанов формував той тематичний простір, в якому відбувалась робота Психологічної семінарії, то ми можемо говорити про те, що вони відображали те коло філософських питань, які турбували розум дослідника. А спільна, колективна робота Вчителя зі своїми студентами, не тільки збагачували знаннями останніх, але і, можна припустити, поглиблювала, розширювала, давала можливість переосмислити філософські проблеми самим Вчителем.

Ці «Звіти...» є безцінним матеріалом не тільки тому, що формують наше уявлення про серйозність досліджуваних слухачами філософських тем, а і тому, що надають можливість реконструювати манеру, стиль роботи Г.Челпанова зі студентами, відображаючи його вимогливість до будь-якої робочої ситуації.

Згадані матеріали є дуже інформативними і виступають джерельною базою дослідження.

Відзначимо, що київський період в науковій діяльності займає досить короткий період з 1892 по 1907 рр. Але саме цей час є часом формування вченого у всіх його проявах: дослідника – філософа, психолога; педагога, організатора, публіциста.

Розглянемо роботи Г. Челпанова, які ми умовно віднесли до другої групи – це матеріали лекцій та підручники.

Активна, успішна викладацька діяльність мислителя сприяла появі багатого лекційного матеріалу, який виходив друком в типографії при Київському університеті. Це матеріали з «Історії основних питань етики» (1897) [29], курс логіки (весняне півріччя 1900 – 1901), критика матеріалізму в психології (осіннє півріччя 1898), мозок і душа: критика матеріалізму та огляд сучасних вчень про душу (1898 – 1899), про сучасні філософські напрямки (осіннє півріччя 1902) [12]. Згодом, перейшовши до Московського університету деякі матеріали зазнають змін, доповнень та будуть оновлені. Так, наприклад, цікавим є той факт, що завдяки старанням студентів

Московського університету Г.Гордона та М.Рибнікова, їх конспекти лекцій з психології стали основою для виходу оновленого курсу з психології. При сприянні «Товариства взаємодопомоги студентів філологів» у 1909 р. вийшла друком «Психологія. Основний курс, читаний в Московському університеті у 1908 – 9 р.» [62, 63], який складався з двох частин. Аналогічна ситуація склалась і з курсом логіки. В основу «Додаткового курсу логіки, читаного у Московському університеті у 1908 – 9 акад. р.» були покладені «записки студентів С. Ігнатова і С. Чемоданова» [27] при сприянні того ж «Товариства взаємодопомоги студентів філологів».

Майже весь цей лекційний матеріал згодом знайде своє втілення у підручниках. Говоримо: «майже», – тому що, наприклад, курс «Історія основних питань етики» [29], нажаль, залишиться без змін. Це дуже рідкісне видання, яке представляє собою добірку лекцій на газетному папері з не дуже якісним машинописним текстом. Назва курсу згадується в сучасних роботах, але їх зміст не піддався аналізу в якості носія філософської позиції автора.

Якщо продивитись тематику підручників Г. Челпанова, то вони відповідали тим курсам, які він викладав, хоча написані та видані вони в різний час. Серед них потрібно згадати «Підручник логіки» (для гімназій і самоосвіти) [19]; підручник «Вступ у філософію» [24], виданий у Києві 1905 р.; «Підручник психології» (для гімназій і самоосвіти) [67], виданий у Києві 1906 р.; підручник «Вступ в експериментальну психологію» [25], що був виданий у Москві 1915 р. Стосовно останнього. Можна з глибоким переконанням говорити про те, що народжувався цей підручник у Києві. Саме Київська Психологічна семінарія стала колыскою того матеріалу, який був через роки поданий у відомому підручнику. Він є цінним надбанням української науки. Хоча автор досить критично відносився до того, що б називати цю книгу підручником і вважав, що більш відповідною була б назва «методика експериментальної психології» [25, с. XI], принаймні, виходячи з тих завдань, які перед собою ставив автор.

1905 рік стає для вченого дуже плідним – виходять друком дві його важливі роботи: «Вступ у філософію» [24] та «Підручник психології (для гімназій и самоосвіти)» [67]. Поштовхом для написання першого підручника послугувало щире переконання автора в тому, що всі існуючі підручники не досягають тієї мети, до якої спрямовані. Проаналізувавши переваги і недоліки деяких існуючих підручників (Ф. Паульсена, В. Вундта, О. Кюльпе), Г.Челпанов спираючись на власний викладацький досвід, дійшов думки, що «у нас немає твору з філософії, яке було б «введенням» у власному розумінні, тобто яке змогло б у доступній формі познайомити початківців з основними філософськими проблемами. Відсутність такого твору є дуже серйозною прогалиною у нашій літературі» [24; V]. І тому, метою вченого стало заповнити ці прогалини.

Найкращим способом ознайомлення з філософською думкою, на авторський погляд, було «вивчення основних типових філософських теорій» в їх історичному розвитку [24; VI]. Як філософ, вчений розумів, що тільки історичний контекст забезпечить переконаність читача в тому, «що сучасна думка привносить щось таке, чого не було у «класиків» [там само]. Потрібно звернути увагу і на дидактичну виваженість підручника. Філософ – педагог пропонував до огляду проблеми з їх подальшим вирішенням. При цьому, розраховуючи і на самостійний пошук рішень, якщо вони були неповними або недостатньо розкритими. З цією метою був змінений план подання матеріалу в порівнянні з іншими однойменними підручниками та запропоновані першоджерела «доступні» для сприйняття початківців. Вчений наголошував, що важливим підготовчим моментом для вивчення «Вступ...» є ознайомлення читачів з його підручниками «Психологією» та «Логікою», а також з книгою «Мозок і душа: Критика матеріалізму і нарис сучасних вчень про душу» [31]. Для нас цей підручник є цінним інформаційним джерелом, оскільки містить думки, які характеризують світоглядні принципи вченого.

Ми вже говорили про те, що Київський період роботи Челпанова займав відносно короткий проміжок часу. Але плідність його важко переоцінити. Це був час формування особистості вченого. Саме в цей період виявляються його наукові пріоритети, чітко окреслюються сфери зацікавленості вченого – філософа, психолога, педагога та вченого – організатора.

Саме в цей період часу філософом написана одна з його ґрунтовних та яскравих робіт «Мозок і душа» (1900) [31]. Складена вона з лекцій і покликана «відповісти на питання, які поставлялися університетською молоддю та публікою» [31, с. 10]. Її теж можна було б сміливо зараховувати до підручничого матеріалу, оскільки вона містить ази філософського знання. Ця робота стала безцінним надбанням вітчизняної філософії.

Хочеться приділити увагу і іншому підручнику, тим паче, він на це заслуговує повною мірою. Мова йде про «Підручник психології (для гімназій і самоосвіти)» [67]. Його вирізняли особливі надписи на палітурці. Там було надруковано : «Допущений Вченим Комітетом Міністерства Народної Освіти в якості керівництва для середніх навчальних закладів; Вченим Комітетом Міністерства Народної Освіти удостоєний Великої Премії імператора Петра Великого; Навчальним Комітетом при Св. Синоді схвалений для вживання в духовних семінаріях; Св. Синодом удостоєний премії Преосвященного Макарія, Митрополита Московського». Ці надписи демонстрували високий рівень суспільного визнання автора і його роботи.

А щодо до тих, кому автор адресував підручник, то він застерігав їх від «прочитування» матеріалу, тоді коли він потребував «вивчення». Більше того, педагог вказував: «для систематичного вивчення психології необхідно попередньо ознайомитись з «основами» психології по будь-якому підручнику і ознайомитись найретельнішим чином» [67; VII]. Тільки засвоївши основні положення психології, можна переходити до вивчення серйозних творів з психології: Г. Спенсера, В. Вундта, У. Джемса, – вважав Г.Челпанов.

Час показав, що підручники Г.Челпанова мали успіх. Про це красномовно свідчить той факт, що «Вступ у філософію» мало 7 видань – останнє у 1918 р., а «Підручник психології...» перевидавався 16 разів – останній у 1919 р.

Особливе місце серед підручників Г. Челпанова посідав «Підручник з логіки» [19]. В дореволюційний час підручник перевидавався дев'ять разів. Десяте видання вийшло у 1918 р., а останнє – у 1946 р. Він пережив автора і мав свою дуже незвичну історію.

Після смерті вченого його ім'я було забуте. Але сталося так, що про Г.Челпанова несподівано згадали у зв'язку з його підручником логіки. Це сталося тоді, коли побачивши потребу у навчанні комісарів правильному мисленню, Й. Сталін у 1940 – 1941рр. вирішив повернути логіку, але не встиг це здійснити зразу – почалась Велика Вітчизняна війна. Ідея не загубилась і вже 4 грудня 1946 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про викладання логіки та психології у середній школі» [89, с. 38]. Оскільки «Підручник логіки» Г. Челпанова був популярним і відомим, то до написання нового, з деякими скороченнями, перевидали цей.

У «Логічному словнику» 70-х років ХХ ст. М.Кондакова [176] є стаття присвячена «Підручнику логіки» Г. Челпанова. «Один з найбільш поширених у середніх школах дореволюційної Росії підручників з логіки. Десяте видання вийшло у 1918 р. У 1946 р., коли безумовно правильно було підняте питання про необхідність вивчення формальної логіки у школі, підручник з деякими скороченнями і виправленнями за текстом був виданий Держполітвидавом 100 – тисячним накладом», – написав автор [176, с. 560 – 561].

Доволі цікавою на сьогоднішній день є для нас невеличка робота вченого «Про пам'ять і мнемоніку» (1903) [55], яку він називав психологічним етюдом. Вона спрямована на підвищення культури запам'ятовування матеріалу та звільненню від ілюзій, що в цій справі може

допомогти мнемоніка. Тому, не зважаючи на її сьгоднішню актуальність, вона несправедливо забута.

Третя група творів, представлена статтями, що торкаються теми становища філософії та психології на теренах Російської імперії. Час активної наукової діяльності Г. Челпанова припадає на етап повернення філософії місця «цариці наук» [12, с. 19], виокремлення психології в окрему галузь та розвитку експериментальної психології. Вчений приймав участь в цьому процесі. Він розглядав психологію як комплексну галузь, в якій, кожне спрямування тісно пов'язане з умоглядною психологією, вказував на тісний зв'язок останньої з філософією та вважав, що психологія як загальна наука, має право на самостійне існування та розвиток. Свої міркування щодо цієї проблеми він викладав у книзі «Нариси психології» (1926) [13] та своїх статтях: «Психологія і теорія пізнання» (1903) [64, 65, 66], «Про ставлення психолога до філософії» (1907) [46], «Про предмет психології» (1908) [58], «Завдання сучасної психології» (1909) [28], «Сучасна індивідуальна психологія та її практичне значення» (1910) [16] та інші статті, присвячені цій тематиці знайшли своє місце на шпальтах журналу «Питання філософії та психології». Перегукується з тематикою попередньої групи статей збірки, які присвячені не тільки питанню виокремлення кожної з наук, а і подальшому їх розвитку. А він, на думку вченого, міг відбутись тільки тоді, коли до ознайомлення та вивчення цих наук буде залучено молоде покоління – учнівську молодь. Саме, боротьбі за місце філософської пропедевтики та психології у середній школі, ліцеї, реформуванню вищої освіти присвячені збірки статей «Демократизація школи»(1918) [1], «Збірка статей (психологія і школа)» (1912) [15], які складають четверту групу творів. Статті, що входять до них написані в різний час, оскільки дискусія точилась достатньо довго.

П'ята група творів Г. Челпанова вирізняється її особливою тематикою. Вона присвячена критиці матеріалізму і не тільки...І в цьому сенсі важливим

джерелом аналізу стає праця «Мозок і душа: критика матеріалізму і нарис сучасних вчень про душу» (1900) [31]. Вона вирізняється своєю поліпроблемністю. Майже не було питань, які б не піднімалися цією роботою. Можна було б говорити про те, що за своєю науковою ґрунтовністю та структурою вона тяжіє до підручника, оскільки складається з двадцяти лекцій, які були прочитані у Київському університеті Св. Володимира (1898 – 1899 рр.). Завдяки легкій мові викладу, можна було б говорити про її науково-популярний характер – вона доступна для розуміння широким верствам населення. В ній в комплексі представлені до розгляду питання, які активно розглядались у вітчизняних філософських колах та колах Європи. Автор провів щільний критичний аналіз матеріалізму у контексті сучасних вчень про душу, тому що спирався на припущення «що роз'яснення цього питання є досить своєчасним» [31, с. 7]. Така «своєчасність» була зумовлена поширеною тенденцією до матеріалістичного розуміння душевних явищ серед публіки у суспільстві, при відсутності у неї офіційного визнання матеріалізму та викликана необхідністю роз'яснення питань про біологічний та економічний матеріалізм.

Окремо до розгляду автором пропонувалось питання про становище філософії у Росії. «У нас панує погляд, що філософія є така ж псевдонаука, що віджила, як, наприклад, алхімія, астрологія та ін. Не бракує представників преси, які часто готові були б довести, що філософії немає місця серед інших галузей людського знання» [31, с. 12], – писав вчений. Автор звертав увагу на залишки застарілих поглядів щодо ворожості між природознавством та філософією. Він намагається довести, що різниця між завданнями, які вирішуються цими науками, ступені достовірності отриманих знань на стільки різні, що вони не тільки не можуть ворогувати, а добре співіснують одне з одним та доповнюють одне одну. Головне завдання філософії полягає за Г. Челпановим в тому, щоби знайти «основу – початок або основний принцип, що лежить в основі дійсності» [31, с. 199]. Важливими питаннями,

які хвилювали Г. Челпанова, були питання відокремлення психології від фізіології та виділення її в самостійну науку; можливості використання експерименту в ній. Ці питання потребували особливого підходу та роз'яснення.

Виняткову увагу вчений приділив розгляду та критичному аналізу вченням про душу: психофізичному монізму та паралелізму. Співвідношення матеріального та духовного обговорювалось не тільки в Європі, але було актуальним та викликало активну полеміку в російських наукових колах. Як емпірик, ним робиться висновок зі свого дослідження цього вчення, що «дуалізм, що визнає матеріальний та особливо духовний принцип, у всякому випадку є кращим поясненням явищ, ніж монізм» [31, с. 300].

Представлена праця до 1912 р. була перевидана п'ять разів. Цей факт красномовно свідчить про зацікавленість публіки запропонованими до розгляду питаннями, про їх актуальність, затребуваність та своєчасність.

Серед інших, які розкривали розуміння вченим матеріалістичного вчення з точки зору теорії пізнання потрібно назвати статті та роботи «Про свободу волі» (1897) [10, 11], «Об'єктивна психологія в Росії та Америці» (1925) [6], «Психологія і марксизм» (1926) [14], Соціальна психологія або «умовні рефлекси» (1926) [17], «Спінозізм і матеріалізм» (1927) [18],

На перший погляд видно, якщо звернутись до хронології, то із запропонованого переліку робіт виокремлюється стаття «Про свободу волі», але вона є найпершою, що окреслює ставлення Г. Челпанова до економічного матеріалізму. Ця стаття є однією з тих, що вводиться у науковий обіг, оскільки її назва тільки згадувалась, але зміст її не досліджувався.

Аналіз цих робіт, створює підстави для того, щоб подивитись на відношення вченого до матеріалізму під іншим, можливо, неочікуваним кутом зору. Такий підхід дасть можливість оновити погляди на світосприйняття Г. Челпанова. Нажаль, багато документів, серед яких

особисте листування вченого знаходяться в архівах Росії за межею досяжності.

Досліджуючи гносеологічну проблематику, яка охоплювалась Г. Челпановим, ми намагались залучити якомога більше авторських статей, які раніше не залучались в активний науковий обіг. Вони являють собою велику цінність, оскільки надають можливість реконструювати етапи розвитку світогляду вченого, його наукового зростання. Окрім цього, залучені матеріали є носіями цікавої інформації для подальших досліджень.

Теоретико-методологічною основою дослідження вищезгаданих джерел є принципи єдності тематичного і системного підходів до історико-філософського матеріалу; намагання притримуватись наукової об'єктивності в інтерпретаціях текстів, враховуючи факт їх безумовної оригінальності. Засобами нашої роботи з текстуальними матеріалами слугують герменевтичні, компаративні, формально-логічні методи.

Оскільки світоглядне формування кожної особистості відбувається в соціокультурному середовищі, тому важливо було з'ясувати ту духовну атмосферу, що оточувала Г. Челпанова, та сприяла його формуванню та зростанню як науковця, дослідника; впливала на результативність його праці, які знайшли своє втілення у підручники, наукові статті, лекційні матеріали, публіцистику – у той матеріал, з яким довелось працювати. Сприяли нам у дослідженні гносеологічного спадку філософа історико-філософські роботи як його старших колег, так і учнів. Оскільки Г. Челпанов представляв університетську філософську науку, тому особливо важливим було дослідити історичне підґрунтя та трансформування саме освітянської сфери кінця XIX – початку XX ст. Найбільш ґрунтовно цей аспект висвітлено в роботах таких дослідників як Олександра Введенського «Долі філософії в Росії» [109], Є. Боброва «До історії філософських гуртків»[92], О. Козлова «Бібліографічні нотатки»[166], В. Зеньковського «Історія російської філософії» [153], М. Лоського «Історія російської філософії» [195], Е. Радлова «Нариси історії

російської філософії»[229], Г. Шпета «Нарис розвитку російської філософії» [270].

Для того щоб більш глибоко зрозуміти чим було спричинено проблемне поле робіт Г. Челпанова, попередньо необхідно було ґрунтовно ознайомитись з роботами вчених, які оточуючи вченого в освітянській сфері, розділяли та підтримували його погляди, з якими він полемізував, які висловлювали протилежні думки, спонукаючи його до захисту власних думок. Тому, потужним джерелом дослідження стали роботи в першу чергу, тих, хто оточував мислителя, та зіграв не останню роль в його науковому становленні. І в цьому переліку потрібно згадати М. Грота та його роботи [135 – 142], якого молодий Г. Челпанов обрав своїм вчителем. Підтримував ще тоді молодого вченого Л. Лопатін [184 – 190]. Багато чого почерпнув вчений як у дорослого С. Трубецького [253 – 256], так і у майже однолітка Олександра Введенського [107, 108], серйозний вплив справив на становлення вченого О. Гіляров [125]. Труди сучасників з теорії пізнання були живим обміном думок з приводу складних філософських проблем, що живив і збагачував мислителя.

Оскільки філософська думка на теренах Російської імперії, до складу якої входила Україна, найтіснішим чином була пов'язана з філософською думкою Західної Європи, вплив якої постійно відчувала, не можливо не згадати вчених – філософів, які її представляли. Тим паче, Г.Челпанов з юнацьких років дуже ретельно вивчав і аналізував їх роботи, починаючи з вчених стародавніх часів до сучасності. Ми зупинимось на іменах тих, хто на наш погляд найбільше вплинув та визначив проблемне поле, в якому працював вчений, викликав інтерес до розробки питань теорії пізнання, однієї з найскладніших царин філософської науки, а також продовжив цю традицію надалі. На наш погляд важливими для нашого дослідження стали роботи таких мислителів як: Аристотеля [85, 86], Ф. Brentano [102], В.

Вундта [118, 119, 120], Е. Гартмана [121], Г. Гельмгольца [122], Е. Гуссерля [145], Р. Декарта [146], І. Канта [163], Г.В. Лейбніца [180, 181], Дж. С. Милля [204, 205], Б. Спінози [243], Г. Риккерта [233], Г. К. Штумпфа [274, 275] та ін.

Якщо звертатись до опису бібліографічного матеріалу присвяченого вивченню життя та творчості Г. Челпанова, то в дореволюційний час його як такого не існувало. Були окремі уривчасті згадки пов'язані із деталізацією певних історичних моментів. Так, Е. Радлов аналізуючи випущені на момент написання його «Нарисів історії російської філософії» [229] підручники «Вступ до філософії», серед яких виділив підручник Г.Челпанова, зауваживши, що у цьому труді «дається огляд філософських проблем, і вказані можливі точки зору, з яких ці проблеми можуть бути вирішені», але автор «не намагається ввести читача в певну філософську систему» [229, с. 148]. Зрозуміло, що «Вступ...» під авторством Г.Челпанова був не єдиним підручником того часу. Звичайно, що автори пропонували різні системи викладу матеріалу. Але це ніяким чином не применшило значення його підручника. Тим паче, сам час вимагав появи таких трудів: «Філософія неможлива без гносеологічного обґрунтування», – писав Радлов, зазначаючи, що ясне усвідомлення цього у науковій думці відбулось тільки у другій половині XIX століття [229, с. 147].

Згадав Е. Радлов і підручник Г.Челпанова «Вступ в експериментальну психологію» [25] у зв'язку з Психологічним інститутом: «в Росії культивується не без успіху і експериментальна психологія, причому були влаштовані при університетах і психологічні кабінети або лабораторії; з них найзначніша знаходиться у Москві – Психологічний інститут у Москві С. Щукіна – і нині керується проф. Челпановим, якому належить і «Вступ в експериментальну психологію» (М., 1915), що містить докладний опис методів і приладів» [229, с. 164]. Відгук Е. Радлова носив досить стриманий характер.

Дійсно, відкриття Психологічного інституту стало великою неординарною подією, яка вплинула не тільки на наукове життя країни, а і у великій мірі – на життя Г.Челпанова. Заснований завдяки його енергії, професіоналізму, наполегливості у 1912 р., Психологічний інститут офіційно відкрився у 1914 р. Це стало справжнім святом науки не тільки в Російській імперії, а і, без перебільшення – міжнародним святом. Про це красномовно говорять вітальні листи та телеграми, надіслані на ім'я директора інституту проф. Г. І. Челпанова [230, 231]. Цікаві факти надані у книзі А. Тахо-Годі «Лосєв». Молодий О. Лосєв пригадував цю неординарну подію такими словами: «Надіслали вітання видатні психологи В.Вундт, К.Штумпф, К.Марбе, прибуло до 400 гостей, а з Петербурга – професор Ол – др. Введенський, неокантіанець... І що можна описати цими жалюгідними словами. (17/ IV.1914)» [247, с. 47].

Наше бажання вивчити філософські уподобання Г. Челпанова крізь призму спогадів учнів Г.Челпанова зіткнулось з певними труднощами. Як виявилось спогадів залишено дуже мало, а з них – ще менше тих, що торкаються не тільки гносеологічної тематики, яка нас цікавить, а і взагалі розгляду філософських поглядів вчителя. Торкаються цієї теми учні Г. Челпанова В. Зеньковський [153] та Б. Яковенко [284]. Їх твори вирізняються виключною фундаментальністю і ґрунтовністю. Найбільш повну, розгорнуту комплексну характеристику ми побачили у В. Зеньковського [153]. Він не тільки дав високу оцінку відомій роботі Г. Челпанова «Мозок і душа», визнавши її найкращою «не тільки у російській, але й у світовій літературі з критики метафізичного матеріалізму» [153, с. 658], а також більш глибоко проаналізував особливості світосприйняття Г. Челпанова. Як історик філософії, свого наставника він зарахував до тих, кого вважали неокантіанцями. Щодо розуміння об'єктивного підґрунтя простору, то він погоджувався з Челпанівською позицією «ідеал-реалізму», але з тим доповненням, що його апріорізм мав теологічний акцент [153, с. 658 - 659].

Особливого значення набула стаття В. Зеньковського «Пам`яті проф. Г. І. Челпанова» (некролог), де в точну, лаконічну форму прощального слова закладено глибокий зміст, що став тією основою, яка дала можливість розгорнути подальшу нашу дослідницьку роботу. Автор у своїй статті зміг точно окреслити концептуальну основу наукової діяльності свого Вчителя.

Б.Яковенко у своїх спогадах був не багатослівним і в тон із В. Зеньковським зазначав, що «поширенню та укріпленню філософського критицизму в цей час сприяв проф. з Києва Г.І Челпанов своїми науково-популярними роботами, як і другим гносеологічним томом свого головного твору, в якому на основі аналізу проблеми сприйняття простору був показаний реалістичний варіант критичного ідеалізму» [284, с. 353].

О. Лосєв у своєму нарисі «Російська філософія» висловлював жаль з того приводу, що не зважаючи на систематичне опрацювання філософських проблем, Г.Челпанов перебував серед тих представників університетської професури, які «взяли за правило не виходити за межі чистої теорії пізнання, логіки і досить помірної онтології і вперто цьому правилу слідували»[191, с. 69]. Такий стан речей, на його думку, створював «несприятливі умови для систематичної розробки уявлення філософських досягнень» [191, с. 69]. Але не зважаючи на недоліки, які він бачив у свого вчителя, О. Лосєв ніколи не зрікався його і говорив про себе як про учня «видатного психолога і філософа Г. Челпанова» [247, с. 40]. А.Тахо-Годі [247] згадувала ситуацію, коли намагаючись підтримати Г.Челпанова в скрутні для нього часи, О. Лосєв приготував до видання свою книгу «Дослідження з філософії та психології мислення» зі зверненням до вчителя: «Георгію Івановичу Челпанову – борцю за справжню психологію у Росії присвячує цю книгу автор – учень» [247, с. 74].

Свою інтерпретацію філософських поглядів Г. Челпанова дав М. Бердяєв, відштовхуючись від власного тяжіння до марксизму в юнацькі роки. Такий кут зору не завадив йому високо оцінити «науково-філософську

критику матеріалізму» вченим, що він вважав великою заслугою. Високо оцінив М. Бердяєв ті зусилля, які докладав Г.Челпанов для повернення філософії її гідного становища [91, с. 56 – 57].

Працюючи з різними джерелами ми стикнулись з проблемою, що їх автори, учні Г. Челпанова, окрім згаданих, у своїй більшості, приділяли увагу аналізу його діяльності як організатора науки, і, зокрема, експериментальної психології, психолога, педагога; відзначали його ерудованість, високі особистісні якості, бурхливу енергію. Про це згадували М. Рибніков [237] та О. Гордон. Останній, навіть з його зневажливим ставленням до Г. Челпанова – філософа [132, с. 86] писав, що він «дуже любив науку, для якої намагався зробити все, що було в його силах», він відмічав його як «пропагандиста психологічної освіти, як засновника Інституту Експериментальної Психології та автора підручника експериментальної психології, а також, методично дуже пристойних підручників психології і логіки» [132, с. 86].

Ставлення до Г. Челпанова – філософа було неоднозначним. Можливо, негативну роль зіграла його станова відмінність, можливо те, що він приїхавши з провінції зміг завдяки своїм старанням, працездатності, наполегливості отримати високий соціальний статус ; можливо стереотипно вважали сферою його діяльності тільки те, що було пов'язано з Психологічним інститутом. Навіть відсутність витіюватості мови всіляко засуджувалась і сприймалась як відсутність науковості. Все це заважало розгледіти критикам гострий розум вченого, відкинувши другорядності.

Навіть не всі автори, що аналізували історію філософії Російської імперії включали в свій огляд діяльність Г. Челпанова. Наприклад жодного слова не написано про філософа М. Лосським, Я. Колубовським. Навіть Г. Шпет згадував про свого вчителя, друга, тільки в контексті Київського університету Св. Володимира, Психологічної семінарії при ньому та Психологічного інституту [271, с. 649 - 651].

Складалось враження, що наукове оточення філософа вирішуючи, начеб-то ті ж самі філософські проблеми, обговорюючи їм присвячені статті, майже зовсім, за великим виключенням, не цікавилось творчістю вченого у філософській царині.

Але існує той факт, що деякими філософськими творами вченого, а саме «Авенаріус та його школа» та «Іманентна філософія» зацікавився В. Ленін. Вони знадобились йому при написанні роботи «Матеріалізм та емпіріокритицизм». У листі від 13 липня 1908 р. він звертається до своєї сестри М. Ульянової з проханням знайти і надіслати йому ці твори [80; 218, с. 2].

Значний інтерес викликають статті, які присвячені розгляду окремих дискусійних філософських питань, що турбували уми тогочасних мислителів. Вони дають уявлення про тематику, яка широко обговорювалась в Європі сучасною науковою громадою.

Багато матеріалу друкувалось на шпальтах журналів «Вопросы философии и психологии», «Логос», «Новые идеи в философии». В них можна було знайти статті не тільки вітчизняних, а і зарубіжних авторів – відомих та початківців. Серед них такі прізвища, як Ф. Brentano «Про внутрішню свідомість» [102], Е. Гартман «До поняття несвідомого» [121], Г. Герц «Три картини світу» [123], П. Наторп «Кант и Марбурзька школа» [209]. З російських згадаємо статті В. Сеземана «Теоретична філософія Марбурзької школи» [239], С. Франка «Прагматизм, як гносеологічне вчення» [260], Г. Шпета «Критичні нотатки до проблеми психічної причинності» [267], «Мудрість або розум» [269] зі збірки «Мысль и слово», Б. Яковенка «Про іманентний трансцендентізм, трансцендентний іманентізм і дуалізм взагалі» [282] та ін.

Виразом глибокої поваги та любові стала збірка філософських та психологічних статей колишніх семінаристів Києва та Москви. Присвячена вона була двадцятип'ятиріччю педагогічної діяльності їх наставника. Збірка

«Георгію Івановичу Челпанову від учасників його семінарів в Києві та Москві 1891 – 1916» містила в собі 18 творів з різної тематики.

Прошло багато часу перш ніж звернулись до системного вивчення філософської спадщини Георгія Івановича Челпанова. У 1983 р. В.Оніковим у Москві була захищена перша дисертаційна робота «Критичний аналіз філософії Г.І. Челпанова» [218]. Звичайно, що кут зору, під яким розглядались філософські погляди вченого, коригувався марксистсько – ленінською теорією, яка панувала в той час. Але головне те, що автор роботи «робить спробу виявлення позитивного змісту наукової діяльності одного із найбільших логіків і психологів» [218, с. 2].

Згадують вченого у зв'язку з круглими датами Психологічного інституту. До його 70 – ї річниці з дня відкриття Л. Радзіховський присвятив свою дуже змістовну, велику статтю «Г.І. Челпанов – організатор Психологічного інституту» (1982) [227], де використовує багато фактичного матеріалу з життя та наукової діяльності мислителя.

В 90 – роках ХХ ст. друкується досить багато матеріалу присвяченому висвітленню різних напрямків діяльності Г.Челпанова.

А. Ждан, висвітлюючи значення експериментального методу в психології, відмітила в статті «З історії питання про співвідношення теорії та експерименту у психології» (1990) [149], значну роль, яку відіграв Г. Челпанов для організації експериментальної психології як складової загальної психології.

Згадав вченого у своїй збірочці В. Алексеєв, та запропонував читачеві малесенький уривок із «Вступу до філософії» [82, с. 391 – 398].

Багато статей присвячені аналізу діяльності вченого – психолога, організатора Психологічного інституту.

Ціла низка статей опублікована російським дослідником С. Богданчиковим: «Невідомий Г.І. Челпанов» (1994) [97], «Чому був звільнений Г.І. Челпанов? (Історіографія одного факту)» (1996) [99], «Від

Л.С. Виготського до Г.І. Челпанова і назад» (2007) [98], «Крізь час: школа Г.І. Челпанова в її розвитку, основних рисах і історичному значенні» (2008) [100]. В них автор аналізує різні аспекти діяльності вченого, окрім тієї, що пов'язана із Г. Челпановим – філософом.

До 80 – річчя з дня заснування Психологічного інституту у журналі «Питання психології» (1992 – 1993) були опубліковані «Промови і вітання на урочистому відкритті Психологічного інституту ім. Л.Г.Щукіної при Імператорському Московському університеті» [230, 231], куди увійшли вітальне слово Г.Челпанова, в якому він окреслив завдання, які повинні вирішуватись у стінах інституту, привітання як від вітчизняних представників різних галузей науки, так і вчених з Європи та Америки.

У 1999 р Т. Марцинківською та М. Ярошевським вийшла друком аналітична стаття «Невідомі сторінки творчості Г.І.Челпанова» [199], де автори в контексті невідомих фактів, які пов'язані з діяльністю вченого в стінах ДАХН, приділяють увагу висвітленню не тільки діяльності пов'язаній із психології, а і торкаються висвітленню філософської компоненти діяльності Г. Челпанова. Стаття дає уявлення про нові напрямки у поглядах вченого, які втілились у дослідженнях творчої особистості, безсвідомого, можливостей естетичного сприйняття та ін.

На стику століть ХХ та ХХІ підвищується цікавість до вивчення філософських уподобань Г.Челпанова. Підручники з історії філософії містять оглядові та аналітичні статті, присвячені висвітленню його філософської та суспільно-науковій творчості. Це такі підручники, як «Вступ до філософії» Г.І. Волонки, В.І. Гусєва, І.В. Огородника, Ю.О. Федіва [114], «Історія філософської думки в Україні» І.В. Огородника та В.В. Огородника [217]. Містяться довідкові статті про Г. Челпанова у філософських українських та російських словниках під авторством В. Пухиря [226], В. Алексеєва, М. Ткачук [250]. Одна за одною захищаються дисертаційні роботи, географія місць захисту розширюється.

У 1998 р. в Україні при Інституті філософії НАН України В. Плужник захищає дослідницьку роботу «Київська школа філософії»: гносеологічні пошуки кінця XIX – початку XX ст.». В ній тематика актуальних філософських проблем розглядається на прикладі поняття простору і часу, які цікавили Г. Челпанова.

У 2000 р. Є. Верховцева виходить на захист з темою «Г.І. Челпанов як філософ та його курс «Вступ у філософію» (Москва) [110]. Назва визначила досліджуване поле і звужувала можливість об'єктивності висновку. Наступною, у 2001 р. була захищена робота «Філософські погляди Г.І. Челпанова» (Єкатеринбург) [131] І. Гладкової, яка розглядала зв'язок психологічних поглядів вченого з філософськими; в роботі І. Ломової «Трансформація ідей І. Канта в роботах російських логіків кінця XIX – початку XX ст.» (Санкт-Петербург) [183] (2005) присвячений параграф «Інтерпретація апіорних форм пізнання з позиції психологізму в логічних дослідженнях Г.І. Челпанова».

У 2009 р. була захищена робота С. Чайкою «Філософські інтенції творчості Г.І. Челпанова» (Київ) [262], в якій автор робить спроби зробити цілісний системний аналіз філософських поглядів Г.Челпанова.

Продовжують виходити статті присвячені вченому. В Україні професор Н.Мозгова у роботі «Київський період у творчості Г.І.Челпанова» (Київ, 2001) [207], розкрила комплексний підхід вченого у реформування загальної філософської освіти, починаючи з введення філософської пропедевтики в середні навчальні заклади, вирішення кадрових питань та розвитку університетської філософії. Інша стаття «Гносеологічний підтекст однієї дискусії початку XX ст.» (2009) [208] стала логічним продовженням першої, оскільки висвітлювала дискусію, що розгорнулася у часовому просторі і тривала не один рік і присвячена була питанню доцільності викладання філософії у середніх навчальних закладах.

Г. Шукова своєю статтею «Г.І. Челпанов та проблема сприйняття простору» (2001) [276], зробила спробу позначити особливості вирішення однієї і тієї ж проблеми різними науками: філософією та психологією. Велику роботу по вивченню психічних процесів відображення проводить лабораторія А.Міракяна, теоретико-методологічні результати якої знайшли своє обґрунтування у фундаментальній роботі «Конттури трансцендентальної психології» (2004) [206].

Так, у 2002 р. вийшла друком ювілейна стаття І. Гладкової «Г.І. Челпанов: портрет на тлі епохи (до 140 – річчя від дня народження)» [130], яка розглядала життєві та етапи творчості філософа. В цей же рік у Києві виходить стаття М.Ткачук «З історії університетської філософії в Києві: психологічна семінарія Г.І.Челпанова» [252], яка розкриває значення Психологічної семінарії, організованої мислителем, у розвитку вітчизняної філософської думки. Ідейно-теоретичному аналізу університетської філософії присвятив свою роботу І. Печеранський (2010) [219].

У 2012 році до 150 – річниці від дня народження Г.І.Челпанова на його Батьківщині, у місті Маріуполі відбулась міжнародна конференція. На розгляд наукової спільноти була винесена тема «Челпанов Г.І. і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов'янських держав». За матеріалами виступів учасників конференції складена однойменна збірка [263]. З доповідями виступили українські вчені О.Волков «Трансцендентальний реалізм, ідеал-реалізм і неолейбніціанство» [113], І. Гоян «Формування позиції Г.І. Челпанова щодо відношення психології до філософії» [263, с. 182 – 185], Н. Мозгова «Роль Г.І. Челпанова у впровадженні викладання філософії в середніх навчальних закладах Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст.» [263, с. 62 – 66], та ін. Київському періоду та його основним проблемам у творчості Г.Челпанова присвятив свої матеріали К. Шевчук [265].

До цього свята науки приурочений випуск роботи краєзнавця М. Аджавенка «Георгій Челпанов. Життєвий шлях і науковий подвиг» [79], де

викладені біографічні відомості про вченого, серед яких, багато вперше опублікованих відомостей почерпнутих з різних архівів України та Росії.

У 2014 році у Києві відбулись «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» на яких, керуючись настановами вченого щодо організації психологічної науки, впровадження експериментальних методів, сучасні науковці поділились своїми здобутками, здійсненими теоретичними пошуками та перспективами в означених галузях в умовах запровадження європейських стандартів вищої освіти в Україні.

Продовжують на сучасному етапі розробляти проблеми, якими займався Г. Челпанов. у Росії проблемами філософської психології цікавиться В. Летцев – «До з'ясування основної проблематики філософської психології» (2012) [182]. 90 – річчю Психологічного інституту присвячує результати теоретичних напрацювань Є. Вахромов («Розробка теорії особистості у вітчизняній науці першої треті ХХ ст. (До 90 – річниці Психологічного інституту) [106], базуючись на тих засадах, які сповідував Г. Челпанов.

В Україні Б. Матюшко в контексті другого позитивізму висвітлює теорію сприйняття, що відтворено в роботі «Теорія апперцепції та психічної активності у сучасній психології Г.І. Челпанова в контексті другого позитивізму» (2012) [201].

Таким чином, можемо констатувати, що процес пошуку джерел інформації по темі, що нас цікавить, пов'язаний з копіткою, системною роботою, яка не відразу виводить на вірний напрямок пошуку. Можливо, цей шлях є маленькою копією того шляху, який проходить будь-яка наука, не виключаючи історії філософії.

Аналіз літератури, яку ми охопили, говорить про те, що вона не вичерпує весь її обсяг з означеної проблематики, але він надав можливість з'ясувати коло проблем, яке цікавило Георгія Івановича Челпанова, його сучасників і нащадків.

Якщо звернутись до аналізу напрацювань сучасних дослідників, то слід зазначити, що дуже мало робіт присвячено розгляду філософських поглядів вченого; дуже мала кількість першоджерел вченого знаходиться у науковому вжитку, а ті, які використовується, є в основному великими роботами.

Висновки до першого розділу

Окресливши джерельну базу та методологію дослідження гносеологічних ідей у філософському світогляді Г. Челпанова, можна зробити наступні висновки:

1. Авторську джерельну базу можна умовно поділити на п'ять груп за інформативним та тематичним спрямуванням. Хоча запропонований поділ носить умовний характер, але він систематизує роботу з першоджерелами.

2. «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість. Уявлення простору з точки зору психології» (1896) – магістерська дисертація; «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість. Уявлення простору з точки зору гносеології» (1904) – докторська дисертація, а також робота «Мозок і душа: Критика матеріалізму і нарис сучасних вчень про душу» (1900), «Вступ до філософії» стали витоковими роботами, в яких окреслені майже всі філософські ідеї, які знайшли теоретико-пізнавальний розвиток та вирішення у подальших роботах Г. Челпанова.

3. Джелознавче дослідження виявило, що проблеми, вирішенню яких присвятив свої роботи Г. Челпанов, активно висвітлювались в західно-європейській, американській, українській та російській тогочасній науковій літературі.

4. Аналізуючи гносеологічну проблематику в історико-філософському просторі, основними стали принципи історизму, об'єктивності, діалектичної єдності історичного та логічного, з якими тісно пов'язані герменевтичний та порівняльно-історичний методи. Із загальних методів наукового пізнання використовувались формально-логічні методи.

РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ Г.І. ЧЕЛПАНОВА

2.1. Філософські та психологічні ідеї в європейській думці на межі століть

Перш ніж почати розгляд спрямувань, пануючих в європейській філософській та психологічній науках кінця XIX – початку XX ст., слід визначити ідеї, які стали передвісниками їх виникнення.

Представники німецької класичної філософії, вчені І. Кант (1724 – 1804), І. Фіхте (1762 – 1814), Г. Гегель (1770 – 1831), Ф. Шеллінг (1775 – 1854), Л. Фейєрбах (1804 – 1872), у своїх роботах обговорювали деякі важливі питання психології, які потім знайшли свій подальший розвиток в роботах вчених вищезазначеного періоду. Тому коротко торкнемось того внеску, який був ними зроблений у скарбницю психологічних ідей.

Неможливо не зосередитись на беззаперечному впливі ідей І. Канта (1774 – 1804) на розвиток психологічної науки. Однією з головних тем у різні періоди творчості І. Канта була тема душі. Досліджуючи та аналізуючи «Перший Ляйпцизький запис» – так звані лекції з метафізики, читані наприкінці 1770-х років, І. Гоян [133], виявив ставлення вченого до проблем раціональної та емпіричної психології. Ще не написавши свою працю «Критика чистого розуму», мислитель опікувався питаннями місця психології у системі наук; питаннями умов, які стверджували її самостійність. Визнавши тісний зв'язок психології з фізіологією, як наукою про природу, він визначав першу, як науку про предмет внутрішнього почуття, яким є душа. Проте І. Кант, вказуючи на необхідність зв'язку психології, для підтвердження своєї самостійності, з математикою, та необхідність використання нею експерименту, висловлював категоричну думку про неможливість застосування математики до вивчення законів та явищ внутрішнього життя. І, оскільки, психологія – наука описова, то вона

не може використовувати експеримент. Така точка зору згодом стане вагомим аргументом у суперечці між прихильниками інтроспективного методу та експериментального методу в психології. Хвилювало вченого і питання душі. В «докритичний» період воно розглядалось у лекціях присвячених раціональній психології. Досліджуючи сутність душі, І.Кант розглядав її як просту, одиничну, довільну і, що є найголовнішим – субстанцію, яка співвідносилась з матеріальними та нематеріальними речами, якими є душі тварин та вищі духи. Водночас, розглядав душу з різних сторін. Як – ідею: «необхідну сутність», для доказу буття якої необхідно звернутись до трансцендентної філософії [163, с. 259]; як – сталість, що «сама не є явищем..., але такою, яка може спричинити явища», і є інтелігібельною [163, с. 296]. Розглядав вчений і питання взаємодії душі з тілом. Але найбільш хвилюючим, центральним питанням раціональної психології було питання безсмертя душі. В «критичний» період погляди І. Канта на душу дещо змінюються. У своєму дослідженні І. Гоян виокремлює декілька вчень мислителя про душу. Йдеться про емпіричну і раціональну психологію, перша, з яких базувалась на інтроспекції: «внутрішнє відчуття, за допомогою якого душа споглядає саму себе, або свій внутрішній стан...» [163, с. 52], а друга – на вченні про сутність душі. У третьому вченні, його психологія бачиться як природознавство – маємо чисте вчення про душу як явище, яке вивчає апіорні закони, які формують правила існування світу явищ внутрішнього чуття. І. Кант вважав, що до внутрішнього життя можна використовувати тільки апіорний закон причинності. Але неможливо побудувати систему апіорного знання про душу, тому що у внутрішньому чутті відсутній аналог матерії, який би відповідав субстрату законів чистого природознавства. Мислитель виокремив вчення про душу як відділ власної трансцендентальної філософії, який є четвертим видом психології [133, с. 79 – 80].

Важливим внеском у розвиток психологічного знання є розгляд І. Кантом питання здібностей. Вчений виокремив три їх класи: теоретичні, практичні та афективні. Він не поділяв думки про існування першооснови: «про ціле, яке подільне до нескінченності, не можна говорити, що воно складається з безкінечної множини часток» [163, с. 290], до якої можна звести всі душевні сили, тому що вона не доступна для пізнання. Втім, виявилось, що І.Кант не був прихильником психологічної редукції, а скоріше був схильним до помноження здібностей.

Поняття «темного уявлення», започатковане Г. Ляйбніцем, отримало розвиток в його роботі «Критика чистого розуму». Надавши йому великого значення, розгортаючи його, він, в решті решт, відкрив несвідому продуктивну уяву, яка стала основою всієї свідомості і найбільш глибокою здібністю душі. Цей висновок знайде свій подальший розвиток у працях Й. Фіхте та Ф. Шеллінга.

Розглядаючи пізнавальну здібність, І. Кант виділив певні її ступені: нижчий, чуттєвий та пасивний, які відніс до психологічної галузі. А мислення як усвідомлення діяльності, на думку вченого, мало відношення до логіки. Вчений вважав, що психологія існує в межах антропології, і вбираючи її зміст, сама стає антропологічною. А, отже, проблеми антропології стають проблемами психології.

Філософ сприймав розсудок, як самостійну здібність. Чуттєвість та розсудок становлять два основних стовпа пізнання. Вони забезпечують можливість апріорного пізнання та доповнюються винайденими І. Кантом у душі іншими когнітивними силами. І. Кант звершив два відкриття, які мають не аби яке значення не тільки для філософії, а і для психології. Першим важливим висновком став умовивід про те, що у пізнанні не уявлення узгоджуються з предметами, а, навпаки, предмети узгоджуються з уявленнями. Не предмети існують у часі і просторі, а ми конструємо предмети у просторі та розділяємо дійсність на часові моменти. Світ, який ми

знаємо є продуктом пізнавальної діяльності суб`єкта. Другим висновком стала думка мислителя про автономність сфери моральності. Ці два висновки давали в сукупності розуміння дуалізму світу і людини, яка була в ньому її центром.

На противагу раніше існуючим уявленням про філософію, І. Кант запропонував власне її бачення, що концентрувалось на теорії пізнання. «Логіка...є наука, яка докладно викладає та чітко доводить одні тільки формальні правила будь-якого мислення (байдуже, апіорне воно чи емпіричне, байдуже, яке його виникнення і предмет, і чи зустрічає воно випадкові або природні перешкоди в нашій душі)» [163, с. 20]. Психологія як складова філософії, сприйняла традицію гносеологізму, яка залишилась домінуючою і у ХХ ст. Сучасними є питання, які формулювались у межах цієї традиції: що ми можемо знати і як ми можемо знати, вивчаючи спосіб роботи нашого розуму.

Особливого впливу на розвиток європейської психології справив апіоризм І. Канта у вченні про пізнання. Як особливі апіорні форми розглядаються ним простір та час. У просторі, за нашою уявою, існують усі зовнішні явища. Простір є формою нашого зовнішнього почуття. «Простір не є емпіричним поняттям, що виводиться із зовнішнього досвіду; є необхідним апіорним уявленням, що лежить в основі всіх зовнішніх споглядань; є не дискурсивне, або загальне поняття про відношення речей взагалі, а чисте споглядання; простір видається як нескінченна дана величина», – писав вчений [163, с. 52 – 53]. Уявлення нас самих відбувається у часі. Час є формою внутрішнього почуття, що певним чином поширюється і на зовнішнє сприйняття. Визначаючи поняття часу, І. Кант зазначав, що воно «не є емпіричним поняттям; є необхідним уявленням, що знаходиться в основі всіх споглядань, дана а ріогі, має один вимір: різні часи існують не разом, а послідовно; час є не дискурсивне поняття, а чиста форма чуттєвого споглядання; визначена величина часу можлива тільки шляхом обмеження

одного, що лежить в основі часу» [163, с. 56 – 57]. Оскільки, таких об'єктів як простір та час немає, то вони, на думку вченого, можуть бути тільки апіорними. Досліджуючи ці форми розуму, І.Кант розвинув вчення про апперцепцію – одну з фундаментальних властивостей людської психіки, яка допомагає здійснювати перехід від розрізнених чуттєвих уявлень до пізнання. Він намагався довести, що форми цього синтезу, поняття простору та часу, основні форми понять про категорії, складають вроджений набуток духу людського, що не впливає із спостереження та метафізичне тлумачення.

У своїх роботах І.Кант торкався багатьох проблем. І яку б з них він не розглядав, його думки були завжди новими та несподіваними. Немає жодного вчення або напрямку у філософській думці, що не зазнало б впливу мислителя. Вчення І. Канта про душу набуло широкого поширення і спрямувало подальший розвиток філософії кінця XVIII – XIX ст.

У своїй творчості І. Фіхте розглядав людину, як діяльного суб'єкта, та її духовний розвиток від дитячих років до зрілості з точки зору сукупності цілеспрямованих дій творчого «Я», яке протиставляв вченню про асоціації, де творчий початок не відігравав ніякої ролі.

Ф. Шеллінг розглядав людину як сполучну ланку між світом природи та світом духу; вважав, що внутрішні протиріччя людини, як-то природи і духу, свідомого і несвідомого, моральності і розуму – можливо вирішити завдяки цілеспрямованій діяльності «Я» у творчості.

Г. Гегель виокремлював психологію, як одну з трьох частин свого вчення про суб'єктивний дух або індивідуальну свідомість. У людині він розрізняв декілька аспектів: індивідність (органічне у людині), індивідуальність (формується соціумом) та особистість (формується у результаті життєдіяльності).

Важливі теоретико-пізнавальні питання, що розглядалися представниками німецької класичної філософії, отримали подальший розвиток в роботах наступного покоління вчених.

Кінець XIX – початок XX ст. відзначився різнобічним бурхливим розвитком науки і техніки. Рівень зроблених відкриттів, заклав основу для формування нового світосприйняття. Відбувається переорієнтація у намаганні пізнати фізичний світ, оскільки раціональне пізнання не виправдовувало зв'язаних з ним очікувань. Глибинні закономірності людської психіки залишились прихованими для інтроспективного методу, що спровокувало пошук нових теоретичних підходів. Завдання орієнтовані на пізнання людиною самої себе виступили на перший план.

Зміни у соціально-політичному кліматі Європи стають сприятливими чинниками для зосередження країн на вирішенні своїх внутрішніх проблем, однією з яких стала проблема людини в найширшому контексті. Інтерес людини до самої себе, до свого внутрішнього світу, до своєї долі, до морально-етичних питань вимагає більш глибокого філософського осмислення. Соціальне буття своїм різноманіттям проявів зумовлює різноманіття філософських спрямувань, що на перший погляд можна було б сприйняти, як позитивну тенденцію. Та, якщо йдеться про відверті прояви протистояння та конфронтацію між течіями, а цей процес торкнувся не тільки марксистської системи, але і західної філософії, то тут можна говорити про кризову ситуацію.

Криза несла в собі не тільки необхідність пристосовуватись до ситуації. Вона формувала потребу знаходити потенційні сили, які б спричинили розвиток філософської думки.

Формуються нові принципи у поглядах на природу: руйнується її сприйняття як чогось незмінного. Заглиблення у процес вивчення законів природи, отримання та накопичення нових результатів, які не відповідали минулим, підвели до розуміння необхідності пошуку нових методів

дослідження, нових підходів вивчення оточуючого світу. Такий стан речей призвів до формування сталого інтересу природознавців та філософів до проблем дослідження природи та до загальних питань наукового пізнання. Перш за все, мались на увазі методи, властиві природознавчим наукам, які використовувались у фізиці, хімії. Виправдавши свою доцільність використання у фізіології при дослідженні процесів життєдіяльності організмів, вони продемонстрували можливість їх використання при дослідженні людини. Фізіологія стимулює розвиток психологічного знання, формуються нові підходи до вивчення психіки. Загострюється процес виділення філософії і психології в окремі галузі науки. При чому, остання намагається відокремитись як від філософії, з якою її ментально пов'язує вчення про душу, яке і залишається в її площині, так і від фізіології, яка намагається довести своє право на психологію як на власну галузь, та розглядає людину як фізичну істоту без душі. Сама ж психологія вбачає своє існування не тільки самостійною, але і якісно оновленою у складі природознавчих точних наук. І якщо ще на початку XIX ст. на думку вчених психологів зміст свідомості складався з комплексу відчуттів та уявлень, пов'язаних між собою законами асоціацій, то поява у 30-ті роки позитивізму, призвела до перегляду критеріїв, яким повинна була відповідати наукова дисципліна.

Друга половина XIX ст. стає визначальною не тільки для філософії та психології, а і для всієї європейської науки. Значні геополітичні зміни в Європі, в результаті яких, Німеччина, замість Франції, зайняла головуєче положення, призводять до бурхливого розвитку освіти та науки на тлі розвитку німецької промисловості. Інтерес до природничо-наукових проблем, що з'явився ще на початку XIX ст. отримав поштовх для подальшого розгортання. Ньютонівська механіка у фізиці та відсутність власних гносеологічних проблем у вчених періоду першого позитивізму вже не можуть задовольнити їх колеґ кінця XIX ст. Зміна пріоритетів в точних

науках визначає напрямки розвитку гуманітарних наук. Знову привернуто увагу до питань простору, часу, причинності, маси, сили; інтерес викликає неевклідова геометрія: «бо, що личило геометрії Евкліда, то зовсім ще не підходить для філософії: те, що там приводило до самої суворої закінченості, тут звужувало органічний зв'язок думок, часто створюючи ілюзію глибини там, де насправді була сліпуча гра формалізму, механізму», – так охарактеризував її Ф. Кунтце [177, с. 124].

Питання гносеології торкаються точних наук. Не зважаючи на те, що як перший позитивізм, так і другий негативно відносився до метафізики, кантівського рішення гносеологічних проблем та механіцизму, їх відрізняв рівень зв'язку з точними науками. Для другого позитивізму характерний більш тісний зв'язок з гносеологією. Розвиваючись у Німеччині, позитивізм на другому етапі свого розвитку отримав назву емпіріокритицизм або махізм – від імені його засновника та видатного австрійського фізика та філософа Е. Маха (1838 – 1916).

Подібні ідеї були також висловлені швейцарським філософом Р. Авенаріусом (1843 – 1896). Завдяки вченому з'явилося поняття «емпіріокритицизм», яке ним було введено в обіг і означало «критика досвіду». Вчений розглядав досвід у широкому сенсі слова. Розумілось сприйняття предметів, судження, оцінки, ідеї, образи. Думати, мріяти, уявляти – все це означало мати особистий досвід. Сукупність даних досвіду складав світ.

Бурхливе зростання у ХІХ ст. біохімічного комплексу наук, призвело до неможливості їх пояснення за допомогою старих механістичних законів. Виникла необхідність пошуку нової наукової методології, яка могла б пояснити світ з нових позицій.

Відкриття зроблені у фізиці, сприяли становленню емпіріокритицизму, оскільки не тільки не вписувались у загальний контекст ньютонів-

картезіанської картини світу, але входили з нею у протиріччя. Матерія та речовина, яка складалась з неподільних атомів, були ототоженні. Така позиція не давала змоги пояснити електромагнітні поля, які не можна було зарахувати до речовини, а отже до матерії. Таким чином, фізики дійшли до висновку, що матерія зникла, а те, що не піддавалось поясненню було винесено за межі науковості. Знайшовши багатьох послідовників серед природознавців, емпіріокритицизм зробився «фізичним ідеалізмом». Це пояснювалось вимогами часу, коли справжня наука повинна була ґрунтуватись на досягненнях дослідних наук. Але ототожнення поняття «фізичної реальності» з поняттям «справжнього світу, як він є сам по собі», яке панувало серед вчених – натуралістів, було критично розглянуто Е. Махом у його філософських роботах. Вченого дуже цікавили проблеми пізнання. За його думкою, виникнення і мета науки спрямовані на задоволення життєвих потреб людини. Спостереження фактів та побудова теорій – є головним завданням наукового пізнання. Він, видатний фізик, піддавши гносеологічній критиці пізнавальний процес у фізичній науці, вийшов на концепцію, яку замість «фізичного ідеалізму» точніше було б називати «психологічним ідеалізмом», тому що Е. Мах та його послідовники звели «фізичну реальність» до «комплексів відчуттів». Філософ вважав, що реальними є відчуття, їх функції та зв'язки між собою. Речі, за його думкою, склали комплекс відчуттів. Він вирізняв групи відчуттів, які склали «внутрішній» та «зовнішній» світ. Людське «Я» являло собою групу відчуттів, які замкнені у собі, а «Я» у сукупності з іншими групами відчуттів, утворювали «зовнішній світ». На думку вченого, фізичне та психічне складалось з одного і того ж субстрату – «нейтрального досвіду», який, у свою чергу, складався із «елементів досвіду».

Ґрунтуючись на такому баченні світу, вчений дійшов висновку, що між психічним та фізичним, уявленням та об'єктом, внутрішнім та зовнішнім не існує суттєвих відмінностей. Таким чином, дуалізм фізичного та психічного

був спростований. Ця думка згодом отримала розвиток у так званих реалістичних напрямках сучасної буржуазної філософії, у течіях «нейтрального монізму», у неореалізмі, у філософських роботах Б.Рассела.

Тобто, на другому етапі розвитку, позитивізм можна було б визнати як суб`єктивно-ідеалістичну форму. На цьому етапі, його представники, підтримували думку про скасування метафізики та використання у науці таких понять як «субстанція», «причинність», «ідеальне», «матеріальне», притримувались основної установки позитивізму на опис дослідного, позитивного знання та зміну положення філософії у загальній культурі. Та на відміну від позитивістів першого етапу, вважали, що головним завданням філософії є встановлення принципів, що дадуть змогу упорядкувати явищ у свідомості дослідника. Емпіріокритицизм визначався як філософія чистого досвіду, який обмежуючись дослідними даними, намагався створити об`єктивне поняття про світ.

Криза класичної фізики, що стала однією з причин філософської кризи, в той же час потребувала теоретико-пізнавального вирішення власних проблем. Дослідження фізиків і математиків актуалізували через півстоліття поняття «енергії», «як такої величини, яка у всіх явищах природи складає фізичну реальність їх» [178, с. 1], що докорінно змінила раніше існуюче розуміння основи фізичного світу. Фактично з`явилась нова матеріальна основа всього суцього, яка володіла тільки їй властивими якостями. Матерія по відношенню до енергетики відіграє зовсім іншу роль: вона «тільки вираз того факту, що існує просторове утворення...» [178, с. 29], а в такому разі мова йде про значення енергетики, як теорії матерії. Введення поняття «енергії» змінювало в її контексті значення загальноприйнятих понять «кількості» і «якості», «причинності», «просторово-часових відношень», «субстанції», «матерії», що потребувало роз`яснень. «На теперішній час загальні основи енергетики можуть вважатись встановленими настільки, що гносеологічне вивчення їх можливе і з точки зору інтересів філософії

необхідне», – писав німецький математик К. Лассвіц у своїй статті «Сучасна енергетика і її значення» [178, с. 2]. Виникла ситуація «зворотного зв'язку», коли тільки філософія могла дослідити енергетику з точки зору її теоретико – пізнавального значення як теорії матерії. Узвичаївся серед філософських законів і закон збереження енергії. З фізичної точки зору він відбивав основну властивість енергії, яка полягала в її збереженні при будь-яких її змінах. Інакше кажучи, її значення залишалось незмінним. Принцип збереження речовини ґрунтувався на категорії субстанціальності. Таким чином, як визначив К. Лассвіц: «енергія, відтак, означала субстанціальність утворення». Себто, будь-яка єдність визначало існування якого-небудь розмаїття у часі [178, с. 17].

Теорія збереження енергії знайшла своє застосування у вирішенні філософських питань, що розглядали співвідношення духовного і тілесного. «На противагу вченню про паралелізм душі та тіла, який панує серед психологів та фізіологів в останній чверті минулого століття (мається на увазі ХІХ ст. – І.Б.) (та представленому з особливою глибиною у Фехнера), я встав на захист старої, але тільки розвинутої у більш раціональній формі, теорії взаємодії. Ця теорія в останні часи знов отримала розповсюдження і серед учнів Вундта...» [274, с. 119] – так окреслив своє бачення проблеми німецький вчений К. Шгумпф (1848 – 1936). Філософ розглядав взаємодію між духовним та тілесним з точки перетворення психічної енергії у фізичну і навпаки. Паралелізм, з точки зору вченого, є незрозумілим у відношенні понять, є нездійсненним у зв'язку з різними структурними співвідношеннями психічного та фізичного, та продуманий таким чином, що не може мати жодного емпіричного підтвердження. Теорія взаємодії пояснювала можливість взаємодії тілесного та духовного з точки зору закону збереження енергії. Ця теорія давала можливість по-іншому підійти до розгляду поняття причинності. І якщо з часів Р. Декарта існувала думка про однорідність причини та наслідку, то наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. мова вже йшла про

те, що це різнорідні явища. Це окреслювало існування причинної взаємодії між психічним та фізичним світом. По-іншому у контексті цієї теорії розглядалась воля. Вона виступала причиною руху тіла. Відбувався вплив психічного на фізичне. Воля мала причинне значення. Прослідковувався очевидний вплив свідомості на фізичне тіло. Такий погляд на взаємодію психічного та фізичного був близьким і для В. Вундта, хоча як для прихильника монізму – це було протиріччям.

Подальший розвиток науки вимагав подальшого розгляду питань, які стосувались проблем суб`єкта та об`єкта, торкались категорій «субстанція», «річ»; вимагали розгляду природи пізнання та досвіду, взаємовідношень психічного та фізичного, та вважались для контівського етапу дуже метафізичними. У цьому виявилось наближення позитивізму до тих напрямків, які О.Конт та його прибічники називали «дуже філософськими» та ненауковими. Проводячи точку зору феноменалізму, махісти дійшли до висновку про те, що філософська традиція, якій відповідає розуміння науковості, дуже близька суб`єктивного ідеалізму Д. Берклі (1685 – 1753) та до філософії Д. Юма (1711 – 1776).

Поряд з течіями, які представляли суб`єктивно-ідеалістичний напрямок у розвитку філософської думки, мали місце і представники діалектико-матеріалістичного напрямку. Європа середини ХІХ ст. являє собою місце формування та становлення все більшої маси освічених людей – лікарів, інженерів, вчителів, які достатньо розуміються на природничих науках. Серед представників цього соціального прошарку, були популярними ідеї природничо-наукового матеріалізму, які мали багато спільного з ідеями позитивізму. Вони теж вважали, що справжнє, дійсно цінне знання про світ, можна отримати тільки від «позитивних» наук, як і позитивісти, вели боротьбу проти «метафізики». А найкращим методом боротьби було визнане розповсюдження «позитивних», тобто наукових знань, і перш за все, знань з медицини. Але були риси, які відрізняли їх погляди від позитивістських.

Якщо позитивісти, дуже обережно ставились до релігії, то представники природознавства рішуче відносили релігію до сфери «метафізики», більше того, вважали її найшкідливішим її різновидом. Ця розбіжність у поглядах на релігію, стала однією з причин розходження між прихильниками природничо-наукового матеріалізму та прихильниками позитивістської філософії. Але не зважаючи на релігійні розбіжності у поглядах, серед матеріалістів було чимало вчених, які належали до різних конфесій та різних релігій, або віруючих, що не притримувались канонічних поглядів. Їх світоглядні уявлення не формували чітку специфічну філософську програму, і це дозволяло їм примикати до різних філософських шкіл або філософських тенденцій, сповідуючи, хто в цілому, а хто по суті матеріалістичних чи ідеалістичних поглядів. Так, наприклад, одним з тих, хто представляв прихильників матеріалізму був Т. Гекслі (1825 – 1895), в той час, як Г. Гельмгольц (1821 – 1894) представляв кантіанську ідеалістичну школу. Головним завданням для вчених було розповсюдження природознавства, яке вони вважали справжнім матеріалізмом. Вони переймались турботою розповсюдження, популяризації напрацювань природознавчих наук. З тих, хто представляв європейський природничо-науковий матеріалізм можна назвати, наприклад, зоолога К. Фогта (1817 – 1895), голландського фізіолога Я. Молешотта (1822 – 1893), німецького лікаря Л. Бюхнера (1824 – 1899). Їх наукова діяльність безпосередньо пов'язана з галузями наук, в яких були зроблені відкриття, що отримали широкий суспільний резонанс. Медицина, фізіологія – ці науки у своїх дослідженнях торкалися самих потаємних питань людини – її походження, життя та її свідомості. Специфічність досягнень у цих галузях полягала у тому, що при їх практичному застосуванні зачіпалось саме близьке для людини – його тіло.

Таким чином, людина виступила як об'єкт пізнання.

Але поки точні науки потребували теоретико-пізнавальної допомоги від філософії, тобто обґрунтування їх проблем, криза самої філософії була ще

нездолана. Наука знаходиться в пошуках власного предмету. Чому так відбувалось? Окремі науки «обмежуються окремими частинами світу, філософія, бажаючи весь світ в цілому зробити предметом свого дослідження, знаходиться в зовсім іншому положенні» [233, с. 19], – висловився з цього приводу німецький філософ Г. Ріккерт (1863 – 1936). Він також відзначив, що специфіка філософії полягає в тому, що «з однієї сторони у філософії поступово віднімаються старі проблеми..., а з іншої сторони розвиток поняття про світ визначає їй все нові і нові проблеми» [233, с.20] саме така ситуація і зумовлює постійне виникнення питання про предмет філософії. Вчений розглядав дану науку комплексно, вказуючи на її смисложиттєвий сенс через взаємодію суб`єкту і об`єкту. Дещо з іншої точки зору розглядав існування філософії як окремої науки інший вчений, його співвітчизник філософ і психолог Л. Нельсон (1882 – 1927). Виступаючи у 1911 р. на 4-му інтернаціональному філософському конгресі у Болоньї, вчений зазначив, що відсутність загальної мети філософії говорить про те, що «філософія нині не є ще наукою» [212, с. 65]. Хоча, спільна робота філософії з точними науками, яка знайшла своє відображення у програмі конгресу наповнює «вірою у можливість філософії як науки» [212, с. 65]. На його думку, науковцям потрібно спрямувати свої зусилля на пошуки та визначення предмету та методів філософії. Особлива трудність, яка пов'язана з пошуком методу філософії, пояснюється специфікою самої науки.

Тенденція впровадження у філософію та психологію концепцій та методів, які були в активному користуванні природознавчими науками теж не залишаються поза увагою науковців. І з цього приводу лунали різні думки. Той же Л. Нельсон застерігав від такої практики: «Хибність цих спроб раз назавжди доведена Кантом» [212, с. 68]. В той час, як Ф. Кунтц говорив про доцільність використання математичних прикладів у філософії і посилався на майстерне використання їх у своїх роботах Б. Спінозою. «Тільки математичні поняття не оточені сферою невизначеності, і тому, тільки користуючись

ними, можливо отримати приклади, які мають один певний сенс: плутанина... зобов'язана своїм походженням не самій справі, а тільки суб`єкту» [177, с. 125].

Відстоював і суто психологічний метод Е. Тітченер. Він був прихильником методу самоспостереження, але звертав увагу на те, що запроваджуючи цей метод до себе, особистість, може легко припуститися помилки у трактуванні результатів спостереження. Щоб уникнути цієї помилки, вчений пропонував мати кілька свідків для точного установлення факту. При цьому він вважав, що немає ніякої гарантії, що свідки, досліджуючи власну свідомість, будуть мати аналогічний результат. Але, незважаючи на такий недолік, є можливість, повторити дослід при відтворенні однакових умов, а також, допомогти спостерігачеві позбутися факторів, які заважають у досліді, а це дасть можливість отримати точний результат. Таким чином, дослід забезпечує точність спостереження і зв'язок результату з умовами, які його викликають. У той же час, з'являється можливість проводити аналогічні спостереження в різних лабораторіях світу та вченим різних країн спільно працювати над однією і тією ж темою.

І в цьому контексті, дуже доцільною стає думка Е. Тітченера про те, що найбільш незначний душевний досвід складається з цілого ряду ще більш дрібних процесів. Тому, психолог повинен з'ясовувати характер та кількість душевних моментів. Їх потрібно досліджувати один за одним, розділяючи та розподіляючи до тих пір, поки це ділення буде можливим. Така методика дозволяє довести аналіз до кінцевої межі. А для впевненості у тому, що проаналізовані абсолютно всі елементи даного душевного процесу, використовується синтез. Потрібно скласти всі отримані внаслідок аналізу результати та порівняти їх з початковим актом. Якщо початковий душевний акт співпадає з синтезованим актом, то можна вважати, що психолог досяг мети у дослідженні певного душевного процесу та можна переходити до іншого [249, с. 150 – 159].

Особливого значення надавав самоспостереженню В. Вундт. Через те, що психологія вивчала «внутрішній досвід», тому і психічні процеси мали відношення до особливого досвіду і вимагали особливого методу їх вивчення. Таким методом є метод «самоспостереження» або метод «внутрішнього відчуття»

Щодо самостійності філософії, то взагалі, ця тема доволі складна і дискусійна, оскільки виникали питання не тільки її предмету та методів, а і питання її взаємодії з природознавчими науками та її співвідношення з психологією.

Своє бачення відношення філософії і науки запропонував французький філософ Е. Бутру. Він звертав увагу на те, що від того, що «філософи відправляються на вишкіл до природничих наук, а вчені починають розмовляти мовою філософів» [103, с. 63], з'явилась нова точка зору, про об'єднання науки з філософією. Але це об'єднання не можливе, оскільки кожна з них існують за власними принципами. Він зазначив, що дійсно відбувається процес виокремлення з філософії частини наук, які він назвав «філософськими науками» [103, с. 67], що займаються проблемами притаманними філософії: закони мислення, правила поведінки, психічні та соціальні явища, які можуть використовувати у своїх дослідженнях методи наук, прирівнюючись до них. Але існують проблеми, які «охоплювали, з одного боку, відношення предметів до ідей єдності, порядку та гармонії..., а з іншої сторони, визначення людської діяльності співвідносно самому вищому і гідному ідеалу, який ми тільки спроможні уявити» [103, с. 69].

Щодо суворості філософії як науки, висловився і Е. Гуссерль. Він вважав, що філософія за своїми історичними завданнями є найвищою і суворою наукою, яка спрямовує людство до самого чистого та абсолютного пізнання, яке знаходиться у тісному зв'язку з чистою та абсолютною оцінкою. З цієї причини філософія не може зорганізуватись в дійсну науку. «Визнана вчителька вічної справи людскості, виявляється взагалі не в змозі

навчати...» [145, с. 2]. Оскільки можна навчити не філософії, а філософуванню. Не можна переоцінювати непрямі методи та недооцінювати пряме осягнення. За його розумінням, головною для філософії є пряма інтуїція, яка ним ототожнювалась з феноменологічним осягненням сутності, і визнання якого буде великим кроком вперед сучасності. При філософській інтуїції, «при феноменологічному осягненні сутності відкривається нескінченне поле роботи і така наука, яка здатна отримати велику кількість найточніших та володіючих для усякої подальшої філософії рішучим значенням пізнань без жодних опосередковано - символізуючих та математизуючих методів, без апарату умовиводів і доведень» [145, с. 56].

В якийсь момент і теорія пізнання, як одна із найважливіших складових філософії, стала дискусійною темою. Вона зайняла особливе місце в цих обговореннях, оскільки була порушена тема доцільності її розвитку, як складової філософського знання, хоча її проблеми нездатна вирішити жодна наука, окрім філософії. Споконвіку тільки теорія пізнання, вивчаючи проблеми співвідношення духовного та матеріального, могла дозволити собі, перекидаючи місток між ними, поєднувати непоєднуване в одному контексті дослідження. Здавалось, що поміж тих, хто так чи інакше торкався філософських проблем у будь-якому напрямку наукової думки, не знайдеться жодного, котрий засумнівався б у значенні гносеології. Але, виявилось, що це помилкова думка. Л. Нельсон вважав, що особливе місце серед незгоджених питань філософії займає теорія пізнання. Намагаючись розв'язати цю проблему, аналізуючи суперечності, які виникли між філософськими школами, він приходить до висновку, що саме теорія пізнання провокує той розбрат поміж ними своїм намаганням, з однієї сторони, обґрунтувати наукову метафізику, а з іншої – назавжди довести її неможливість. Така існуюча проблема підвела філософа до розуміння потреби «довести неможливість теорії пізнання» [212, с.67], що допоможе знайти новий шлях розвитку філософії. Свої докази філософ обґрунтовує

тим, що теорія пізнання позбавлена критерію істинності, який би забезпечував вирішення її головного завдання: «дослідити істинність або об'єктивну значимість нашого пізнання» [212, с.69]. Відсутність критерію зумовлює відсутність самої теорії пізнання. Твердження, що будь-яке пізнання є судженням, на думку вченого, суперечить фактам чуттєвого сприйняття, яке відповідає внутрішньому досвіду. Тобто він вважав сприйняття безпосереднім пізнанням. Пояснюючи це тим, що, якщо судження потребує понять, то сприйняття їх не потребує, оскільки «воно саме є уявленням, із самого початку стверджувальним, сприйняття є безпосереднє пізнання» [212, с.73]. Не залишив вчений без уваги і психологію, за допомогою якої він пропонував обґрунтовувати метафізичні судження і таким чином підтверджувати право існування метафізики як науки [212, с.81].

Розвиток та поширення матеріалістичних ідей у філософському пізнанні світу та людини, думка про те, що мозок та нервова система є матеріальною основою психіки, зацікавленість та спрямованість вчених – природознавців на вирішенні психологічних проблем, сприяли формуванню погляду на можливість більш широкого та активного використання при вивченні психічних явищ експериментальних методів дослідження. Експеримент як метод пізнання все глибше проникав у різні галузі знання. Така позиція мала право на існування, оскільки рівень розвитку природознавства до середини ХІХ ст. був настільки високим, що давав можливість активно використовувати його напрацювання іншим науковим дисциплінам. Стрімкий ривок у своєму розвитку здійснила фізіологія та похідні від неї напрямки: фізіологія головного мозку, фізіологія органів відчуттів, фізіологія, що займалась вивченням нерво-м'язових реакцій, а також неврології та психіатрії. Важливими для розуміння та подальшого дослідження психічних явищ були дані, що поставлялись такими науками як фізична акустика та оптика, астрономія та біологія. Цей великий масив

матеріалу природознавчих наук давав можливість вирішити при вивченні психологічних реакцій такі завдання, як планування та проведення за допомогою експериментального методу дослідницької діяльності, використання пристроїв та експериментальних методик для кількісного вимірювання психічних феноменів, застосування математичних методів при обробці отриманих емпіричних результатів і використання напрацювань, необхідних для теоретичних узагальнень.

Взаємодія з природознавчими науками була підґрунтям для виділення експериментального розділу психології; підвищувала точність, достовірність, об'єктивність психологічних досліджень – це, з рештою, сприяло виокремленню психології в окрему, самостійну, з власним предметом, проблематикою та специфічними методами дослідження, науку.

Слід зазначити, що єдиною психологічною школою визнаною всіма вченими, яка вивчала свідомість була асоціативна психологія. Важливою особливістю її у ХІХ ст. можна визнати її зв'язок з філософією позитивізму. Таке поєднання було не випадковим, тому що мало свій початок ще у Дж. Локка (1632 – 1704) та Д. Гартлі (1705 – 1757).

Значущою для розвитку наукової європейської думки стала робота Дж. Мілля (1806 – 1873) «Система логіки» [204, 205]. В ній автор розглядав пізнавальну роботу розуму не як результат закону асоціації ідей, а як наслідок особливого влаштування логічного мислення. Структура, яка є основою логічного мислення, утворює знання. Ці структури є загальними для всіх людей, тобто вони є надіндивідуальними і являють собою надбання роду людського. За їх допомогою відбувається регулювання процесів пізнання, які виявляються у накопиченні індивідуальних змістів на надіндивідуальні схеми. Таким чином, відбувається спроба уподібнювати систему психологічних явищ формальній логіці з її специфічними правилами побудови суджень та виведення умовиводів. Такий підхід до логіки був зроблений уперше, оскільки сама логіка до цього часу пояснювалась

виходячи з суб'єктивно-психологічних особливостей людини. Нове бачення логіки отримало подальший розвиток у роботах послідовників та колег Дж. Мілля, наприклад у Г. Гельмгольца.

Визнаючи першість логічного за його законами над знанням, що існує у мисленні кожної людини, припущення про існування додосвідного знання було спростовано. Таким чином, психологія повинна була займатись поясненням результатів досвідів, а не намаганнями віднайти апріорні, додосвідні структури знання.

Вчений вважав, що психологія повинна стати наукою «про розум», яка була б особливою наукою, спрямованою на дослідження та вивчення психіки як особливої детермінанти життєдіяльності людини. Визнаючи психологію специфічною галуззю знання, мислитель тим самим відокремив все психічне від матеріального, а психічні процеси від матеріальних процесів. Відбулось розділення сутностей: матеріальна субстанція не є духовною субстанцією і кожна з них володіє різними можливостями в їх пізнанні. Логічне, як вважав Дж. Мілля, не може бути отриманим із фізіологічної побудови мозку та нервової системи. Тому, пошуки законів психічного у фізичному безпідставні.

Погляди Дж. Мілля суттєво вплинули на перших теоретиків західноєвропейської експериментальної психології. Наприклад В. Вундт, у своїх наукових працях розвивав думку про те, що психологія повинна використовувати спостереження та експериментальні методи у дослідженні законів, притаманних людській свідомості [118, с. 12].

Намагання вчених Дж. Мілля, Г. Спенсера, О. Бена (1818 – 1903), Й.Ф. Гербарта, В. Вундта у другій половині ХІХ ст. побудувати психологію, як окрему науку виявилось в постановці питання про необхідність перегляду предмету та визначення специфічного методу психології. Загальним залишався бачення самоспостереження, як метода, який не може бути основним методом цієї науки у зв'язку з його суб'єктивністю, недостатньою

точністю та достовірністю. Перед психологією постало завдання навчитись використовувати спостереження за іншими та винайти об'єктивний метод вивчення душевного життя. Це був час, коли різні вчені пропонували свої специфічні методи для вирішення цих завдань: Дж. Міллем був запропонований метод логіки, О. Беном – метод проб та помилок і, на кінець, розроблений В. Вундтом експериментальний метод.

Але не можна було відмовитись від сформованої Дж. Локком концепції згідно з якою, чуттєвий досвід та рефлексія несуть абсолютно достовірну інформацію про об'єктивну дійсність і не можуть ввести людину в оману. Це дозволило В. Вундту визначати інтроспекцію як безпосередній досвід. А факти фізичної науки сприймати, як опосередковані і похідні від висновку безпосереднього досвіду, вважаючи їх суб'єктивним предметом психології. В. Вундт абсолютизував інтроспекцію. Здавалось, що її істинність та об'єктивність беззаперечні... Але в його думках була закладена суперечність: в лабораторії В. Вундта велику увагу було приділено тренуванню здібності до інтроспективного спостереження та точного опису свідомості. На захист методу також став Дж. Мілль. Він називав інтроспекцію процесом, який потребував тренувань для отримання достовірності і пояснював, що в цьому процесі задіяна пам'ять, яка може бути безпосередньою. А безпосередні спогади – це матеріал, який може нести в собі помилки або викривлення.

Загальні тенденції у стремлінні зробити психологію позитивною, співпадали з поглядами одного з когорти засновників філософії позитивізму англійського філософа та психолога Г.Спенсера (1820 – 1903). Його теоретичні погляди головним чином формувались під впливом досягнень природознавчих наук, які все більше звертались до еволюційної теорії. На відміну від контівської класифікації наук, вчений вирізняє психологію з біології, а за нею визначав соціологію, визнаючи залежність соціальних фактів від психічних. В його теорії переплітаються еволюційний підхід з позитивізмом та асоціанізмом. Від часів Р.Декарта, Г.Спенсер вперше

переглянув предмет психології, вважаючи, що його неможливо ототожнювати зі свідомістю. Розглядаючи предмет психології, він визначив його як співвідношення внутрішніх форм з зовнішніми та асоціацій між ними. Згідно з його розумінням, психологія поділялась на об'єктивну та суб'єктивну. Перша вивчала – будову мозку, друга займалась вивченням душі. Вивчення душевних станів, дали можливість дійти до висновку, що внутрішні і зовнішні психічні акти мають у своєму розвитку паралельні етапи. Таким чином, внутрішнє та зовнішнє стає предметом вивчення психології, сприяючи формуванню об'єктивних методів дослідження. За його думкою, специфіка та унікальність психологічного дослідження полягала в тому, що тільки психологія – єдина наука, яка вивчала зв'язок між внутрішніми та зовнішніми проявами, в той час, як інші науки займались вивченням тільки однієї із сторін. Комплексно вивчаючи процес, позитивісти сподівались на отримання більш широких закономірностей. Займався вчений вивченням свідомості. Він дійшов висновку, що свідомість не є чистим листом, а вона сповнена передуготованих асоціацій. Теорія Г. Спенсера вплинула на розвиток психології, зміцнила її зв'язок з природознавчими науками, активізувала пошуки об'єктивного методу та сприяла створенню експериментальної психології.

Психологія продовжує свій розвиток у контексті філософії, хоча кожна з цих наук має свій предмет, мету, опікується властивими кожній питаннями, між тим часто знаходячись у взаємодії. П. Наторп (1854 – 1924) визначаючи роль психології, вважав, що вона «завершальна, увінчує філософію» [210, с. 90]. Однак, відомо, що існують особливості, які відносяться як до філософії, так і до психології. Маючи справу з різноманітним явищем, проявів, психологія знаходиться в протилежному становищі до єдності представленої філософією. Але у пошуках розуміння законів, вона, як кожна наука, спрямовується до філософії, яка відшукує єдність пізнання. «Саме тому, може бути, що психологія діаметрально протилежна філософії, вона і може

бути підпорядкована тим самим підставам підрозділів, що і філософія» [210, с. 90].

Позитивізм як філософська течія виходила з розуміння того, що основні знання про суспільство, людину, світ можливо отримати тільки завдяки спеціальним наукам, а устремління філософії з часів її виникнення до розуміння першопочатків буття та їх пізнання, не відповідають «позитивній» науці, і від них потрібно відмовитись. Відбувалось протиставлення позитивного знання традиційній філософії як «метафізики». Формулюється завдання: подальший розвиток позитивної філософії.

Та поряд з цим, незважаючи на те, що позитивізм закріплює за собою позиції в природознавчих науках, а також у межових з психологією наук: фізіології та психофізіології, багато вчених – представників вищезазначених наукових сфер, філософів, виступають з ідеями, які сприяють поверненню філософії – «метафізики». Тяжіння до «класики» було характерним для останньої чверті XIX ст. Це повернення носило оновлений характер. Відбувалось глибоке переосмислення першоджерел, які знову стали тим свіжим повітрям для вдиху, яке потрібне було для підняття філософії із глибини кризи на поверхню.

В позитивізмі науковими фактами виступали не тільки дані отримані шляхом спостереження, експерименту та вимірюванням, а і ті, що були визнані як їх джерело. Таким чином, до позитивних знань належали також знання людини про саму себе та її свідомість. Підґрунтям цього знання було визначено сприйняття тілесної поведінки людей та їх соціальні відносини.

З новою енергією звертаються вчені до обговорення проблем свідомості, її зв'язку з оточуючим. На порядок денний для обговорення науковою спільнотою винесено серйозну проблему, яка розглядає співвідношення свідомості та буття. Але, перш за все потрібно визначитись що таке свідомість. Австрійський філософ Р. Ейслер (1873 –1926) говорить, що знайти просту відповідь неможливо, оскільки будь-який мисленевий або

пізнавальний процес вже є актами свідомості, а об'єкти мислення – його змістом. Тим паче – поняття «свідомість» за змістом неоднозначне. Вчений звертає увагу на його подвійне значення: «свідомість» має суб'єктивне («я», як «носій» свідомості) і об'єктивне (відношення до об'єкту, до змісту) значення [279, с. 134]. Незалежно від цього простежується чітка закономірність: свідомість – зміст, оскільки не може існувати свідомість без змісту і зміст без свідомості. І в цьому контексті виявляється суб'єкт, який оволодіває змістом, усвідомлює його. «Якості відчуттів, уявлень, почуттів є по суті модуси відносин змістів до суб'єкта», – писав філософ [279, с. 138], що вказує на суб'єктивний характер змістів. Таким чином, є підстави говорити про суб'єктивний характер буття, тому що останнє є продуктом людського мислення. Поняття «буття» філософ розглядав як поняття відношення між тим, що ним визначено як «дещо» та «просторово-часово-причинним» об'єднаним цілим» [279, с. 141].

Але проблему свідомості вчений розглядав не тільки з гносеологічної точки зору, а і з психологічної. Увага була зосереджена на тісному зв'язку зовнішнього та внутрішнього світу людини. Останній бачився ланкою зовнішнього світу. «Дійсність складається не з переживань «я» плюс світ тілесних предметів, але із переживань, які є, в якості таких, психічними, між тим як частина їх змісту, зміст чуттєвого сприйняття, завдяки їх відношенням, повинні мислитись та тлумачитись як предмети, тіла та речі, але можуть і розглядатись як зміст свідомості» [279, с. 148].

Цікавим є розподіл сфер знань, які повинні вивчати проблему людської свідомості та буття цим дослідником. Р. Ейслер вважав, що внутрішній світ – це прерогатив психолога, зовнішній світ – природознавця, а загальний, сукупний – це справа філософа. Психологічне спостереження сполучає знайдене у внутрішньому світі з придбаннями зовнішнього досвіду. Якщо розглядати предмет психології, як науки, то його позиція полягала в тому, що «справжній предмет психології складають переживання як такі,... як вони

видаються внутрішньому сприйняттю» [279, с. 148]. Філософія виступала наукою, яка охоплювала всі плани буття.

Виділяє вчений психологічне спостереження, яке за трактуванням схоже на метод самоспостереження, оскільки він забезпечує нас знаннями, які є змістом внутрішнього світу.

У зв'язку з цим, не зайвим буде звернутися до думки відомого німецького фізика Г. Герца (1857 – 1894). Він вказуючи на особливість осягнення філософією навколишнього світу, актуалізує питання його пізнаваності. І не важливо на сучасному етапі наскільки правильно сприймалась картина світу минулими поколіннями, головне, що ми «зобов'язані передусім поставити собі наступне питання: чи цілком зрозумілим є ескіз картини? чи містяться в ньому усі риси, які вдалось розрізнити сучасному пізнанню у рухах природи?» [129, с.78]. На своє риторичне питання вчений відповідає: «ні», – оскільки не всі відомі закони механіки відповідають дійсності і відображають об'єктивну картину природи. Проблема об'єктивності знання є комплексною. До її складу входить важлива проблема досвідного та позадосвідного знанням. Фізик зауважував, що навіть точні науки при вивченні макро- чи мікрооб'єктів та процесів, які з ними пов'язані, не завжди можуть спиратись на безпосередній досвід, тому вимушені звертатись до пояснень через опосередковані допоміжні засоби, які для себе визначили природознавчі науки.

Активно обговорюються питання свідомого та несвідомого. Е. Гартман (1842 – 1906) займаючись вивченням поняття «несвідомого» [121], визнавав, що ставив перед собою дуже складне завдання, яке у його вирішенні супроводжувалось чималими труднощами та помилками. Виділяв вчений такі поняття як «абсолютно несвідоме, відносно несвідоме» [121, с. 22]. Оскаржував думку, що мертво тіло позбавлене свідомості, наділяв свідомістю атоми та вважав, що рослинам властиве відчуття. Він спростовував ідею існування індивідуальної свідомості поза тілом.

Наголошував на тому, що наділення людьми поняття «несвідомого» різними значеннями, призводить до нерозуміння викладеної їм думки. «Метафізична несвідома універсальна діяльність охоплює як діяльності, які утворюють матерію – сили атомів, так і ті, що її не утворюють – у вузькому розумінні нематеріальні діяльності та їх групи, тобто душі» [121, с. 19].

Присвятив увагу вивченню проблеми свідомого і австрійський філософ і психолог, вчитель Е. Гусерля Ф. Brentano (1838 – 1917). Проводячи екскурс по існуючим тогочасним вченням про свідоме та несвідоме, він висловлював досить критичні думки з їх приводу. Згадавши роботи з цієї тематики В.Вундта, Г.Гельмгольца, Е.Гартмана, зазначав, що «останнім багато не вистачає для загального визнання» [102, с. 25]. Він розглядав свідомість як психічне явище, вважаючи, що ніякі несвідомі уявлення не проникають в область нашого досвіду, тому не зважаючи навіть на припущення їх великої кількості в ньому, вони не були б проявленими [102, с. 26]. І якщо розглядати несвідоме саме через уявлення, то на питання «чи існує несвідома свідомість, в тому розумінні про яке йшлося – слід відповісти рішуче – ні» [102, с. 48].

Складність проблеми свідомого викликала до життя крайню точку зору, яка сформувалась в певний філософський напрямок – соліпсизм. Ця тенденція яскраво виявилась в емпіріокритицизмі. Але найбільш до соліпсизму вела іманентна філософія, одним з тих, хто її представляв був німецький філософ В. Шуппе (1836 – 1913). «В цьому суб`єктивному суб`єкті знаходить самого себе, перебуває в ньому. Це однаково відноситься до його думок, почуттів, рішень. Ні в кого іншого немає точно таких, якщо їх маю я і без них я не знав би більшого, що я із себе являю» [276, с. 124]. Вчений розділяв думку про те, існує тільки суб`єкт, окрім свідомості якого іншої реальності не існує. Себе можна знайти тільки у власному тілі, у власному мисленні, відчутті і волі, а в оточуючому світі себе знайти неможливо.

Повернення до вчення І. Канта викликало до життя нове філософське спрямування – неокантіанство. З'явившись у другій половині ХІХ ст., воно сміливо перейшло у ХХ ст. Представляли неокантіанство дві основні школи: марбургська та баденська. Першу, засновану у 70-х роках ХІХ ст. та представляли Г. Коген, П. Наторп, Е. Кассіерер, другу, що виникла наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. – В. Віндельбанд, Г. Ріккерт.

П. Наторп, представляючи марбургську школу, зазначав, що вона не є ортодоксальною за своїми принципами. Він вважав, що для подальшого розвитку філософії, дуже важливо розібратись та зрозуміти ті напрацювання, які залишені їй у спадок. Стосується цей принцип і вчення І. Канта. Тому, перш ніж рухатись вперед, послідовники філософа повинні відновити і зрозуміти на яких принципах побудоване це вчення і визначити його значення на підставах цих принципів. «Філософія є споконвічне прагнення до фундаментальної істини – таке класичне значення цього слова», – писав вчений [210, с. 94]. І. Кант, сприймаючи філософію як критику та керуючись цим методом, «навчав філософувати, але не нав'язував будь-якої певної філософії. Поганий учень Канта той, хто притримується іншого погляду!», – зазначав філософ [210, с. 94]. П. Наторп звертав увагу на те, що вчення І.Канта мало декілька тенденцій, які між собою не були узгоджені, тому природнім є те, що його послідовники розробляли обрані ними різні напрямки. Прикладом можуть слугувати всі роботи Г. Когена присвячені висвітленню трансцендентальному методу. Вчений зазначив, що філософія І. Канта не є певним філософським кодексом, а «вона – нащадок великої духовної сім'ї, генеалогічне древо якої сходить...до Платона і Парменіда; із більш близьких нам до неї належать не тільки Декарт і Лейбніць, але в такій же мірі Галілей, Гюйгенс, Ньютон, Ейлер і всі дослідники філософського спрямування, майже без жодного винятку» [210, с. 95].

Таким чином, розглянувши філософські та психологічні ідеї в європейській думці на межі кінця ХІХ – початку ХХ ст. можна констатувати,

що в цей час відбувається процес визначення предметно-методологічних аспектів філософської та психологічної наук. Входження новітніх теорій точних наук у сферу філософії сприяє активізації та оновленню її теоретичної бази і одночасно провокує виникнення сумніву щодо необхідності існування теорії пізнання. Стійка тенденція на виокремлення психології в окрему наукову галузь супроводжується обговоренням питання доцільності використання нею експериментальних методів. Актуальними для обох наук залишаються питання свідомого та несвідомого, суб`єктно-об`єктних відносин, зв`язку психічного та матеріального, проблеми часово-просторового сприйняття, енергії як нової теорії матерії.

Втілюючись у Марбурзьку та Баденську школи, отримали подальший розвиток ідеї І. Канта.

Розділ 2. 2. Вплив філософської традиції Європи на трансформації у вітчизняній суспільно-просвітницькій сфері та університетській освіті

Початок наукової діяльності Г.Челпанова припав на той період, коли філософія переживала нелегкі часи. Вирішення потребували складні світоглядні проблеми. Панування німецької ідеалістичної філософії у країні, повернення до вчення І.Канта, який займався проблемами пізнання; спірне положення метафізики та необхідність повернення до неї; посилення розвитку природничих наук, які роблять акцент на пізнавальне відношення до світу, – саме це, спричинює поворот до гносеології всіх ідеалістичних течій філософії у другій половині XIX – початку XX ст.

Цей час визначив вектор руху вітчизняної науки. Для вітчизняної філософської думки він став періодом інтенсивного становлення, яке відбувалось на тлі боротьби думок, поглядів, напрямків, які визначили її подальший шлях. Передував йому складний комплексний історико-політичний, культурно-історичний шлях розвитку Російської імперії, частиною якої, на той час, була Україна. Використовуючи філософський досвід європейських країн, Росія намагалась знайти власні напрямки філософської думки. Цей шлях був тернистим, сповненим трагічних та драматичних сторінок.

Наприкінці XIX – початку XX ст. вийшло друком досить багато матеріалу, присвяченого аналізу особливостей формування російської філософії. Він різнився за обсягом, формою, стилем, ідейною спрямованістю та особливостями підходу до розкриття теми. До цієї роботи залучились мислителі різних поколінь, які демонстрували інтерес до даної проблеми. Кожен з авторів у своєму «ключі» намагався визначити та розкрити, чинники, які впливали на процес розвитку вітчизняної філософії, акцентуючи увагу на тих рисах, які представляли її відмітність, особливість, неповторність, самотність.

Ми в своїй роботі звертаємось до творів, автори яких наближені до освітянської сфери, оскільки, Г. Челпанов представляв університетську філософію. Серед них слід згадати відомих тогочасних історіографів філософії, філософів Є.Боброва (1867 – 1933), Олександра Введенського (1856 – 1925) та Олексія Введенського (1861 – 1913), М. Грота (1852 – 1899), В. Зенковського (1881 – 1962), М. Лосського (1870 – 1965), О. Лосєва (1893 – 1988), Е. Радлова (1854 – 1928), Г. Шпета (1879 – 1937). Їх думки то спрямовувались в одному напрямку, переплітаючись між собою, доповнюючи одна одну, то розходились у визначенні як самої філософії, так і у баченні її формування в історичному полі, створюючи не тільки її загальний образ, а і визначаючи, тим самим, план виходу з кризового стану, в якому вона перебувала на той час. Можна відзначити, що вивчаючи «філософську думку», саме як феномен, автори постійно намагались вирішити питання: що з її історії стосується власне філософії, а що має відношення до інших духовних сфер. Згадані історики притримувались різних, а часом і протилежних думок щодо оцінки духовних потреб народу і перспектив розвитку самої філософської думки.

Як ними характеризувався стан розвитку тогочасної філософії? Більшість дослідників історії філософії в Російській імперії притримувались тієї думки, що її початок припадає на післяпетрівський період. Основною подією, що започаткувала цей поступ, на думку більшості дослідників, стало заснування Московського університету у 1775 р., безпосереднє відношення до якої мав М. Ломоносов. Завдяки його зусиллям відбулась ця подія. Олександр Введенський писав з цього приводу: «дивно було б говорити про розповсюдження філософії у російському суспільстві до заснування Московського університету» [109, с. 317]. На першому засіданні Філософського товариства, яке було засноване при С. – Петербурзькому університеті 31 січня 1898 р., у своїй промові, вчений аргументовано спростовував, на той час, досить поширену думку, про непритаманність та

нездатність до філософування російського розуму, зазначивши, що «чуйність до чужих навчань – найкраща запорука успішного розвитку філософії» [109, с. 316]. Він вважав, що запозичення сприяє збагаченню і подальшому плідному розвитку філософії: потрібно тільки звертати увагу на якість запозиченого та умови при яких воно відбувається. Важливо також відслідковувати, як запозичене впливає на подальший розвиток думки. Незважаючи на те, що філософія як і освіта ґрунтувались на чужій основі, все ж вчений констатував, що «філософія у нас існує не внаслідок штучного насадження, а внаслідок глибокої потреби, яка задовольняється всупереч всіляким перепонам...», – і висловив надію: «ймовірно, досить скоро філософія і у нас неодмінно досягне такої ж висоти розвитку і такої ж сили впливу, як і в найбільш культурних країнах» [109, с. 315]. Ним були виокремлені чинники, які втручались та заважали процесу становлення науки. Вони мали, перш за все, суспільно-політичний характер, і визначали три періоди існування філософії. Перший період – підготовчий, пов'язаний із заснуванням Московського університету (1755), коли філософія тільки з'явилась на теренах імперії. Другий період – період панування німецького ідеалізму, коли викладання філософських дисциплін почало поширюватись з університетів та духовних академій на гімназії та семінарії. Хоча, завершується він гоніннями дисципліни та її викладачів з усіх учбових закладів. Третій період знаменував собою введення статуту 1863 р., який повернув надію у можливість розвитку тогочасної самобутньої філософії.

Свою періодизацію розвитку філософської науки запропонував інший російський філософ Е. Радлов (1854 – 1928), висловивши свою незгоду з концепцією Олександра Введенського. Він заперечував правильність запропонованої трьохетапної періодизації розвитку філософії. Оскільки вважав, що пов'язувати філософію з її університетським викладом, а тим паче, виділяти німецький ідеалізм окремим, другим періодом, в той час, коли він залишався дієвим напрямком на тогочасному етапі є невірним. З його

точки зору, історичний шлях філософії складався з двох періодів: підготовчого та побудовчого. Підготовчий період охоплював час до появи М. Ломоносова, коли почали вже вимальовувались певні характерні риси російського світосприйняття. У другому, добудовчому, що розпочався від часу суспільно-наукової діяльності М. Ломоносова до «теперішнього часу», він виділяє два відгалуження. В одному з яких можна відслідкувати вплив західної думки, а в другому можна побачити національні риси. Е. Радлов відзначив, що визначним для розвитку вітчизняної філософської думки став німецький ідеалізм за рахунок своєї «змістовності, глибини та оригінальності», спроможності не тільки ставити нові завдання у філософській науці, а і вирішувати їх. Він на довгі роки «полонив» російську думку [227, с.106]. «Французький сенсуалізм і англійський емпіризм не змогли змагатися із гносеологією та мораллю І. Канта та Й. Г. Фіхте; емпіризм повинен був абсолютно перебудуватись, для того, щоб вступити у середині ХІХ ст. у боротьбу з ідеалізмом» [227, с.106]. Та не тільки якісні показники німецького ідеалізму вплинули на його закріплення на російській землі, не останню роль в цьому процесі зіграла політична ситуація в Європі. Переляк перед Французькою революцією, та, більш за все, на її тлі, можливість проникнення вільнодумства на терени імперії, спричинили пригнічення царським урядом французької, а з нею і англійської філософії. У тісному зв'язку з цими процесами знаходилась і третя причина популярності німецького ідеалізму: серед іноземних викладачів, запрошених читати у новостворених університетах, були здебільшого німці – прихильники І. Канта, Ф.В. Шеллінга.

На сучасному етапі за словами Е. Радлова «до російської філософії не можна поки пред'являти дуже великих вимог – вона ще немає ні свого Декарта, ні Бекона, ні Канта...», але є надія на те, що зміни відбудуться з часом [227, с. 100]. Великого значення він надавав філософії, як загальнопросвітницькому чиннику. «Наука та філософія передбачають розвиток

просвітництва», – писав вчений [227, с. 97], і в цьому сенсі не тільки університети, а і Академія наук, духовні академії відігравали серйозну роль. Не можна не виокремити з цього ланцюга публіцистику, яка особливо вплинула на поширення філософської культури на теренах Російської імперії. Вона була тією родзинкою, відмітною рисою, яка відрізняла хід розвитку європейської та вітчизняної філософії. Вона у своєму становленні, як і наука загалом, знаходилась у безпосередній залежності від ставлення до неї очільників імперії. Намагаючись потроху рухатись вперед у своєму розвитку, філософія зазнавала чималих утисків, гонінь в залежності від етапів історії, яке проходило суспільство.

Абсолютно з іншого ракурсу охарактеризував російську філософію учень Г. Челпанова, видатний радянський філософ О. Лосєв. Розглядаючи її з точки зору зв'язки пізнання – мислення, вчений дійшов думки, що вітчизняна філософія за незначними виключеннями є інтуїтивною, нелогічною, навіть, містичнотворчою. Майже всю її він називав «до – логічною, до – систематичною, але краще сказати над – логічною, над – систематичною» [190, с. 67]. За його баченням, тільки з XVIII ст. почали окреслюватись певні філософські інтереси, але потрапивши на російський ментальний ґрунт, вони не утворили власних філософських систем, оскільки не встигали укорінитись – як вимушені були змінюватись. Гостра нестача філософських систем мала глибокий сенс і його причини криються «не тільки в зовнішніх умовах, але скоріш насамперед у внутрішній побудові російського філософського мислення» [190, с. 69]. О. Лосєв відзначав, що незважаючи на відсутність у ній системності, вона мала свої відмітні, тільки для неї характерні особливості, про які вже йшла мова вище. Вони, з однієї сторони, вирізняли її і не давали стати схожою на європейську філософію, і, одночасно, забезпечували їй своєрідність, можливість пізнавати та осягати глибини сущого «тільки у символі, в образі через уяву» [190, с. 71]. Часом пробудження інтересу до філософії можна назвати період, «коли розум був

порушений ідеями французького Просвітництва та одночасно освіченого абсолютизму», – писав вчений [190, с. 68]. Швидкоплинність цих напрямків проявилась у стрімкій їх зміні на німецький ідеалізм, на який переорієнтувалась наукова громада. Майже паралельно з поширенням матеріалізму та позитивізму у Німеччині 60 – років, цей процес відбувався у 60 – 70 роках XIX ст. в Російській імперії. Ці напрямки дуже плідно розвивались і мали своїх послідовників.

Тісний зв'язок вітчизняної філософії з реаліями дійсного життя виявляв себе через художню літературу і публіцистику, що суттєво її відрізняло від європейської філософської думки. А це означало, як писав Лосєв, – філософів «доводиться шукати серед фейлетоністів, літературних критиків та теоретиків окремих партій. У зв'язку з такою «живістю» російської філософської думки знаходиться той факт, що художня література є скарбницею самобутньої російської філософії» [190, с. 71]. В цій думці виявилась схожість думок, щодо специфічності рис філософії О. Лосєва та Е. Радлова. Вчені відмітили, що не тільки навчальні та наукові заклади були місцем духовного розвитку особистості, а це були часи, коли розвивалась публіцистика, «яка стояла у близьких відношеннях з реальним життям суспільства і завдячуючи цьому була посередником між абстрактним науковим і філософським мисленням та конкретними питаннями, які ставились життям, питаннями етико-політичного характеру» [227, с. 98]. Спрямованість вітчизняної філософської думки на вирішення етико-соціальних питань в дусі містики стала ще однією відмінною рисою, яка відрізняла її від європейської.

Розділяє думку своїх старших колег і Г. Шпет, коли говорить, що точкою відліку для філософії став час відкриття Московського університету. Це був час, коли вона увійшла «у постійний склад вищого викладання» [226, с.63], але ще не маючи широкого поширення та впливу на суспільний світогляд. Такий стан речей викликав у вченого дуже бурхливі емоції,

оскільки маючи, за його думкою, дуже потужний потенціал, Російська імперія як самобутньо-східна держава, мала запозичену культуру, стан якої він визначав як «вершки чужої ріпи». А спричинено це було тим, що «ні держава російська, ні її культура не йдуть своїм корінням у класичний ґрунт» [226, с. 74]. Тільки поверненням до джерел Відродження можливо забезпечити власну самобутність філософії, а поки що «філософська свідомість як суспільна свідомість, філософська культура, сама чиста філософія як чисте знання та вільне мистецтво в Росії – справа майбутнього», – писав вчений [226, с. 59]. Тим самим, Г. Шпет визнавав, що і в його часи філософії як чистого знання ще не існувало. Висловлюючи певний оптимізм, філософ зазначав, що значну роль у вихованні філософської суспільної свідомості могла б відіграти книга, для поширення якої потрібно вирішити інші суспільно-наукові проблеми: підготувати науковців, напрацювати специфічної термінології, підготувати читача. За її відсутності, цю виховну функцію взяла на себе художня література. Скарбниця філософської думки поповнювалась за рахунок як вітчизняних авторів, так і перекладеної літератури. Та поки що, у ХІХ ст. країна вступила у стані невігластва, коли «філософія була оголошена ворогом людського роду, бісом, джерелом всілякої крамоли» [223, с. 66], вона могла існувати тільки під прикриттям віри.

Філософія та віра – ця проблематика була дуже близькою для іншого учня Г.Челпанова В. Зеньковського. Розглядаючи філософію з точки зору релігійного світогляду, В. Зеньковський виступав за широке її висвітлення у контексті всього культурного життя країни. Не применшуючи значення допетрівського періоду в його історичному контексті, вважав, що «самостійна творчість в області філософії, точніше – перші зачатки її – ми знаходимо у Росії лише у другій половині ХVІІІ століття...» і далі: «коли в ній стала прокидатися філософська думка, вона знайшла поряд із собою напружене і активне філософське життя на Заході» [152, с. 17].

Таким чином, у другій половині XIX ст. відбувається зміна філософських пріоритетів: французька філософія, яка панувала у минулому столітті не тільки у Російській імперії, а і мала вплив на німецьку філософію, втрачає свою силу. Відійшовши у минуле, вона, тим не менш, творами Вольтера (1694 – 1778), Ж.-Ж. Руссо (1712 – 1778), К.А. Гельвеція (1685 – 1755), Д. Дідро (1713 – 1784) зробила свій внесок, підготувавши світоглядне підґрунтя для більш глибокого сприйняття публікою західноєвропейської філософії. На зміну французькому матеріалізму та сенсуалізму прийшов німецький ідеалізм: поширювались вчення І. Кант (1724 – 1804), Й.Г. Фіхте (1762 – 1814), Ф.В. Шеллінга (1775 – 1854), Г.В.Ф. Гегеля (1770 – 1831). Найбільш складно сприймалися ідеї І.Канта, оскільки не зрозумілим було його ставлення до метафізики, тому увага зосередилась на натурфілософії Ф.В. Шелленга – більш доступною для сприйняття. Поширювались ідеї Г.В.Ф. Гегеля. «Він досяг це своїм викладанням, а не друкованими працями», – писав про нього Олександр Введенський [109, с. 327]. В той же час, завдячуючи кантіанству, найбільш мисляча частина інтелігенції, подолавши випробування позитивізмом та марксизмом, який заволодів умами філософів у другій половині XIX ст. поверталась спочатку до етичного, а згодом – до релігійно-метафізичного ідеалізму. Вона могла б зробити набагато більше для вітчизняної філософської думки, але їй заважала відсутність усвідомлення національної індивідуальності, що призводила до «запозичення, наслідування, танцю смерті навколо абстракцій», як зазначав Е. Радлов [229, с. 75]. Та попри історичні, соціально-економічні перешкоди, повільно продовжував нарощуватись процес формування прошарку філософів – професіоналів, які виховувались не тільки університетами, але формувались, гуртуючись навколо періодичних професійних видань. Водночас займаючись розробкою історико-філософської, соціально-філософської проблематикою, вітчизняна філософія кінця XIX – початку XX ст. займалась розробкою онтологічних, гносеологічних, антропологічних,

морально-етичних проблем. Таке складне переплетіння думок, філософських категорій наділяло її глибинною інтерпретацією, складовими якої стала наука, воля, мистецтво, емоції, відчуття, що знайшли своє відображення не тільки в спеціалізованій літературі, а що стало ще однією її особливістю – у творах художньої літератури, публіцистики. Так визначились і особлива вітчизняна форма філософування, про що згадували О. Лосєв, Г. Шпет, Е. Радлов.

На несамостійність української філософської думки вказував Д. Чижевський. Він визначив, що для неї характерними були відсутність самостійності і відокремленість, політична залежність, неналежний рівень національної свідомості інтелігенції – а це все, складало головні чинники культурного національного розвитку. Вимальовувалась така картина завдяки тому, що видатні представники національної думки працювали за межами України, а головний вплив на національну культуру справляли чужинці. Звернув увагу вчений і на боротьбу, яка точилась у філософії ХІХ ст. між спекулятивною філософією та позитивізмом [с. 5 – 17].

Окреслений період у розвитку філософії Олексієм Введенським було «віднесено до епох скептичних» [108, с. 130]. Доказами панування скептицизму стали прояви протиборства різних філософських напрямків; суперечки на межі різних наук; розмиття самого поняття філософії, а з цим і втрата чіткості у формулюванні завдань та їх вирішення. Негативну роль відігравали релігійні та соціально-політичні рухи та перевороти в Європі, які перехоплювали увагу суспільства і спрямовували думку в протилежному від філософії напрямку. Не останню роль у гальмуванні інтересу до філософської думки відігравали соціально-економічні проблеми, які потребували швидкого вирішення, результатом якого був надзвичайно швидкий розвиток технічних, точних, прикладних наук. Думка стає грубою та спрямованою на матеріальне; питання ідеального мало кого цікавлять. І до цих загальних причин західноєвропейського походження, залучаються специфічні причини,

пов'язані з особливостями вітчизняного менталітету. «У нас, особливо, для тих, які ніколи не знали розумової школи, випадкове, довільне філософування, є звичайним явищем», – писав кн. С.М. Трубецький [251, с. 84 - 85].

«Дійсного підйому у зацікавленості до філософії не існує, а є тільки удаваний», – писав про стан науки професор О. Козлов у 1898 р. [166, с. 75]. Наприкінці XIX – початку XX ст. філософія втратила до себе довіру і рівень інтересу до неї став нижчим ніж до інших наук, а це відбувалось за умов, коли «філософська думка забуває свої завдання», – зазначав Олексій Введенський [108, с. 125]. І мова тут не йшла про суцільний застій у науці, а мова йшла про зміщення акцентів у наукових сферах, та про потребу повернути їх у бік філософії. Під час кризи філософія не виявляла своєї активності і думка продовжувала працювати в інших сферах, які безпосередньо її не торкались. Вчений порівняв такий стан у філософській науці зі станом осліплення у людини, коли серйозні проблеми відходять на інший план, залишаючись поза сферою її інтересів і людина «зупиняється думкою лише на предметах близьких, питаннях корисних, рішеннях документальних та відчутних» [108, с. 126]. І тут, доречним буде згадати думку Г. Шпета, який взагалі вважав утилітарність однією з основних рис тогочасної філософії. Та в його контексті це не означало, що рух був відсутнім взагалі, скоріше, це означало відсутність легкості в ньому, творчого вільного злету.

Окрім розгляду паралелей історичного та економічного зв'язку Російської імперії з європейськими країнами, Олександр Введенський піддав серйозному аналізу взаємозв'язок філософії та просвіти на тлі суспільно-політичних подій.

На той час, відбувались дуже повільні зрушення в освітянській сфері, як складовій просвітницького процесу. Але повинен був пройти певний час, що б вони стали помітними. Прийняття статуту 1863 р. стало помітною

подією, що посприяло появі філософії в університетах. Та поки що її стан не справляв серйозного впливу на сучасне суспільство. Не дуже змінив ситуацію з викладанням предмету і статут 1884 р. Показовими стали передостанні п'ятнадцять років XIX ст. «Ні логіки, ні психології, ні історії філософії за межами цих коментарів» [109, с.351], університетські програми з філософії були складені таким чином, що знайомили тільки з перекладами фрагментів з Платона та Аристотеля на двох тижневих лекціях на весь рік за весь період навчання, констатував Олександр Введенський.

На теренах імперії, куди в той час входила Україна, в цей період часу відслідковувались два напрями філософії: духовно-академічна та університетська. В нашому дослідженні увага буде спрямована саме на професійно-академічну філософію, оскільки діяльність Г.І. Челпанова безпосередньо пов'язана саме з нею.

Поряд з цими обома напрямками, існував ще один напрям, характерний для національної філософії, на який звернула свою увагу Н. Мозгова: «неофіційний», який був представлений публіцистичною філософією. «В ній йшов напружений пошук самобутності..., але яка грішила несистемністю, а нерідко дилетантизмом» [259, с. 255]. Та її внесок у загальний стан вітчизняної думки був неоціненним.

Будь-яка криза приховує в собі механізми виходу з неї, і тому, можна говорити про ті позитивні зміни, які нею були ініційовані у процесі становлення філософської науки. В означений час вийшло досить багато аналітичних статей, нарисів, серйозних праць, які торкались не тільки питань кризового стану у вітчизняній філософській думці, але містили в собі рекомендації щодо виходу з цього стану. Різні покоління авторів були стурбовані занепадом думки в державі. Кожен з них, зі своєї точки зору визначав чинники, які заважали розвитку філософії, та намагались її представити з позитивної сторони, презентуючи як особливу та неповторну. Завжди найбільш чутливою до інтелектуальної кризи була інтелігенція. Ця

чутливість підштовхувала її до певних дій, до певного руху, показником якого стає та кількість періодичних видань, які були започатковані наприкінці XIX – початку XX ст. Їх виникнення можна розглядати як природну суспільну необхідність до духовності, яку чітко сприйняла інтелігенція і втілила в науково-публіцистичну форму. Олексій Введенський та М. Грот наголошували на тому, що розвиток науки і техніки разом з позитивними змінами, призвів до кризи моральної та духовної у житті людей. І це був загальний принцип, оскільки торкався не тільки окремої території Російської імперії, а охоплював Європу. «І ось вже давно тягнеться, особливо на Заході, в багатьох відношеннях ненормальне, не природне життя, напружене у своєму процесі і, очевидно, незначне за своїми моральними результатами», – писав М. Грот [136, с. VII]. Зрозуміло, що коли йшлося про внутрішні суспільні процеси, то зазвичай, мались на увазі процеси пов'язані з духовними цінностями. А вони безпосередньо пов'язані з поверненням до потреби пізнавати свій власний внутрішній світ, власний внутрішній досвід, на що потрібен довгий час і серйозні зусилля.

Виникнення різних видань стали відповіддю на потреби суспільства, і стали для нього знаряддям вирішення цих проблем. «Філософський трихмісячник», «Свое слово», збірка «Філософія в России», «Вопросы философии и психологии», «Вестник психологии, криминальной антропологии, гипноза», «Труды Психологической семинарии при университете Св. Владимира», «Вопросы теории и психологии творчества», «Логос», «Новые идеи в философии», «Мысль и слово», «Мысль» – можна помітити, що серед згаданих видань є видання як суто філософського спрямування, так і спеціалізовані. Часом їх виникнення стали останні п'ятнадцять років XIX ст. та перші десятиліття XX ст. Всі вони відрізнялись різноманітним характером матеріалу, який залежав від конкретних завдань видання, його спеціалізації, суспільного спрямування. Та незважаючи на специфіку, головною об'єднуючою рисою, було їх прагнення вивести

вітчизняну філософську думку на новий етап розвитку та стремління змінити відношення до неї. Підвищуючи філософську культуру суспільства, вони тим самим сприяли подальшому створенню оригінальної власної філософії. Ідеалізм почав закріплюватись на вітчизняному ґрунті і замість одного напрямку, отримав різноманітні, що зразу отримало своє відображення на шпальтах видань.

Згадані видання різнились своїм форматом. Серед них були колективні, які представляли матеріали багатьох авторів, презентуючи різні напрямки не тільки російської, а і європейської філософської думки, були і авторські. Одні представляли тільки власну позицію автора (О. Козлов (1831 – 1901), інші являли собою історико-філософські дослідження та добірки цінних текстів мислителів (Є. Бобров), які стали бібліографічною основою для подальших досліджень у сфері історії філософії.

Цінним виявом авторської філософської думки став для нас журнал «Философский трехмесячник» (1885 – 1887). Його засновником, редактором та єдиним автором був професор Київського університету Св. Володимира філософ – неолейбніціанець О. Козлов, «єдиний представник філософії при університеті Св. Володимира», – як писав у своїх спогадах про вченого Є. Бобров [95, с. 13]. Важливим для розуміння місця української філософської думки у світовому контексті став той факт, що це був перший суто філософський журнал на теренах Російської імперії, започаткований у стінах Київського університету Св. Володимира. Далі Є. Бобров зазначав, що «Козлов здійснює перший на Русі досвід чисто філософського спеціального журналу «Философский трехмесячник», який наповнювався самим Козловим без співробітників по всіх рубриках...» [95, с. 14]. І хоча недовгою була історія цього видання у зв'язку з хворобою автора, та той факт, що саме період роботи у Київському університеті надихнув науковця на його започаткування, є важливою історико-філософською подією. Прийшовши до тями від наслідків важкої хвороби, О. Козлов продовжив науково-

публіцистичну роботу вже у іншому авторському виданні, заснувавши збірку «Свое слово» (1888 – 1898 pp). За означений період часу п'ять збірок вийшло у Києві, та дві – у Петербурзі, куди переїхав автор. Завдання, які були визначені автором для журналу, були дуже амбітними. Вони спрямовувались на пропагування ідей філософії, того, «що філософія є самостійною наукою, яка має свій особливий предмет та відповідний йому метод дослідження». На думку філософа для «свідомого обрання філософського світогляду» [171, с. 7] широкий загал читачів потрібно знайомити з європейськими дослідженнями в цій науці. В якості допомоги у вирішенні цього завдання, автор пропонує читачам ознайомитись з власними його світоглядними поглядами. [171, с. 1,7].

Продовженням розпочатої О. Козловим просвітницької публіцистичної практики став інший журнал: «Философские исследования, обозрения и пр.», який теж розпочав своє життя у стінах Київського університету Св. Володимира. Засновником цього видання став молодший колега О. Козлова, професор Г. Челпанов. Сьогодні його можна знайти у бібліотеці під назвою «Труды Психологической семинарии при университете Св. Владимира» (1904 – 1908). Редактор і автор статей Г.І. Челпанов до формування випусків залучав матеріали своїх студентів, які займались серйозною науково-дослідницькою роботою у сфері емпіричної психології при Психологічній семінарії (1898 – 1907), організованій ним при кафедрі філософії. На шпальтах видання відточували майстерність думки учні Г.І. Челпанова – майбутні вчені – філософи, психологи, які з часом стали відомими не тільки в дореволюційній Україні, але і в радянські часи. Цей журнал проіснував до самого від'їзду вченого до Москви, до 1907 р.

Не можна обійти увагою і таке видання як «Философия России. Материалы, исследования, заметки» (1899 – 1903). Його автором і видавцем виступив професор Казанського університету Є. Бобров. Власні погляди вченого ґрунтувались на вченні Г.В. Ляйбніца. Він намагався розробити

власну філософську систему «критичного індивідуалізму», визнавав, що вивчаючи історію філософії, потрібно упорядковувати існуючі джерела, а оскільки ця робота «потребує не одного року, а багатьох років», тому «остаточної розробки всієї історії філософії у Росії повинна передувати монографічна розробка окремих питань» [94, с. I – II]. А також, зазначав, що: «Якщо не прийшов ще час написати цілісну і зв'язну історію цієї науки за весь час зростання її на російському ґрунті, то окремі етюди цієї історії не залишаться...зовсім без усякого значення, підготовляючи камені для майбутньої великої будови» [93, с. I]. Та науково-публіцистична діяльність, якій присвятив свій час та зусилля вчений, і була тим підготовчим підґрунтям, яке не втратило свого значення і на сучасному етапі. Зібраний багатий матеріал, дослідник оформлював у монографії, які були видані у шести томах. Окремими чотирма томами виходили інші авторські збірки «Литература и Просвещение в России XIX века. Материалы, исследования, заметки» (1901 – 1902).

Одним з найбільших спеціалізованих філософських видань став журнал «Вопросы философии и психологии» (1889 – 1918). Ініціював, заснував та редагував його вчитель Г. Челпанова професор М. Грот. Визначаючи коло питань, редактор звертав увагу на те, що журнал буде обговорювати не тільки суто філософські питання, а і питання інших наук, «наскільки кожна з них має та повинна мати свою філософію, а також і завдання мистецтва, наскільки вони доступні обговоренню з філософської та психологічної точок зору» [136, с. XI]. Кн. С. Трубецький, розділяючи думку М. Грота, додав ще одне до заявленого, щоб не тільки «плодити якомога більшу кількість питань філософії і психології, але скоріше за все, щоби по можливості сприяти зменшенню їх безладної кількості» [252, с. 83]. Друкувались в журналі видатні вчені, представники не тільки філософської, психологічної наук, а і допоміжних, межових з ними наук. Гуманістичний характер видання був безперечним, оскільки одним з конкретних його завдань було «спрямувати

сили пізнання в той бік, де воно зможе знайти джерело добра та розуміння життя» [136, с. VIII]. За майже тридцять років існування журналу на його шпальтах свої думки висловили декілька поколінь філософів, які представляли різні спрямування ідеалістичної філософії. До гурту авторів ввійшли П. Астаф'єв, Олексій Введенський та Олександр Введенський, О. Гіляров, М. Грот, В. Зенковський, О. Козлов, Л. Лопатін, В. Соловйов, брати Є. Трубецький та С. Трубецький, Г. Челпанов, Г. Шпет та багато ін. Журнал був друкованим органом Московського психологічного товариства, заснованого у 1885 р.

Якщо, досі були представлені журнали, що обговорювали проблеми філософії та психології, як європейської так і вітчизняної, то не менш цікавими є приклади вузькоспеціалізованих видань. Прикладом таких є журнали «Вопросы теории и психологии творчества» (1907 – 1923), «Вестник психологии, криминальной антропологии и гипноза» (1904 – 1919). Вивчаючи за допомогою мови механізми розвитку людського мислення, художнього слова; особливості людської психіки, особливості людського мислення, способи впливу на психічні стани людини, психологію колективу, вчені – лінгвісти, психологи, психіатри, невропатологи, долучились до пошуку відповідей, та до вирішення філософських проблем, які стали актуальними у другій половині XIX ст., а саме, людського буття, походження та психологічної природи людського розуму, його пізнавальні можливості та їх межі. Друкувались роботи вчених різних наукових галузей вітчизняної та європейської науки. Серед них, потрібно згадати представників філософської науки: Є. Боброва, М. Лосского; лінгвістики: О. Веселовського, Д. Овсяннико-Куликовського, О. Потебні; психології, фізіології, невропатології, соціології: Ф. Зелінського, В. Бехтерева, В. Серебрєнікова, М. Карєєва, В. Зомбарта, З. Фройда, та ін., – всі вони займались розробкою питань онтології, гносеології, соціології, а в підсумку – основними філософськими питаннями.

В означений історичний період в наукових колах виносить на порядок денний питання про виділення психології в самостійну галузь, які актуалізують одночасно і інші питання, зокрема питання взаємовідношення психології з філософією та фізіологією.

Про шанобливе та серйозне ставлення до психології, як до окремої самостійної науки, говорить і той факт, що назви друкованих видань містять саму назву науки «психології», що говорить про її визнання та важливість винесених на обговорення специфічних тем. Проблеми відношення психології та філософії, відокремлення психології від фізіології викликали дискусії у науковому середовищі. Постали питання які стосувались основного методу психології, введення експериментального методу у психологічні дослідження; з новою силою актуалізувались питання співвідношення духовного та фізичного. Окремою важливою проблемою, що активно обговорювалась у суспільстві стала проблема організації психологічної освіти у середніх навчальних закладах.

Отже, процеси, які відбувались у становленні, розвитку філософської, психологічної наук на теренах Російської імперії, відповідали певним чином, тим процесам які відбувались у тогочасній європейській науці. Незважаючи на великі труднощі, які гальмували впровадження цих дисциплін у навчальні плани освітніх закладів, розпочатий рух неможливо було вже зупинити. Поширення спеціальної літератури, залучення іноземних викладачів, закордонні відрядження вітчизняних вчених, їх спільна робота з європейськими вченими, отриманий там досвід та велике бажання втілити отримані знання вдома, стали тією рушійною силою, яка спонукала їх на досягнення бажаних результатів.

Питання правомірності відокремлення психології у самостійну наукову галузь на часі у наукових колах Європи і Російської імперії. Г.Челпанов теж у вирі цієї проблеми. Він розглядає психологію як підґрунтя для гуманітарних наук, а також допоміжним засобом для розробки багатьох наукових

дисциплін. Високо оцінив статус психології Л. Лопатін (1855 – 1920), який бачив значення психології «в її особливому положенні, яке вона, за своїм предметом отримує у загальній системі людських знань: це положення слід назвати центральним» [186, с. 1031]. Завданням психології є пошук законів «душевних явищ», «душевних переживань», під якими слід розуміти певний постійний зв'язок між явищами. Впровадження експерименту у психологію прискорює цей процес.

Г. Челпанов проводить широку роз'яснювальну роботу, доводячи у своїх статтях право на самостійне існування та розвиток психології. Ним формулюються завдань, які повинна вирішувати сучасна психологія. І на його думку, найбільш важливими, програмним завданням стає порівняльний аналіз методів дослідження, якими користується сучасна психологія з ціннісної точки зору, оскільки предмет та завдання психології потребують більш чіткого визначення. Будь-яка наука вирішує подібні проблеми, оскільки вони мають важливе практичне значення не тільки з наукової, а і з навчальної точки зору.

Запозичення експериментального методу у практику психологічних досліджень, стимулюють обговорення цієї проблематики. Вони ведуться навколо особливостей його застосування, і в його контексті, цінності і законності методу самоспостереження, як специфічного методу психології. Постають питання с приводу того, якими методами до цього часу користувалась психологія і які зміни у науці відбулись з введенням експерименту.

Вчений висловлює повну незгоду з думкою, яка ґрунтується на використанні експерименту, виділяє дві психології: сучасну – експериментальну, та застарілу – філософську або метафізичну. Він підкреслює, що існує тільки одна психологія, яка користується експериментальним методом, а експериментальної психології як наукової дисципліни не існує. Тому представлена формула спотворює справжню

психологію не тільки заважаючи правильно визначати її завдання, але перешкоджаючи її розвитку. Не можна ототожнювати експериментальну психологію з емпіричною, тільки в ній вбачаючи науковість, оскільки втрачається її теоретична частина. Саме теоретична психологія повинна зайняти чільне місце. Більше того, у вищій школі, вважає вчений, теоретична складова при викладі психології, повинна передувати тому, що, саме вона забезпечує будь-які експериментальні дослідження.

Розкриваючи методологічну проблематику психології, філософ зазначив, що залишаючись єдиною наукою психологією, вона зазнала змін у методиці. Такі зміни відбулись в ній завдяки нововведенню – запровадженню експерименту, як нового методологічного підходу. Для розуміння цього метода слід розглянути його особливості. Він розширює дослідницькі межі, надаючи можливості для штучного моделювання, видозмінення явищ, втручання і їх хід. При цьому, експеримент не виключає традиційного методу психології – самоспостереження. У зв'язку з цим актуальною, дискусійною стає тема основного методу дослідження у психології – методу самоспостереження або інтроспекції. Висловлюється різне до нього ставлення. «Події зовнішнього світу нічого не мають спільного з нашими відчуттями та уявленнями,...зовнішній світ є для нас книга запечатана сімома печатками, і що безпосередньо є доступним нашому спостереженню і пізнанню тільки одне – це стан і явища нашої власної свідомості», – писав старійшина філософської науки, професор О. Козлов [174, с. 59].

Хоча самоспостереження за духовним життям важко назвати «експериментом», оскільки описується не одне переживання, а їх перебіг або стани при різних умовах. І в цьому контексті «експеримент» не є чимось новим, невідомим. Він є внутрішнім експериментом. І різниця між ними полягає тільки у відсутності та присутності у останньому зовнішнього втручання. Експериментальні методи дослідження припускають метод самоспостереження, оскільки без нього не можливе проведення

психологічного дослідження. В той же час, існують явища у психічному житті людини, які не доступні для зовнішнього експерименту, і в цьому випадку не обійтись без самостереження. Виникає інше питання щодо об'єктивності отриманих даних. Але вчений зазначає, що не можна поняття об'єктивності використовувати у психології в тому значенні, в якому воно використовується у фізичних науках.

Отже, визнаючи певні переваги зовнішнього експерименту над внутрішнім за рахунок можливості у першому вносити певні видозміни у психічні стани за допомогою зовнішнього втручання, принципової різниці між ними вчений не бачив. Раніше психологія використовувала експеримент, але зараз цей процес набув планомірного, системного характеру. Метод самостереження як був основним методом психології, так і залишився, але із урахуванням того, що за рахунок експерименту його можливості дещо розширились: збільшилась кількість і якість вивчення фактів.

Не можна нехтувати і іншим важливим методом психології – генетичним. Він забезпечував фактажем не одну галузь психологічної науки. А це вже призводило до того, що вимальовувалась цінність не кожного явища самого по-собі, а для загальної психології накопичені матеріали дозволяли відслідковувати загальні закономірності психічного життя і на цій основі будувати психологічні теорії.

Для подальшого впровадження та підвищення культури експериментальної психології у вищих навчальних закладах, Г.Челпанов пропонував провести певні їх реформування. Він пропонував поширити практику організації інститутів експериментальної психології, що викликало потребу у вирішенні кадрового забезпечення. Ним пропонувалось заповнити всі кафедри психології викладачами, які знайомі з експериментально-психологічною технікою. Але останнім, і головним чинником підвищення культури експериментальної психології залишався розвиток теоретичної

психології, без якої «експериментальна психологія може виродитись у просто ремісничу техніку» [28, с. 302].

Вчений – педагог неодноразово у своїй роботі стикався із ситуацією, коли студенти, обравши психологію своєю спеціальністю зовсім не готові були до сприйняття філософської термінології. З цього приводу ще на початку своєї викладацької діяльності він зазначав: «у філософській термінології на даний час царює цілковитий хаос...Основні терміни набули цілком умовного значення» [2, с. 1]. Вчений переконаний, що становище потребує обов'язкового виправлення. Виходячи з розуміння того, що філософія є результатом як особистої, так і колективної творчої діяльності, для її розбудови потрібна «задовільна філософська мова». Більше того, вчений порушував питання про необхідність введення курсу філософської пропедевтики в гімназіях та школах для теоретичної підготовки майбутніх студентів. Така постановка проблеми потребувала комплексного багаторівневого підходу. По своїй суті, мова йшла про реформи середньої та вищої освіти, на зв'язок яких він постійно вказував [1, 7]. Вчений вважав, що істинна демократія передбачає середню школу з «високим учбовим рівнем», оскільки вона є «основою культури народу» [1, с. I – II]. З огляду на закордонний досвід, на його думку, найбільш прийнятною для тогочасної вітчизняної школа була б модель або французької, або австрійської школи в трохи скороченому вигляді, де поряд із формальною логікою, введена емпірична психологія та вступ до філософії. Остання дисципліна повинна була б сконцентруватись на висвітленні історії філософських проблем, а не історії філософії, як це пропонував вчений комітет. Такий підбір дисциплін складав завершений комплекс знань, що готував абітурієнта для вивчення філософії в університеті. На думку Г. Челпанова, головним з гносеологічної точки зору в цьому було те, що ці знання були насамперед апіорними. Вивченням цієї суспільно-наукової сторінки в житті вченого займалась сучасна вітчизняна дослідниця професор Н. Мозгова. Вона писала: «На

думку Г.І. Челпанова, необхідним підґрунтям будь-якого пізнання є наявність у свідомості апріорних ідей і елементів, які об'єднують в одне ціле досвіду всі сприйняття та чуттєві уявлення. Найголовніше у досвіді – це робота думки, яка за допомогою самоспостереження й рефлексії виявляє наявність в свідомості людини апріорних ідей як основи пізнавальної здібності» [207, с. 139]. Запропонована сукупність дисциплін, утворювала ту цілісність, яка цілком сприяла виконанню пізнавальних завдань.

Іншим боком реформування освіти виявилась кадрова проблема. Постало питання: хто повинен читати цей курс? Гостра дискусія, яка точилась з цієї проблеми, її системний аналіз знайшли своє відображення в статті Н. Мозгової «Гносеологічний підтекст однієї дискусії початку ХХ ст.» [208]. В ній викладені чотири різні точки зору київських тогочасних професорів: П.П. Кудрявцева (1868 – 1940), О. М. Гілярова (1855 – 1938), Г. І. Челпанова та П. І.Ліницького (1839 – 1906).

П. Кудрявцев вважав, що логіку, психологію, історію філософії та основи метафізики потрібно читати у старших класах гімназій, аналогічно до курсу семінарій, до викладання дисципліни повинні залучатись професори духовних академій. Однозначно заперечувалась його позиція О. Гіляровим, який не вважав за потрібне введення будь-яких філософських предметів у шкільний курс, оскільки філософія не є сталою наукою та у зв'язку з браком викладачів. Позиція Г. Челпанова щодо складу пропедевтичного курсу нами вже обговорювалась, а от стосовно викладацького складу, то, на його думку, він повинен готуватись на філософських відділеннях університетів, що стане результатом реформ університетської освіти [7, с. 42 – 43].

Якщо погляди П. Кудрявцева та Г. Челпанова частково збігались, то їм протистояв ще один учасник дискусії – П. І. Ліницький. Як і Г. Челпанов, він не поділяв думки щодо необхідності метафізики в даному курсі, але у нього виникають питання до історії філософії. Як зауважує Н. Мозгова: «тут має місце зазначена опозиція «знання – віра», але запроваджена не до особистості

викладача філософських дисциплін (професора духовної академії чи університету), а до суб'єктивного виміру слухача – учня гімназії чи семінарії» [208, с. 23]. Стосовно психології, то вчений підтримував психологію, але наближеною до гуманітарного курсу, тобто з філологічним, мовознавчим, юридичним нахилом [208, с. 23]. Історично склалось так, що Міністерством народної освіти до уваги була прийнята позиція Г. Челпанова.

Як вже вище зазначалось Г. Челпанов бачив зміни у середній школі тільки у щільному зв'язку зі змінами в університетській освіті. Необхідно було змінювати відношення до викладання філософії в університетах. «Вивчення філософії в університетах повинно переслідувати не загальноосвітньої, а наукової мети», писав вчений [7, с.43]. Засвоєння філософських знань повинно відбуватись на особливому філософському відділенні, після закінчення якого студенти стануть спеціалістами філософії на кшталт мовознавців, істориків [7, с. 43]. Це дасть можливість забезпечити викладачами середні школи.

Заданий магістерською роботою (1896) темп наукових досліджень, безупинна, наполеглива, продуктивна діяльність, увінчалась захистом докторської дисертації у 1906 р. на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира, за що йому було присуджено звання доктора філософії. Про наукову важливість цієї події згадали у своїх історичних нарисах О. Лосєв [191, с. 92] та Е. Радлов [229, с. 167].

Помітною та важливою подією стало відкриття при Київському університеті Психологічної семінарії (1897). Вона пропрацювала до самого від'їзду Г. Челпанова до Москви (1906).

У 1907 р. при Московському університеті вченим була організована Психологічна семінарія аналогічна Київській.

Якщо порівнювати Психологічні семінарії – Київську та Московську, то можна відзначити, що різні традиції, які панували в університетах при яких вони були зорганізовані, вплинули на характер роботи семінарій. Якщо

для Києва була більш характерною умоглядна філософія, то для Москви – емпірична, що відповідало у першому випадку німецькій традиції, а у другому – англійській. Ця традиція простежується і на сучасному етапі: в Київському університеті ім. Т.Г.Шевченка психологія вивчається на філософському факультеті.

Подальша робота філософа в Москві була активною, напруженою та плідною. У вченого розпочався новий період роботи з друкованим словом. Він був залучений своїм вчителем, вже відомим на той час філософом М. Гротом до роботи у великому виданні «Вопросы философии и психологии». В 1907 р. вченим при Московському університеті ним була організована Психологічна семінарія, яка мала успіх у студентів. Після спільного зі Г. Шпетом закордонного відрядження у 1910 р. по вивченню досвіду організації лабораторій у Німеччині, вчений у 1911 р. виїжджає до Америки для відвідання ще дев'яти університетів.

Власний досвід роботи та закордонні відрядження остаточно викристалізували ідею психологічного інституту. Вже у 1912 р. ідея була втілена і Психологічний інститут розпочав свою роботу. «Вивчення двох звітів Г.І. Челпанова дозволяє нам затвердитися в думці, що Психологічна семінарія у Києві багато в чому стала прототипом психологічного інституту у Москві», – написав наш сучасник, російський дослідник С. Богданчиков [96, с. 131]. Робота по організації та розбудові інституту дала можливість Г. Челпанову проявитись як талановитому від природи організатору, патріотично налаштованому громадянину, людині з сильною волею, з високим рівнем наукових амбіцій.

Сам факт створення Психологічного інституту говорив про те, що наука в Російській імперії стала в рівень з європейськими науково-розвиненими країнами. Підтвердженням цього визнання стали надіслані із провідних наукових центрів вітальні телеграми не тільки від вітчизняних відомих вчених: І. Павлова, І. Сікорського, В. Чіжа, М. Ланге, а і від

іноземних вчених: В. Вундта – лейпцігського професора, почесного члена Московського університету, від К. Марбе – професора Вюрцбурзького університету [231, с. 102 – 103], від Р.Б. Кеттела – професора Колумбійського університету, від професора Корнельського університету Е. Тітченера [232, с. 91 – 92]. Важливим було те, що іноземна наукова спільнота визнала, що інститут «блискуче облаштований» (К. Марбе), що він «найкраще обладнаний у світі» і «цим подає приклад іншим народам» (Р.Б. Кеттел, Е. Тітченер), а головне, що всі були одноставні у своїй впевненості, що під керівництвом Г. Челпанова робота буде налагоджена та довгострокові плани будуть втілюватись у життя [232, с. 91 – 92]. Тим самим, вони засвідчили не тільки дружню підтримку, а наукове світове визнання Г. Челпанова і як організатора, і як новатора, і як високого рівня фахівця. Радянський історик науки М. Ярошевський писав: «Був збудований дослідний та навчальний заклад, рівного якому за умовами роботи та обладнанню в той час в інших країнах не було» [285, с. 343]. Інститут став Челпанівською школою, яка виховала покоління вчених. І незважаючи на те, що не всі учні вченого поділяли погляди свого Вчителя, а дехто і зрадив його, він зумів передати свої знання, свій досвід, сформувавши у своїх учнів уміння працювати та долати перешкоди.

Отже, розглянувши вплив філософської європейської традиції на трансформації у вітчизняній університетській освіті, можна зазначити, що науково-практична діяльність Г.Челпанова, яка полягала в ознайомленні та поширенні напрацювань західноєвропейської та американської науки стала вагомим внеском у подоланні кризового становища, що переживала філософська українська та російська науки. Університетська філософська наука на теренах Російської імперії розвивалась під впливом та у тісному зв'язку з європейською філософською наукою, та поряд з позитивним досвідом, який стимулював її, увібрала в себе всі ознаки кризи філософії та філософування. Філософія Г. Челпанова формувалась під впливом ідей

Платона, Аристотеля, Р. Декарта, Б. Спінози, Г. Ляйбница, І. Канта, В. Вундта, К. Шгумпфа та ін. Вивчення досвіду організації європейської філософської освіти привели Г. Челпанова до думки про необхідність проведення реформування навчальних програм з філософської пропедевтики в середніх, та розширення програми філософських дисциплін у вищих навчальних закладах. Запропоновані заходи вважались вченим одним з головних чинників виходу філософської та психологічної науки з кризового стану, і мали велике значення для розвитку академічної філософської думки наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Розділ 2.3. Вітчизняний контекст формування філософських поглядів Г.І. Челпанова

Момент входження Георгія Івановича Челпанова у науковий простір, майже збігається із серйозними змінами, які в ньому відбуваються. У другій половині XIX ст. спостерігається неоднорідність течій та напрямків, панування ідеалізму в різних його течіях. Філософія поступово відроджується, що простежується у підвищеній літературній активності – друкуються роботи історико-філософського напрямку, підвищується інтерес до логіко-гносеологічної, морально-етичної тематики [229]. Робляться спроби вирішити гносеологічні проблеми, які привнесені з європейської науки, сюди ж належать «спроби підведення під матеріалістичну філософію гносеологічну основу, у вигляді філософії Маха або емпіріокритицизму» [229, с. 151]. Розвивається академічна філософія. Відбувається повернення до метафізики. Не зважаючи на критичне ставлення до вчення І.Канта, особливо до його вчення про суб`єктивність простору та часу, відроджується інтерес і до цієї проблематики. Підвищується цікавість до психології. З впровадженням експерименту, загострюється дискусія стосовно її зв`язку з теоретичною уможлядною психологією та філософією; актуалізується питання її головного методу.

Інтерес до науки у Г. Челпанова виявився ще під час навчання у гімназії. Серед сучасних науковців юнак виділив М. Грота, оскільки, той представляв емпіричну психологію, яка його цікавила. Свій вибір молода людина зробила під враженням магістерської дисертації молодого тоді вченого «Психологія почувань в її історії та головних основах» (1879 – 1880), в якій психологічні питання розглядались у широкому біолого-еволюційному діапазоні, з використанням новітніх методів дослідження зі знанням справи. М. Грот був серед тих, хто не тільки представляв, але і розвивав емпіричну психологію. Чого тільки варта його боротьба за визнання експериментальної психології та визначення її місця серед інших психологій?

Обравши в 1883 р. Новоросійський університет в Одесі, місцем свого навчання, розпочалось безпосереднє спілкування Г. Челпанова з М. Гротом, якого запросили на посаду ординарного професора. Під його впливом Г. Челпанов обирає історико-філологічний факультет. Вже на першому курсі, завдяки своїй допитливості, він привертає до себе увагу. Відвідує як основні так і необов'язкові лекції, відвідує лекції другого курсу. Стає слухачем «слов'янського семінарію», яким керував О. Кочубинський – учень слов'янознавця В. Григоровича. Викликають у нього інтерес лекції професора історії Ф. Успенського; лекції з літератури початку XI ст. до пушкінських часів І. Некрасова – майбутнього ректор Новоросійського університету. Особливу роль у формуванні інтересів до вивчення праць давньогрецьких мислителів відіграв Леопольд Воєводський – професор кафедри класичної філології, який добре знався на античній літературі, був прихильником порівняльного методу, переваги якого доводив на своїх заняттях та викладав філософію, оскільки кафедра філософії з 1876 р. була вільною. Професор перший залучив талановитого, активного студента Г. Челпанова до участі у філософській семінарії, де основна увага приділялась вивченню праць давньогрецьких філософів. Саме цим можна пояснити глибокі знання філософської системи Платона та Аристотеля. Семінарій Г. Челпанов продовжував відвідувати і після очолювання кафедри М. Гротом.

Наукова, творча діяльність М. Грота випала на час занепаду філософської науки. Г. Челпанов писав про свого вчителя: «В той час потрібна була «проповідь» філософії. Завдання його, як викладача, полягало у тому що би викладати науку усіма визнану – ні, потрібно було ще примусити визнати цю науку. Це було важке завдання»[59, с. 186].

Очолити кафедру філософії, вчений зумів зацікавити студентів справжньою наукою і на історико-філологічному факультеті організував гурток, на якому відбувались обговорення актуальних філософсько-психологічних проблем. Л. Лопатін згадував, що М. Грот володів талантом

привертати увагу своєю цікавістю до самим різних проблем знань всіх тих, з ким починав спілкуватися. «З'явився він в Одесі і негайно там організує курс публічних лекцій з участю найкращих сил університету, що мав гучний успіх», – коментував він активність вченого [190, с. 208].

М. Грот не міг обмежити себе тільки викладацькою діяльністю. Його устремління були спрямовані на широку популяризацію філософської науки. Г. Челпанов згадує його публічні лекції: «Лекції його діяли як фермент. Завжди за лекцією слідом йшли у пресі обговорення тих питань, яких він торкався...» [266, с. 192]. Теми лекцій були різноманітними та торкались питань душі, свободи волі, ціннісно-життєвих питань. Вже в той час в своїх роздумах про душу зароджується його теорія «психічної енергії», яка «згодом привертає увагу німецьких вчених» [266, с. 193].

Філософські погляди М. Грота ніколи не були сталою, закінченою системою. Вони змінювались як в окремих так і суттєвих питаннях, тому що, як писав Л. Лопатін: «в повній нерухомості світосприйняття бачив найкращий доказ його омертвілості та односторонності» [190, с. 210]. Н. Лосський, цитуючи В. Соловйова писав: «Грот був першим позитивістом у дусі Спенсера... та пережив період захоплення Джордано Бруно і в кінці кінців завершив буттям у дусі платонізму» [195, с. 172]. На основі психологічних досліджень він створює пов'язану з іменем Спенсера теорію «психічного оберту». Намагається реформувати логіку, спираючись на отримані психологічні висновки. Розробляє філософську теорію, в якій «намагається примирити феноменістичний емпіризм англійців з суворим реалістичним розумінням дійсності» [190, с. 210]. Але поряд з цим, він ще не визнає філософію як самостійну науку, тому що не може бути двох наук, що розглядають одні й ті ж явища.

Остаточний перехід від позитивізму до метафізики відбувся у М. Грота під впливом творів Аристотеля, але в більшій мірі – творів Платона. В Одесі, як зазначав В. Зеньковський, у М. Грота «почався перелом у його

філософських поглядах, – він відходить від позитивізму, стає захисником метафізики (хоча багато рис першого періоду зберігається і у другий період творчості) [153, с. 675].

У своїх спогадах Г.Челпанов відмічає, що в цей період він кожному філософію, що притримується дійсності ототожнював з Аристотелевською філософією, а філософію ідеалу – з філософією Платона, «яку віднині вважав своєю»[59, с. 194].

Для Г. Челпанова М. Гротом була розроблена програма, завдяки якій почалось ґрунтовне опрацювання філософської спадщини Платона та Аристотеля. Згодом, вона стала основою у викладацькій практиці самого Г. Челпанова. І девізом цієї програми буде вислів з його відомої роботи «Мозок і душа»: «Неможна філософувати без вивчення абетки філософії»[31, с. 27].

Погляди М. Грота мали сильний вплив на формування філософського світогляду Г. Челпанова. Вони визначили всю подальшу наукову діяльність вченого та супроводжували її з деякими трансформаціями.

Якраз на період навчання в університеті припадає самостійний науковий досвід молодого вченого Г. Челпанова: «виникає думка піддати перегляду питання про простір» [60, с. XV]. Г.Челпанов визнавав, що інтерес до питання простору, яке буде супроводжувати всю його наукову творчість, зародився саме під час роботи у гуртку. Обрана тема настільки захопила його, що він готує доповідь за темою «Вчення про простір у Канта та в сучасній психофізіології». Ця доповідь стане поштовхом для подальшої розробки проблеми сприйняття простору. Результатом цієї кропіткої, систематичної дослідної роботи буде захист спочатку магістерської (1896р.), а потім докторської (1904 р.) дисертацій.

Закінчення в 1887 р. із золотою медаллю Новоросійського університету, переїзд до Грота у Москву ознаменують перехід Г. Челпанова до нового життєвого етапу.

Г. Челпанов дійсно був учнем свого вчителя. Він з такою ж енергією розповсюджував філософське знання. Його ерудованість викликала повагу і через певний час була оцінена М. Гротом в рецензії на магістерську роботу: «...автор виявляється повним господарем як в історико-філософському матеріалі..., так і в області психофізіологічних теорій...» [140, с. 651]. Згодом про Г. Челпанова будуть говорити як про представника емпіричної психології. В своїх наукових дослідженнях вчений буде використовувати елементи різних вчень при вирішенні складних теоретичних проблем.

У Москві Г.Челпанов призначається асистентом М. Грота – це період адаптації та знайомства з новим оточенням, з новими людьми, новими обов'язками. Кафедра філософії Московського університету того часу вважалась однією з самих потужних у Російській Імперії. До її складу входили ординарні професори Матвій Троїцький, Микола Грот, приват – доценти, магістри Лев Лопатін, та князь Сергій Трубецький – його одноліток, який дуже вражав своєю сміливістю у висловах власної думки, високою працездатністю, талантом, сумлінністю. За порадою М. Грота Г. Челпанов знайомився з професорами інших кафедр. Багато цінного досвіду було отримано від спілкування зі знавцем історії та організатором систематичних семінарських занять В. Герье. Він надавав їм великого значення і вперше в Росії почав використовувати їх як певну форму в організації навчального процесу. Багато цінного було почерпнуто на заняттях учня В. Герье – професора П. Виноградова, який читав курс Древньої Греції та Середніх віків. Його семінари були унікальними за методикою їх проведення. Вразив своїм умінням викладати матеріал професор російської історії В. Ключевський. Він володів неповторною манерою донесення матеріалу і його практичні заняття відрізнялись від занять інших професорів тим, що знайомий для студентів матеріал він закріплював новою інформацією та останніми досягненнями науки. Кожен зі згаданих викладачів, демонстрували не тільки глибоке володіння своїм предметом, але і глибоке

володіння педагогічною майстерністю, що було безцінним досвідом для майбутнього філософа, педагога і організатора – Георгія Челпанова.

Їх постійне спілкування з європейськими колегами, активний обмін досвідом, сприяли тому, що ті тенденції, які мали місце в європейській філософській думці отримали своє відображення на місцевому ґрунті.

Актуалізувались питання виокремлення філософії та психології в окремі наукові галузі, при цьому остання бажала вивільнитись як від фізіології, так і від філософії. Дискусійними стали питання, методологічного забезпечення цих наук. Активне впровадження експериментальних методів інтенсифікувало процеси обговорення та становлення психології та прискорювало усвідомлення нею її тісного зв'язку з філософією. З ентузіазмом обговорювались питання взаємодії матеріального та духовного, на тлі якого розвивались філософські ідеї та психологічні дослідження. досліджувались обома науками питання свідомого та несвідомого. Розвиток природознавчих наук з новою силою привернув увагу до вирішення проблем простору – часу.

Всі ці питання активно обговорювались і мали різні рішення. Після прибуття до Москви, Г. Челпанов був залучений М. Гротом до активної діяльності у Московському Психологічному товаристві. Робота заступником голови вимагали багато сил та енергії. Г. Челпанов був одним з «вельми шановних та багатообіцяючих сил», що зібрались у Москві та частиною тієї надійної підтримки, завдяки якій величезні плани М.Грота «залишились би на рівні самовпевненої задумки» [266, с. 46]. Молодий вчений потрапив в оточення вчених, що репрезентували різні наукові сфери, серед яких були як маститі, так і молоді вчені, які вже мали свій погляд на актуальні тогочасні проблеми.

Наукове життя Г. Челпанова в Москві не обмежується викладацькою діяльністю в університеті. Продовжується спілкування з М. Гротом, який на той час з 1888 року є Головою Московського Психологічного товариства при

Імператорському Московському університеті, заслуга у заснуванні якого належала професору М. Троїцькому. Діяльність товариства була спрямована на виокремлення психології у самостійну наукову дисципліну. Як представник позитивізму, М. Троїцький відстоював положення про наукові методи психології. Одним з перших у російській психології надавав великого значення розвитку та досягненням експериментального методу. Вчений підкреслював відмінність психології за своїм предметом та методами від інших наук, та вважав, що психологія потребує особливої уваги для свого розвитку, оскільки її відставання від них дуже помітне. М. Троїцький вважав, що розробка психологічної тематики не може відбуватися за межами інших гуманітарних та природничих наук. Він бачив тісний зв'язок психології з психіатрією, зоологією, антропологією, історією, фізіологією, математикою та ін. науками, даними яких вона користувалась. Йому вдалося зібрати спеціалістів різних галузей науки, зацікавлених у розвитку психологічного пізнання, які стали його співзасновниками. 28 січня 1884 р. п'ятнадцять висококласних спеціалістів, захоплених ідеєю організації Психологічного товариства, звернулись до міністерства освіти з проханням про його затвердження при Московському університеті. 15 липня цього ж року був затвердженим Статут товариства, а 24 січня 1885 р. пройшло перше його засідання.

Та особливе пожвавлення в роботі відбулось за головування М. Грота. Засідання стали цікавішими, наближеними до широкої публіки, активізувалась видавнича діяльність: був заснований перший філософський журнал, друком вийшло багато перекладів класичних та тогочасних філософських та психологічних праць. Психологічне товариство перетворилось у просвітницький центр не тільки Москви, а і всієї Російської Імперії. Це був не тільки «самий яскравий» а і «героїчний»[111, с. 251, 253] період його роботи. На засіданнях активно обговорювались філософські теми.

Ознакою відродження філософії став виступ Л. Лопатіна «Теперішнє і майбутнє філософії» [187] на урочистому засіданні Психологічного товариства у 1910 р., в якому вчений зробив огляд стану тогочасної філософії. Ним було зазначено, що на теперішній час філософія переживає кризовий стан, який пов'язаний з переобтяженням її «зайвим і непотрібним», тим що вона зайнята «умовними питання та умовними замовчуваннями», а також пошуками готових рішень [187, с. 305]. Вчений визнав, що сучасна філософія позбавлена самостійно визначених, ясно обґрунтованих та умоглядно перевірених принципів та відправних точок, що вона втратила сміливість у вирішенні складних питань і це призводить до «послідовної відмови від усякого самостійного предмету філософського знання і від усякого самостійного методу філософського осягнення дійсності» [187, с. 265].

Кризовий стан філософії потребував активних дій. Обговорюючи становище філософської науки, М. Грот вважав, що філософія «має своїм завданням надати людям цілісне світобачення і загальне керівництво у житті» [135, с. 42]. Її не можна прирівняти не до «чистої науки», не до релігії, чи мистецтва. Вона спрямована на узагальнення знань, на створення цілісної, гармонійної картини світу, де присутня діяльність людини та природи. Широта охоплених філософією питань, регулює її стиль взаємовідносин з наукою, мистецтвом, релігією. «Звідси і складові частини філософії, як системи, що включають в себе логіку з теорією пізнання і психологію, метафізику і естетику, етику і політику», – писав М. Грот [135, с. 43].

Наприкінці ХІХ ст. активно обговорювалось питання, яке стосувалось ідеї паралелізму в психології. М. Грот вважав, що психологія не маючи чіткого розуміння явища, не визначивши для його позначення поняття, вводить термін «паралелізм», який є тим самим, що символ або метафора. За його розумінням ідея паралелізму для його авторів є не відправною точкою для подальшого її дослідження, а кінцевим результатом. Вчений

висловлював думку, що вчення про паралелізм душевного і фізіологічного життя є передумовою для «заперечення самобутності душевного життя, її самозаконності та необхідності її самостійного вивчення – це тільки форма сліпоти, філософський дальтонізм, який підлягає роз'ясненню зі сторони психологів – філософів» [138, с. 37]. Вчений зазначив, що для вивчення цього співвідношення потрібно вибудувати причинно-наслідковий ряд, який з точки зору думки буде представлений як підстава і наслідок. Складність питання, на його думку, полягала в тому, що це співвідношення породжувало чотири гіпотези, які мали право на життя. Аналіз всіх чотирьох гіпотез привів вченого до висновку, що теорія паралелізму не відповідає жодній з них, а «стоїть як би поза всіх згаданих гіпотез, їх собою замінює, відмінює та виправляє» [138, с. 43].

Мав свою думку на це питання Л. Лопатін. «Заперечення душі, як реальної, самостійної субстанції, складає одне з найбільш загальних місць психологічної літератури» [185, с. 359]. Вчений засуджував думку про те, що свідомість є епіфеноменом, який тільки супроводжує тілесні процеси і обумовлений ними. Свідомість – «це явище без дій та наслідків, зовсім позбавлене здібностей бути причиною яких-небудь реальних подій» [185, с. 360]. Дуалізм духу та тіла є «гіпотеза безплідна, нелогічна та така, що суперечить всім показникам досвіду» [185, с. 359].

Щодо поглядів Г. Челпанова на проблему співвідношення духовного та матеріального, як емпірика, то потрібно визнати, що він був дуалістом, оскільки визнавав існування «двох світів» [31, с. 278 – 283]. Але з огляду на його філософську точку зору, головним в цьому співвідношенні було розуміння причини їх взаємодії. Розглядаючи ці поняття крізь призму поняття свідомості, він доходить висновку, що матеріальні речі та психічні явища «зовсім не різні за своїм родом». Їх різнить те, що «перший вид явищ може бути об'єктивізований, а другий цієї властивості не має» [31, с. 282]. Іншими словами, між зовнішнім та внутрішнім світом різниці немає. В

залежності від кута зору, під яким розглядати їх, можна говорити, що вони мають «один і той же зміст» [31, с. 282].

Г. Челпанов пояснював, «що використовуючи термін «паралельно» філософи намагались сказати, що подібно до того, як дві паралельні лінії йдуть поряд одна до одної, не зустрічаючись, так і фізичні та психічні процеси відбуваються поряд один з одним, не поєднуючись між собою, та не вступаючи між собою у взаємодію» [31, с. 278 – 279]. Спираючись на це пояснення маємо зрозуміти, що матеріальні процеси відбуваються з руху матеріального, а психічні процеси пояснюються тільки психічною причинністю. Цей термін повністю відповідав та продовжував вчення Р. Декарта, okazіоналістів, Ляйбніца і припускав існування двох окремих світів, які не взаємодіють між собою. Даний погляд відповідав емпіричному паралелізму. Та якщо питання взаємодії цих двох субстанцій було вирішено, то питання внутрішнього зв'язку між ними потребувало ще вирішення. В якості відповіді була визначена тотожність між тілесним та психічним, яку важко було пояснити, тому що існувала велика різниця між матеріальним та духовним світом. Розглядаючи ці «різні світи» з точки зору ідеалістичної традиції, ці поняття підпадали під поняття «свідомості» і тому співвідносились одне з одним з тією лише різницею, що перше – об'єктивно існувало, а друге – ні.

Г. Челпанов знайшов «гносеологічний аргумент», який надавав можливість ототожнення матеріального та духовного. Він зводився до «визнання, що між духом і матерією немає різниці, так як матерія є в дійсності також сукупність відчуттів, і, тому і дух і матерія зіткані нібито з однієї і тієї ж матерії» [31, с. 292], оскільки матерія, за Г. Челпановим є поняттям метафізичним.

Для вченого був ще один прийнятний спосіб довести можливість їх взаємодії. Запозичений з точних наук закон збереження енергії, був ним сприйнятий та дозволяв розглядати цю взаємодію через поняття енергії. Це

забезпечувало можливістю поряд з визнанням фізичної енергії, визнавати існування психічної енергії, які перетворювались одна в одну [31, с. 294].

Застосування теорії збереження енергії, яка ґрунтувалась на логічному аналізі поняття причинності, для пояснення взаємодії між матеріальним та духовним, дозволяла мислителю дійти думки, що в основі їх співвідношення теж знаходиться поняття причинності. «У нас не має жодних підстав заперечувати можливість причинного відношення між фізичним та психічним, і це власне є характерним для взаємодії», – писав Г.Челпанов [31, с. 296].

Досить скептично дивився Л. Лопатін на ідею пристосування закону збереження енергії до зв'язку душі та тіла. Його бентежило питання як із руху може вийти те, що не є рухом, і як механічна робота може перетілитись в те, що нею не є [185, с. 365]. Але, попри всі сумніви, він все ж таки не виключав існування між ними «причинного зв'язку іншого типу» [185, с. 366].

На тлі теорії збереження енергії розглядав зв'язок духовного та тілесного М. Грот. Це складне питання він намагався вирішити, звертаючись до думки німецьких тогочасних філософів К. Лассвіца, В.Ф. Оствальда. Зокрема, вчений помітив, що «теорія паралелізму психічних та фізичних «явищ», то приймає форму прихованого дуалізму, то є прихованим монізмом (що нагадує пантеїстичне вчення Спінози)...» [140, с. 260]. Він визнає той факт, що якщо у метафізичну епоху це була проблема, то зараз це вже факт [140, с. 261]. Філософ зазначав, що складність проблеми породжує метафізичні, загальнофілософські та психологічні наслідки гіпотези психічної енергії та її збереження. У зв'язку з цим постають питання виміру енергії, роботи та руху, свідомості та самосвідомості, безсмертя особистої свідомості. В цьому контексті психологія розглядається як експериментальна і точна наука, яка спрямована на вирішення складних питань, основуєчись на нових поняттях та на засадах природничих наук. М. Грот задався риторичним питанням – роздумом: душа з нових позицій розглядалась ним

по-новому. «Душа людини, в старому значенні слова, можливо і є це ефірне нервово-середовище, разом з її особливими психічними енергіями?» [141, с. 809].

Потрібно зазначити, що М. Грот розділяв погляди тих, хто намагався синтезувати позитивні складові моністичного, пантеїстичного та дуалістичного вчень в межах концепції монодуалізму, коли дві протилежні основи (духовне та матеріальне – в дуалізмі) складали одне неподільне ціле (в монізмі) і потребували одне одного для свого цілісного прояву. «Якщо визнаний постійний зв'язок та залежність між процесами подвійного порядку, то основною науковою вимогою, для його пояснення, є віднайдення такого загального перехідного поняття, яке б обіймало процеси того та іншого роду і об'єднувало їх, як моменти або ланки одного і того ж зв'язаного цілого», – писав він [140, с. 263].

Про єдність душі та тіла писав С. Трубецький: «Людина є фізичний індивід; психічно він усвідомлює свою єдність і йому здається зайвим визнавати в собі декілька індивідуальностей. Він і його тіло складають одне неподільне ціле» [253, с. 105].

В основі різних філософських напрямків була закладена завжди ідея відокремленого існування тіла та душі, хоча статус цих «субстанцій» – матеріальної та безтілесної – неоднаковий в різних філософських школах.

Як намагається пояснити душу Г. Челпанов?

«Так що ж таке душа? Якого роду по суті ті данні, на яких філософ будує своє припущення відносно існування душі?», – ставить питання вчений. І відповідає, що це є «єдність свідомості» та «тотожність особистості» [31, с. 302]. «Єдність свідомості» полягає в можливості людини одночасно тримати у своїй свідомості будь-які два уявлення в процесі їх порівняння. В іншому випадку вони не зможуть відбутися. Отже, те, що комбінує, те, що забезпечує мисленеву діяльність, і є душею. «Повинно бути щось («нечто» – за Челпановим) таке, що сполучає ці уявлення в одне ціле.

Це щось, що сполучає в одне ціле і є душею» [31, с. 302]. Г. Челпанов приєднався до думки тих, хто душу розглядав, як існуючу особливу духовну субстанцію, яка є простою, неподільною, нематеріальною та такою, що не піддається руйнації; вона, єднаючи окремі духовні стани в одне ціле, була їх носієм. Така характеристика надала можливість порівняти душу з матеріальним атомом, який приховуючись за матеріальними явищами, при цьому фактично є їх носієм. «Духовна субстанція, яка є безпосередньо недоступною для нашого сприйняття, є носієм сил, за допомогою яких вона викликає явища свідомості» [31, с. 304], – писав мислитель. Отже, висловлюючись таким чином, вчений приєднувався до прихильників спиритуалізму.

Існував ще інший аргумент, який підкріплював думку про існування душі: це тотожність нашого «я». Як пояснив її вчений? «Я визнаю свою тотожність у різні моменти свого життя» [31, с. 303], що означало відповідальність за свої вчинки протягом свого життя.

С. Трубецький вважав, що зв'язані між собою стани та їх сукупність є духом. Дух ними обмежений і знає тільки те, що несуть йому стани [253, с. 105]. Він вважав, що поза станом свідомості людини – нічого не існує. Світ на його думку, є сукупністю уявлень людини: простір, час, матерія існують тільки в особистому досвіді, в станах особистої свідомості.

Визнаючи питання про природу свідомості тільки філософським питанням, С. Трубецький мотивував це тим, що «у свідомості ми пізнаємо все, що ми пізнаємо» [254, с. 160]. Він переймався питаннями характеру нашої свідомості: чи носить вона характер індивідуальний, чи – абсолютний. Перша є суб'єктивною, оскільки нічого не існує поза свідомістю суб'єкта, а визнаючи існування другого, потрібно визнавати існування абсолютних ідей, ідеалів, не залежних від суб'єктивної свідомості окремих людей. Якщо визнати «соборний» характер свідомості, то потрібно визнати її вселенський

початок. Якщо визнавати суб'єктивний його характер, то початок необхідно шукати в суб'єкті [254, с. 161].

Існувала у науковому товаристві і крайня точка зору. Олександр Введєнській зробив спробу з гносеологічної точки зору довести, що скрізь не існує душевного життя, окрім власного. Довести це емпіричними засобами неможливо. Єдиним доказовим засобом цього постулату є моральні почуття, оскільки він не може бути доведеним не емпіричними, не чисто теоретичним положенням. Він був переконаний у своєму «законі одухотворення», і вважав, що він не повинен викликати ні у кого жодних сумнівів у його істинності. З критичними зауваженнями, щодо цього закону, виступали Е. Радлов, С. Трубецький, М. Грот. Та критика його переконань, за його словами, тільки підтверджувала правильність висновків.

Г. Челпанов відносив себе до прибічників критичного реалізму і вважав що, ні матеріалізм, ні ідеалізм як моністичні системи, не мають змоги відобразити всю різноманітність проявів фізичного та духовного світів. Він шукав «третій шлях», який зміг би об'єднати в собі протилежності матеріалістичного і спіритуалістичного напрямків, вважаючи і матеріалізм, і ідеалізм догматизованими.

Філософія має проблеми, навколо яких групується безліч інших питань. І від того, під яким кутом зору вони розглядаються, залежать напрямки розвитку цілих галузей наук. До таких основних питань філософії належить питання простору, часу, причинності. Цікавились вчені питаннями як формуються поняття простору та часу? Яким чином людина отримує уміння та навички в сприйнятті простору? Наскільки є реальним той простір, в якому ми існуємо? Наскільки простір є пізнаваним для нашого розуму? Здається, що нового в цих питаннях? Вони хвилюють людство з того самого часу, як воно себе усвідомило. Думки висловлювалися різні – нерідко протилежні. Але їх об'єднувало те, що вони характеризували якості одного загального простору, обмеженого Евклідовою геометрією.

Розмислюючи над проблемами простору, Г. Челпанов вказував на те, що його існування не залежить від якостей організації людини. «Простір це щось («нечто» – за Челпановим), що об'єктивно існує. Він є носієм тих якостей, про суб'єктивність яких йшлося», – писав вчений [31, с. 172]. А мова йшла про такі суб'єктивні властивості речей, які їм не притаманні, як звук, смак, колір, запах і тільки особливість будови людського організму наділяла їх такими властивостями.

Визнання суб'єктивності якостей речей породжувало питання про особливості сприйняття простору людиною. Філософ вказував, що сприйняття простору відбувається завдяки сукупності дотиково-мускульного і зорового досвіду. При цьому «зорові відчуття стають для нас знаками того простору, який сприймається нашими органами дотику» [31, с. 174]. На що вказував також Г. Гельмгольц [122, с. 13, 14]. Оскільки відчуття, які забезпечують сприйняття простору мають суб'єктивний характер, «то само по собі зрозуміло, що і уявлення простору повинно володіти характером суб'єктивним. Подібно до того, як таким вирізнялося відчуття звука, кольору та ін.» [31, с. 176], – зазначав Г. Челпанов. Визначена особливість простору, надавала можливість пізнати його властивості емпірично.

З філософської точки зору, важливим було визначити чи існування простору повністю обумовлено нашою психофізикою, чи воно існує абсолютно? До 30-х рр. XIX ст. вчені були глибоко переконані, що аксіоми є сталими і не підлягають сумнівам, бо ґрунтуються на аксіомах та математичних розрахунках. Але російський вчений М. Лобачевський похитнув цю впевненість, висловивши припущення про недійсність одинадцятої аксіоми Евкліда, яка має назву «аксіоми паралельності». Намагаючись довести цю аксіому, М. Лобачевський розробляє особливу систему формул, які і стали його новою геометричною системою. Так народилася нова геометрія: метагеометрія або негеометрія, з новими

теоремами та доказами. Вона доводила, що наша, звична для всіх геометрія, є частковим видом іншої, так званої, абсолютної геометрії.

Нова теорія М. Лобачевського довгий час не сприймалась світовою науковою спільнотою, допоки німецькі вчені Б. Ріман та Г. Гельмгольц, незалежно один від одного, не дійшли до аналогічних висновків. Завдяки Г. Гельмгольцу, який надав цій думці філософського характеру, вона була виведена з небуття. З цього моменту негеометрія почала існувати як філософське вчення про простір, що надавала можливість мислити існування інших просторів, які володіли зовсім іншими якостями.

Як писав Г. Челпанов: «Неевклідова геометрія виявляє можливість існування просторових форм, які відрізняються від форм, які сприймаються нами»[32, с. 935]. Таким чином, негеометрія мала особливе значення для теорії пізнання: існування іншої геометрії дало підстави припустити існування інших просторів та інших просторових відносин, ніж ті, які відомі нам; та виникає думка, що наш простір в дійсності не має тих властивостей, які йому надаються. Тобто евклідова геометрія не відображає дійсних якостей нашого простору.

Людина, бажаючи пізнати суть світового процесу, його першопричини мала надію тільки на свій розум, завдяки якому можна досягнути речі, які їй не дані в її чуттєвому досвіді, які неприступні її чуттєвому сприйняттю.

Г. Челпанов, розуміючи філософську важливість положень негеометрії, все ж таки вважав необхідним подальший пошук можливих доказів існування інших просторових відношень. Складність у вирішенні цієї проблеми полягала у протиріччі положень нової геометрії евклідовій. Застосувати принцип однозначного співвідношення елементів геометрії та негеометрії зміг італійський математик Е. Бельтрамі (1835 – 1900). Це дало можливість довести, що один з видів негеометрії немає суперечностей. Е. Бельтрамі зазначив яким чином можливо негеометричну планіметрію співвідносно перевести на геометричну площину. Але цього було замало, і

подальшою розробкою співвідношення елементів з точки зору стереометрії зайнялися А. Кейлі (1821 – 1895) та Ф. Клейн (1849 – 1925). Результатами розрахунків було доведено, що загальне поняття відстані можливо використовувати у неевклідовій геометрії. Воно є аналогом відстані у евклідовому просторі. Це поняття дало можливість продемонструвати тісний зв'язок між різними геометричними системами. Таким чином, вирішивши завдання переведення зображень з однієї геометричної системи в іншу, виникла можливість побачити, що негеометрія не несе в собі ніяких протиріч.

Складність та неоднозначність питання, вимагали подальшої роботи над його розробкою. Розглядалися ще декілька підходів, за якими вважалося, що різним просторовим формам відповідають різні геометрії.

Проаналізувавши існуючі погляди з цього питання, Г. Челпанов дійшов висновку, що якщо прийняти думку про можливість існування інших просторів, то виникне необхідність пошуку суттєвих якостей простору та пошуку того спільного, що поєднує різні види простору. Важливо, на його думку, знайти те загальне, що існує в понятті «простір», а це поза положенням. Таким чином, для Г. Челпанова значення негеометрії для теорії пізнання полягало в тому, що негеометрія дала можливість узагальнити поняття простору, та розглянути це питання уможливно.

Досліджував Г. Челпанов і таку проблему, як сприйняття простору незрячими людьми і такими, хто не мав або втратив зір та слух. Результатом копіткої роботи став висновок до якого прийшов вчений. На його думку, сприйняття простору людьми із зазначеними вадами, не відрізняється від сприйняття простору зрячими. Вчений вважав, що в якості механізму, який розвиває існуючі органи відчуттів, замість відсутніх, виступає не певна внутрішня сила організму, а увага. «Головною причиною витончення органів відчуттів є увага», – писав Г. Челпанов [52, с. 39]. Якщо зряча людина

розпорошує свою увагу на велику кількість оточуючих її предметів, то незряча її концентрує на пізнанні окремого предмету за один раз.

Коли мова йде про дотик, то можна зауважити, що цей прийом використовує і зряча людина, коли її щось особливо цікавить. Особливо він притаманний дітям та виявляється під час їх знайомства з новими предметами. Та, неправильним буде обмежувати дотик, звертаючи увагу тільки на пальці. Таке розуміння дотику Г.Челпанов порівнював з короткозорістю очей [52, с. 42]. Коли мова йде про незрячу людину, то поняття дотикового відчуття значно розширюється і вже йдеться про орієнтування у просторі за рухом повітря, за його дотиком до шкіри обличчя. Завдяки цьому умінню незрячі люди, орієнтуючись у просторі, можуть визначати дуже тонкі речі: форми будівель; закриті чи відкриті двері в них; суцільне або складене з частин скло у вікнах та ін. Вчений відмічав: такі здібності властиві і зрячій людині, але – у зародковому стані.

«На мою думку, наведені факти самі по собі зовсім не доводять, що простір сліпого інший в порівнянні з простором зрячого; з цих фактів ми можемо зробити один безсумнівний висновок, а саме, що прозрілий незрячий утруднюється переводити те, що йому відоме з дотику, на те нове, що йому представляється із зору», – відзначав Г. Челпанов [53, с. 110].

Отже, вчений вважав, що сприйняття простору обумовлене нашою психофізичною організацією. У тісному зв'язку з цим знаходиться і неможливість уявлення людиною іншого простору. Тому вчений зазначав, що оскільки простір залежить від суб'єкта існування, то його не можна вважати абсолютним – він повністю ним обумовлений. «В цьому сенсі наш простір існує тільки для нас, тільки для нашого суб'єкта; для іншої свідомості наш простір, можливо, зовсім не існував би. Простір, відтак, суб'єктивний, як звуки та кольори» [31, с. 185].

Вивчав Г. Челпанов і інше складне питання, яке стосувалось часу. Вказуючи на його реальний характер, він зазначав, що це жодним чином не має відношення до реальності матеріальних речей.

М. Грот називав поняття простору, часу, свідомості, причинності «загальними формами» [138, с. 51], які визначали основні якості та особливості таких явищ, які називаються внутрішнім та зовнішнім досвідом, тобто свідомістю і самосвідомістю. Філософ зазначав, що душевні акти сприймаються людьми безпосередньо самосвідомістю, але в душевних явищах відсутня протяжність, в той час коли вони відбуваються у часі, але не у просторі. Таким чином час стає формою сприйняття руху у просторі. «Питання часу та його відношення до простору, – питання часу, як всезагальної форми досвіду, свідомості, пізнання, ще далеко не вирішене остаточно, а можливо ще не поставлене на належний ґрунт» [138, с. 53].

Звернення до вивчення питань простору та часу, вказувало на їх актуальність. І в цьому контексті жваво проходило обговорення та аналіз вчення І. Канта.

Цей час відзначився і поверненням до обговорення питання становлення психології як самостійної науки та визначення шляхів її розвитку. Були окреслені два основні напрямки, між якими точились дискусії і, по суті, вирішувалось питання доцільності застосування експериментальних методів у психології. Перший напрямок був запропонований німецьким психологом та фізіологом В. Вундтом. Вчений розвивав ідею про психологію як експериментальну науку. Об'єктами її вивчення були визнані процеси, які доступні для одночасного зовнішнього та внутрішнього спостереження та які мають як фізіологічну так і психологічну сторони – це відчуття та сприйняття. Їх не можливо пояснити тільки фізіологією або психологією. Але поряд з експериментом, він в якості джерела психологічного дослідження називав також аналіз продуктів людського духу, що отримає подальший розвиток в психології народів.

Великого значення вчений надавав методу інтроспекції. Психологія, за його думкою, неможлива без самоспостереження. Таким чином, у В. Вундта склалась програма психології, яка об'єднала в собі два методи: експериментальний та культурно-історичний. На 80-роки XIX ст., у В. Вундта припадає, так звана філософська декада, коли публікуються його праці з філософії, логіки, етики.

Одночасно з В. Вундтом в Росії сформувався інший напрямок, автором якого виступив І. Сеченов – засновник російської фізіологічної школи. В умовах гострих дебатів, що точились з приводу корінних світоглядних питань, які торкалися природи людини, душі, свободи волі, детермінації поведінки, вчений здійснює ряд робіт, спрямованих на вирішення цих складних психологічних проблем. Він намагається пояснити зовнішню діяльність людини відомою анатомічною схемою – рефлексом, що має початок (зовнішній подразник), продовження (центральна частина діяльності), та кінець (реакція: мова, рух, дія). В результаті виникає нове уявлення про психіку та завдання психології як науки. Створюється рефлексорна теорія психічного. І. Сеченов намагається вийти за межі свідомості в систему об'єктивних співвідношень людини та світу. Він вважає інтроспективний метод безрезультатним та розвиває у психології ідеї генетичного підходу.

Психологія виокремлюється в самостійну експериментальну науку, яка на теренах Російської імперії мала свої особливості, які помітив Е. Радлов. Проаналізувавши психологію середини XIX ст. він виділив дві характерні головні течії: одна з яких, наближена до німецької метафізичної психології (умоглядна), а друга – до англійської досвідної психології (емпірична) [229, с. 161].

Розділяв існуючу думку про психологію, як підґрунтя для гуманітарних наук, та як допоміжний засіб для розробки багатьох наукових дисциплін Л. Лопатін (1855 – 1920), який вбачав значення психології «в її особливому

положенні, яке вона, за своїм предметом отримує у загальній системі людських знань: це положення слід назвати центральним» [186, с.1031]. Тому завданням психології є пошук законів «душевних явищ», «душевних переживань», під якими слід розуміти певний постійний зв'язок між явищами.

Г. Челпанов з натхненням сприймав зміни, які відбувалися в психології. Він обстоював право психології на визнання її як самостійної науки. Представляючи ідеалістичний напрям у філософії, він, в той же час, сприяв розвитку емпіричної психології, вітаючи застосування експерименту в ній. Вважав, що експериментальна психологія, яка отримала широкого розвитку, разом з умоглядною психологією «зробили науку» психологію [31, с. 83]. Тепер потрібно було розв'язати головне питання – визначити її головний науковий метод.

Неоднозначні висловлювання лунали щодо появи «нової психології». Л. Лопатін так сформулював своє бачення експериментальної психології: «що її, вочевидь, чекає велике майбутнє..., хоча зараз вона ще не встигла виправдати доручені їй великі надії. Причина лежить частково в надзвичайній важкості предмета дослідження, частково в деякій обмеженості та випадковості завдань, які вона собі ставила до цих пір» [186, с.1041].

Не дивлячись на різноманітність думок стосовно впровадження експерименту в психологію, останній буквально «увірвався» у вивчення психіки. Славнозвісні вчені залюбки виступали у ролі піддослідних. Експеримент почали використовувати для вивчення різних психічних процесів, явищ, станів.

Але яке змістовне навантаження має поняття «експеримент»? Під експериментом ми розуміємо певним чином сплановане, організоване спостереження за об'єктом в спеціально створених умовах. Наголосимо, що психологія в цьому контексті займає особливе місце. Її об'єкт не можна спостерігати, його можна лише припустити на підставі непрямих ознак.

Погоджуючись з цим положенням, маємо те, що психологія займається вивченням об'єкту, реальне існування якого піддається сумніву. Таке непорозуміння виникає тоді, коли мова йде про зовнішнє спостереження. Чи можемо ми сказати, що наше пізнання обмежується тим, що сприйнято нашими органами чуттів? Мабуть, що ні. «Існує ще багато такого, що за допомогою наших органів чуттів сприйнято бути не може, але тим не менш реально існує і пізнається нами» [31, с.87]. Завдяки цьому ми можемо припустити існування іншого типу спостереження, а саме – «внутрішнього спостереження» чи самоспостереження або інтроспекції. Це спостереження «свого внутрішнього світу»: думок, бажань, вольових рішень, почуттів, воно дуже тісно пов'язане із рефлексією і потребує достатньої зрілості суб'єкту, на що вказував ще Дж. Локк. Г. Челпанов писав, що «єдиним джерелом пізнання психічних процесів є самоспостереження; без самоспостереження про психічне життя інших індивідумів, інших організмів ми не змогли б знати» [31, с.91]. Тобто, таке спостереження теж фіксує дещо реально існуюче, як і при зовнішньому спостереженні. Тоді маємо, що психологія вивчає реально існуючий достовірний об'єкт, який вивчають і природничі науки. Дійсно, психологічний експеримент може з'явитися лише ґрунтуючись на самоспостереженні, обумовленому певними експериментальними завданнями.

Існує багато суджень з приводу того, яким чином свідомість спостерігає свої власні процеси. Початок їх покладено в античному світі ще Платоном та Аристотелем, але тільки у Новий час Дж. Локк, як засновник емпіризму, ствердив новий погляд на самоспостереження. Мислитель вважав, що досвід складається з ідей, одні з яких отримуються шляхом чуттєвим і доставляють знання про зовнішній світ, а інші – шляхом рефлексії – внутрішнього досвіду або внутрішнього чуття, що дає знання про власну діяльність душі. Дж. Локк звернув увагу, що рефлексія передбачає особливу спрямованість уваги на діяльність власної душі, а це потребує достатньої

зрілості суб`єкта. І якщо доросла людина не спрямовує своєї уваги на свої внутрішні процеси і не замислюється над собою, то рефлексія не буде розвиватися.

Неоднозначно сприймали інтроспекцію засновники позитивізму О. Конт та Дж. Мілль. Якщо О. Конт не вважав цей метод науковим, то Дж. Мілль став на його захист і називав інтроспекцію процесом, який потребує тренувань для отримання достовірності.

Г. Челпанов дуже серйозно ставився до методу самоспостереження. Він намагався довести, що спрощений переклад цього поняття, як «спостереження самого себе» не відповідає дійсності. Для того, щоб зрозуміти його глибинний зміст потрібно звернутись до філософії, яка розглядає його філософське значення. У вдаваній простоті слова закладений глибокий сенс. Цей метод забезпечує можливість пізнавати як те, що сприймається нашими органами чуттів, так і те, що ними не сприймається. Потрібно визнати його комплексний характер, який надає можливість відслідкувати ті психічні явища, які переживає індивід. Тому для того, щоб зрозуміти психічні стани, переживання іншої людини, потрібно хоча б один раз пережити подібне самотійно. Підтримуючи психологів, Г. Челпанов вважав метод самоспостереження головним та єдиним джерелом пізнання власних психічних процесів, які ми можемо безпосередньо сприймати, а через них ми можемо сприймати психічні процеси інших індивідів, що забезпечувало можливість спростування думки про існування індивідуальної свідомості і не потрапити у крайнощі соліпсизму. Важливим, є те, що вчений зміг роздивитись особливий характер методу з точки зору філософії. Саме умоглядний характер самоспостереження забезпечував можливість розуміння психічних процесів інших людей без їх безпосереднього сприйняття. Тим самим, вчений вперше вказав на філософський характер методу самоспостереження.

Безумовно, як будь-який метод, метод самоспостереження мав свої недоліки, на які вказував Г. Челпанов. Його обмеженість була обумовлена можливістю безпосереднього споглядання власної свідомості, при тому, що чужа свідомість залишалась для нас завжди замкненою. Ми вдивляємось, роздивляємось свою власну душу, або спостерігаємо самих себе для того, щоб бачити, які процеси відбуваються одночасно і як вони пов'язані між собою. Для розуміння чужої свідомості ми спираємось на аналогію: здогадуємось про чужі психічні стани, орієнтуючись на власні – аналогічні, пережиті нами самими. Ми бачимо чужі прояви, які для нас є знаками певних процесів, але не бачимо їх самих. Критерієм психічного життя стає наша власна свідомість.

До внутрішнього спостереження не можливо застосовувати закони точних наук, за якими живе зовнішній світ. До внутрішнього спостереження, яке відбувається у часі, ці закони не мають ніякого відношення. Тобто, ми маємо дві, зовсім різні форми існування думки. У зовнішньому світі думка має більш сталий зміст завдяки трьохмірності та вимірності простору. Такі властивості дають можливість порівнювати якісні та кількісні показники думок у зовнішньому світі. Це обумовлює точність отриманих даних.

Кожний душевний процес розгорнутий у часі, і тому не може потрапити цілісно у теперішній час. Кожної миті ми переживаємо певну його частину; якась частина залишається у спогадах; та є ще щось, що знаходиться в чеканні. Це дуже важливий момент для того, щоб прослідкувати пряму залежність результатів самоспостереження від індивідуальних особливостей пам'яті спостерігача. «Питання про природу спогадів, – писав Л. Лопатін, – отримало першорядне значення для інтроспективного методу» [186, с.1055].

Велику перевагу цього методу Л. Лопатін бачив в тому, що людині відкрита внутрішня дійсність нашої свідомості у тому справжньому вигляді, як вона є. Все сприймається через наші психічні стани і тому їх потрібно

сприймати так, як вони є – в іншому разі ми були б вимушені сприймати те, через що ми їх усвідомлювали б.

М. Грот говорив про метод самоспостереження у тісному його зв'язку з внутрішнім досвідом та самосвідомістю, які забезпечували можливість оцінити психічні процеси, яка для нього була безсумнівною [140, с. 257].

І все таки, сучасні науковці і зараз приділяють велику увагу вивченню методу самоспостереження. Таким чином, проблема методу є однією із самих складних та заплутаних проблем у психології, саме тому і у філософській, і у психологічній літературі питання сутності самоспостереження досліджено вкрай недостатньо.

Думка про матеріальну природу психічного було близькою і захищалась, наприклад, такими вченими як Я. Молешотт (1822 – 1893) і Л. Бюхнер (1824 – 1899), які були носіями матеріалістичного світогляду в європейській філософії другої половини ХІХ ст. Російські вчені також не відставали від своїх європейських колег під час розгляду цього питання. На його захист висловлювалися такі відомі вчені – фізіологи як М. Ковалевський (1840 – 1891), І. Сеченов. В основі судження, яке об'єднувало різні тлумачення проблеми, було розуміння того, що психічні процеси, маючи різну швидкість руху, виникають і відбуваються у просторі і у часі, що доводить відсутність істотних відмінностей між фізичними і психічними процесами .

З інших позицій підходив до вирішення цього питання Г. Челпанов. У цьому контексті він зовсім інакше розглядав поняття «виміру у психології». У своїй статті «Про вимір психічних явищ» (1899) він звертав увагу на необхідність обережного вживання наукових термінів, особливо у філософії. Така обережність у використанні терміну «вимірювання» пов'язана з різним його розумінням природничими науками і психологією зокрема. Він писав, що: «поняття «вимірювання» при його застосуванні до психічних явищ

вживається зовсім не в тому сенсі, в якому воно вживається при застосуванні до явищ фізичних» [44, с. 149]. Вчений вважав, що основним завданням моменту, який потребує негайного вирішення, є завдання визначення одиниці виміру психічних процесів, яка повинна відрізнятися визначеністю і стійкістю. Але такими ж якостями повинен володіти і сам процес порівняння явищ, як необхідна умова процесу вимірювання. А найбільш придатною формою вираження одиниці виміру, яка відповідає цим вимогам, є число. Так як, вираз психічного явища за допомогою числа, зв'язує психологію з математикою, виводячи її на більш високий рівень не тільки як практичну науку, але і як теоретичну. «Власне наука прогресує в міру того, як вона все точніше і точніше застосовує число до дослідження явищ», – писав Г. Челпанов [44, с. 151]. Знаходячи місце серед точних наук, психологія, про те, не втрачає своєї специфіки, про яку постійно нагадував Г.Челпанов. У пошуку одиниці виміру, властивій психології, була проведена велика робота з аналізу досягнень у фізіології, психології. Були визначені питання, вирішення яких відкрили б шлях психології до її точності. Необхідно було з'ясувати, що є одиницею вимірювання психічного явища; які прийоми необхідно використовувати у процедурі вимірювання; що в психічному явищі піддається безпосередньому виміру, що опосередкованому; в якому відношенні знаходиться відчуття до збудження? На ці питання відповіді були знайдені завдяки відкриттям, зробленим фізіологами Е. Вебером (1795 – 1878) і Г.Фехнером (1801 – 1887). Їх закони давали можливість виразити через число існуючу закономірність у сприйнятті відчуттів, і виражали відношення між ними і відповідними їм порушеннями. Головною їх перевагою було те, що вони, з одного боку, забезпечували точність, визначеність, повторюваність дослідження, наповнюючи психологію достовірним знанням. З іншого боку, вони допомогли визначити одиницю вимірювання психічного процесу. Нею стало «ледь помітне відчуття, з якого

за припущенням психологів складаються відчуття» [44, с.163]. Маючи міру виміру психічного явища, слід також звернути увагу на характер вимірювання. Г. Челпанов писав, що: «вимір проводиться не безпосередньо, а посередньо, можна сказати, шляхом умовиводу і саме при припущенні, що відчуття являє з себе щось складне з нескінченно малих елементів» [45, с.125]. Таким чином, вчений звертав увагу на специфіку цих показників – їх суб`єктивний характер.

Повертаючись до думки вченого про особливості використання поняття «вимірювання» стосовно до психічних явищ, слід звернути увагу на такий важливий аспект. На захист позиції про матеріальну природу психічних явищ її прихильники висувують аргумент про те, що можливість вимірювання їх швидкості забезпечується їх протіканням в просторі і в часі, як реально існуючих умовах. Але виникає питання, а чи так реальні простір і час? Для того, щоб на нього відповісти Г. Челпанов пропонує розглянути природу часу і звернути увагу на двоїстість його характеру, яка полягала в тому, що час сам вимірюваний і його використовують для вимірювання, що говорить про його реальне існування. З іншого боку, реальність часу і простору відрізняється від реальності об`єктивних речей. Як це пояснює вчений? А пояснює він це тим, що наші відчуття суб`єктивні і за ними стоїть щось об`єктивно інше. Специфіка нашого сприйняття світу пов`язана із особливостями організації нашого організму. Тому все, що ми сприймаємо в ньому носить суб`єктивний характер, оскільки є нашим уявленням про нього. Ця особливість нашого сприйняття поширюється на сприйняття простору і часу.

Якщо ми говоримо про час в об`єктовному світі, то ми можемо говорити про нього тільки через призму нашої свідомості. «Поza нашою свідомістю, тобто об`єктивно, часу не існує», – писав Г. Челпанов [31, с. 197]. Серед відомих вчених (Г. Гельмгольц, Г. Лібман) існувала думка про можливість сприйняття простору більш ніж в три виміри істотами, що мають

іншу будову організму. Це послужило прикладом думки, що наше уявлення простору, як і наші відчуття, носять суб'єктивний характер. Значно відрізняється від уявлення простору уявлення часу. Психологи довели, що воно безпосередньо залежить від тієї кількості образів, які знаходяться в нашій свідомості, таким чином, забезпечуючи його суб'єктивність. Але незважаючи на це, воно все ж залишається реальним своєю реальністю, яку не можна «помацати руками» і яка відрізняється від матеріальних речей. Тому, коли мова йде про вимірювання психічних процесів одиницями часу, необхідно чітко розуміти, «що вони відбуваються у свідомості, що вони мають тільки суб'єктивну реальність, а з цього випливає, що психічні процеси не матеріальні» [63, с.134].

Впровадження експерименту в психологію мало велике значення для вирішення гносеологічних проблем філософії. Порушувався цілий комплекс питань, які потребували вирішення. Удосконалюючи і нарощуючи методологічну базу психології, Г. Челпанов висунув її в ряд точних наук, зміцнивши її зв'язки з природознавчими науками, змінивши її статус і ставлення до неї. Розвиваючи експериментальну психологію, філософ продемонстрував можливість використання різнобічних підходів у вивченні природи психіки, поєднуючи точність методу, притаманного позитивній філософії з суб'єктивністю об'єкта дослідження.

Продовженням пошуку гносео-психологічних зв'язків поглядів Г. Челпанова та представників другого позитивізму Р. Авенаріуса та Р. Маха займається сучасний український вчений Б. Матюшко. Дослідивши тези Г. Челпанова «Теорія апперцепції та психічної активності у сучасній психології», вчений дійшов висновку, що маючи різні відправні точки у дослідженні природи психіки: Г. Челпанов – прибічник та захисник апріорістичного вчення, і Авенаріус – повна його протилежність – вони, тим не менш, в окремих питаннях, отримали однакові результати та дійшли спільного висновку [201, 63 – 64].

Потрібно сказати, що майже кожна тогочасна стаття, різних за напрямком філософських спрямувань, містила посилання на думки І. Канта. І вже не настільки важливим було чи шукав автор підтримки у класика, чи виступав з критикою його положень. Сам факт звернення говорив про беззаперечний авторитет вчення І. Канта. Є простір, є час; всі процеси відбуваються в просторі та часі; всі тіла є «просторово окреслені частини матерії» [140, с. 269], – зауважував М. Грот. Тобто, ця тема є невичерпною.

Г. Челпанов теж досить часто звертався до робіт І. Канта, черпаючи в них чи то опору та підтримку власним думкам, чи то привід для роздумів, а з деяких питань, не боявся піддати критиці те чи інше положення німецького вченого. Філософ вважав вчення І. Канта актуальним, таким, що заслуговує на увагу, та потребує всілякої популяризує. «Кант належить нашому століттю», і не правильно думати, що його вчення «віджило свій час» [29, с. 70], – говорив Г. Челпанов своїм студентам. Можливо, часте звернення до робіт німецького вченого, цитування, намагання пояснити його міркування, таким чином наблизивши публіку до його розуміння, зумовило залучення останнього до когорти неокантіанців. Та чи відповідає це дійсності?

Передусім, коли мова йде про залучення науковців до тієї чи іншої школи, потрібно визначити ті принципи, які стануть маркерами, що зможуть позначити приналежність до тієї чи іншої школи. На думку російського вченого О. Абрамова, потрібно враховувати зміст терміну «неокантіанство». Він несе подвійне навантаження. По-перше, це філософське вчення ХХ ст., основою якого є вчення І. Канта. По-друге, приналежність до нього передбачає слідування ідеям одній із німецьких шкіл неокантіанства: баденській або марбурзькій. При відсутності цих чинників, І. Челпанова можна скоріше вважати кантіанцем, який є послідовником і продовжувачем філософського вчення І. Канта [78, с. 343], ніж неокантіанцем. Можна погодитись із цією думкою.

Отже, проблеми простору залишаються актуальним і досьогодні. У філософських суперечках були запропоновані різні критерії визначення реальності простору. Позитивісти головним критерієм вважали можливість спостерігати об'єкти; реалісти висували у якості критерію можливість маніпулювати ними. Критики позитивістів спрямовували свою увагу на показання вимірювальних приладів, вважаючи їх основними свідченнями об'єктивності існування об'єктів, але впевненість в існуванні більшості з них, в нашій буденності, виникає завдяки безпосередньому сприйняттю. Хоча, і є об'єкти, існування яких можуть підтвердити тільки прилади, як, наприклад, хвилі більшої частини спектру.

Розвиток квантової механіки поставив під сумнів об'єктивність вимірювання, оскільки була відслідкована залежність його від спостерігача. Тоді був запропонований операційний критерій реалізму: «Експериментування з об'єктом, ще не примушує повірити, що він існує. Тільки маніпулювання з об'єктом при експериментуванні з чим-небудь іншим може в цьому переконати» [245, с. 78], – пише сучасна дослідниця О. Сторожук. Таким чином, жоден зі згаданих критеріїв не забезпечував нас достатньою упевненістю в об'єктивному існуванні простору.

Простір сам по собі, не пов'язаний з предметами, зовово не сприймається; він не фіксується вимірювальними приладами і ним не можна маніпулювати. Звідси випливає, що ми не маємо підстав вірити в його об'єктивність.

Але можна піти іншим шляхом: спробувавши підійти до об'єктивності простору через суб'єктивне його сприйняття. Якщо розглянути характеристики, які вивчає фізика і які, з точки зору, фізики є об'єктивними, то можна в кожній із них знайти чуттєву основу для сприйняття фізичного простору. І, якщо з часів Аристотеля мова йшла про п'ять відчуттів, то зараз список їх майже подвоївся. В сприйнятті простору приймають участь крім відомих зору, слуху, дотику, ще і деяка форма нюху; велику роль відіграє

статокінетичне, або вестибулярне відчуття; пропріоцептивне, або м'язове відчуття; інтероцептивне відчуття, яке несе інформацію про стан внутрішніх органів, а також шкіряно-механічні аналізатори. Кожна просторова характеристика сприймається органами чуттів комплексно, після чого отримана інформація синтезується.

Кожен з органів відчуття несе свою домінуючу для нього якісну характеристику простору. Зрештою, інформація про якості простору, яка отримана за допомогою сприйняття співпадає з якостями простору, про які йдеться в геоцентричній моделі Аристотеля. Мабуть такий збіг не є випадковим. Стародавня наука користувалася природничими та наочними уявленнями при формуванні наукових понять.

Окрім характеристик які вивчає фізика, сприйняття несе інформацію, що дає суб'єктивну впевненість в існування простору, як зовнішньої об'єктивної реальності, тобто про предметність, місце знаходження подразників, про напрямки руху об'єктів та ін. А також отримується інформація відносно власного тіла – це сприйняття протяжності, місця, руху, дій прискорення. На початку ХХ ст. Г. Челпанов писав: «Ми не можемо собі уявити, що протяжність може проявляти таку дію на свідомість, щоб виявляти відмінні особливості простору,...вона обумовлена характерними особливостями відчуттів» [63, с. 14].

Знову актуалізується питання: чи є здатність сприймати простір вродженою, або чи є вона апіорною формою чуття? Результати експериментальних досліджень дитячої психології, які отримав Б. Ананьєв, переконливо демонструють, що первинні механізми орієнтації у просторі будуються як орієнтувальні та умовні рефлекси. Важливо підкреслити, що формування здібностей сприйняття простору відбувається в процесі шляхом накопичення індивідуального досвіду, коли дитина діє та маніпулює з предметами. А також, важливим фактором для тренування цієї здібності є рухова активність, яка підключає м'язово-суглобний апарат, вестибулярні

відчуття та сигнали від внутрішніх органів. Таким чином, активність сприймаючого суб'єкта є необхідною умовою можливості об'єднання різних відчуттів через загальний синтез в категорію простору.

Виникає нове закономірне питання: яким чином мозок, отримуючи нескінченну кількість відчуттів, зорганізується для того, щоб виникла така мислинева структура, яку ми позначаємо як «простір»? На це питання дав відповідь І. Павлов. Він довів, що особливістю сприйняття простору є необхідність спільної діяльності парних органів чуттів – очей та вух – на відміну від сприйняття предметів, яких можна сприймати одним органом чуття. Робота парних органів забезпечує сприйняття глибини при умові надходження нервових імпульсів з різницею у часі. І. Павловим було висловлене припущення, що саме симетрична побудова мозку обумовлює просторову орієнтацію.

В лабораторії російського вченого А. Міракяна в 90-х рр. ХХ ст. була зроблена спроба хоча б наблизитися до розуміння того, яким чином відбувається процес породження самого відображення. Відомо, що ця проблема є наріжним каменем філософської науки, психології, фізіології. В якості приклада розглядалося породження зорового відображення протяжності простору. Це було складним завданням, враховуючи відсутність у людини безпосереднього рецептора сприйняття простору, протяжності, подібних спеціальним рецепторам запаху та смаку, температури, пружності та ін. Вчені дійшли висновку, що як при дотиковому, так і при зоровому сприйнятті протяжності, відчуття протяжності породжується завдяки відчуттю тривалості процесу. Тобто, явище породження відображення простору відбувається через відчуття часу, а також, завдяки переживанню тривалості процесу породження відображення простору, сприймаються і просторові протяжності різних об'єктів, розташованих в цьому просторі.

Виходячи з того, що об'єктивність простору неможливо обґрунтувати через логіку, віра в його існування підтримується завдяки синтезу великої

кількості відчуттів різної модальності, які ми отримуємо з простору безперервно. Вони об'єднуються, синтезуються і закріплюються у формі уявлень, які входять до складу мислиневих актів узагальненими групами, поєднуючи свідомість із об'єктивною дійсністю.

Категорія простору є прикладом того, що відчуття виступають як постійні, систематичні елементи впливу, які весь час підлягають обробці та синтезу, створюючи загальні концептуальні схеми.

Інший аспект проблеми простору, а саме існування його одно чи багато вимірності вивчали фізики. Розвиток сучасної фізичної космології надав можливість повернутися до теми існування інших просторів. Положення про виникнення Всесвіту з вакууму було сформульовано ще в 70-х роках радянськими вченими Г. Нааном та П. Фомінім. «Процес виникнення Всесвіту не порушував ніяких фундаментальних фізичних законів, проте потребував теоретичної розробки» [246, с. 159], яка знайшла своє відображення в теорії хаотичної інфляції. Специфіка фізичного вакууму така, що вона породжує не одну, а багато областей простору або всесвітів, які мають різні фізичні та геометричні властивості та суттєвим чином відрізняються між собою. Після свого виникнення ці області простору незалежно та самостійно еволюціонують, утворюючи у своїй середині складні структури. В 90-х роках ХХ ст. теоретичні викладки ідеї різноманітності світу отримали опосередковане емпіричне підтвердження завдяки відкриттю анізотропія реліктового, тобто мікрохвильового випромінювання, що стало першим тестом, який підтвердив правильність теорії.

Таким чином, розглянувши контекст формування філософських поглядів Г. Челпанова, потрібно зазначити, що значний вплив на його формування починаючи з юнацьких років справили роботи, а у подальшому і безпосереднє спілкування з М. Гротом, погляди якого змінювались від позитивістських до метафізичних та морально-етичних проблем. Важливу

роль у зростанні вченого відіграла наукова спільнота, в оточенні, якого він працював. Серед вчених, які його оточували були О. Гіляров – автор «синехологічного спиритуалізму»; М. Троїцький – яскравий представник емпіричної психології, засновник Московського психологічного товариства та перший його голова; Л. Лопатін – російський філософ – ідеаліст та психолог, голова та редактор журналу «Вопросы философии и психологии»; Е. Трубецькой – представник метафізики всеєдності; Олександр Введенський – філософ – ідеаліст, психолог, прибічник вчення І. Канта та ін. Спілкувався Г. Челпанов і з молодшим поколінням філософів: В. Зеньковським, О. Лосєвим, О. Щербиною, Г. Шпетом, Б. Яковенко. У своєму розумінні поняття «душі» керувався уявленням її, як об'єднуючого начала, цілісного утворення. Вивчаючи особливості сприйняття простору та часу, дійшов думки про їх суб'єктивний характер і повну залежність від психофізичної побудови людини. Висловив думку щодо багатовимірності простору. Виділяв метод самоспостереження як суто специфічний психологічний метод, який має глибокий філософський зміст та уможлиднює характер. Ввів поняття «число» у психологічну науку, чим підніс її до рівня точних наук.

Розділ 2.4. Метафізичні основи вирішення гносеологічних проблем вченим

Філософські погляди Г. Челпанова були природним породженням сучасної епохи, але про свою власну позицію вчений говорив неохоче і вважав, що є більш авторитетні особистості, позицію яких слід висвітлювати [12, с. 4; 29, с. 81; 24, с. VII]. Проаналізувавши стан вітчизняної тогочасної філософської думки, вчений помітив пануючий у суспільному середовищі стан подиву, породжений суперечкою, що велась між прихильниками позитивізму, які, на той час, займали авторитетне місце та малочисельними прихильниками ідеалізму [12, с. 4]. Своє власне бачення напрямку розвитку філософії вчений висловив в огляді сучасних філософських напрямків [12], які існували у другій половині XIX ст. Презентуючи їх, він майже наближався до викладу власної світоглядної позиції: «Здавалось би, що самим природним у цьому випадку було б викласти свою власну систему ідеалізму...» [12, с. 4], але для нього це не настільки важливо – головне донести до читача своє глибоке переконання в тому, що на сучасному етапі «можлива тільки ідеалістична філософія, що будь-яку іншу філософію потрібно вважати такою, що не відповідає сучасному стану наукової думки» [12, с. 4], тому є необхідність відтворити реальну світоглядну картину філософа.

У своїй роботі «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність і вродженість. Ч. II. Уявлення простору з точки зору гносеології», вчений визначив своє місце серед філософських напрямків. Він визнав, що захищає ідеал – реалістичну точку зору [61, с. 418]. Але розглядаючи інші праці Г.Челпанова, доходиш до розуміння, що коло інтересів вченого настільки широке, що виводить за межі визначених ним позицій.

Зазвичай, дослідники творчості Г.Челпанова звертали увагу на його прихильність до розгляду гносеологічних проблем. Це природно, оскільки відповідало потребам тогочасної науки. Можна також припустити, що таке

бачення діяльності вченого було сформоване під впливом спогадів учня Г.Челпанова В.Зеньковського, який добре знався на творчості вчителя та глибоко її відчував. Він писав, що «філософська творчість Г.І. була частково придушена типовим для його епохи гносеологізмом, – недарма він так багато та ретельно займався питаннями гносеології...», та «тягар гносеологізму важко тиснув на його творчість і стримував її» [154, с. 54]. Висловлена думка дає підстави припустити, що частково інтерес до питань гносеології у вченого був продиктований тогочасним попитом на них. Але, в той же час, ми можемо говорити про те, що існувала і власна сфера інтересів мислителя, продиктована внутрішніми потребами. Підтвердженням цього виступає інша думка В.Зеньковського: «у Г.І. завжди жив глибокий інтерес до метафізики..., через психологію...він постійно наближався до тем метафізики» [154, с. 54]. Зробимо спробу розширити межі цього вислову. У зв'язку з цим виникає потреба прослідкувати, як пов'язані між собою три ці напрямки у творчості вченого: метафізика, психологія і гносеологія. Якщо їх співставити, то побачимо, що співвідношення метафізика – психологія має пуповинний зв'язок, психологія – гносеологія розглядалися нами в інших підрозділах роботи, але нами ще не розглянуте співвідношення метафізика – гносеологія. Ця дуальність викликає не аби який інтерес у світогляді вченого. Широта інтересів Г.Челпанова спонукає звернутись до дослідження його світоглядних позицій з метою їх уточнення. Наукова активність вченого дає підстави припустити, що вони формувались під впливом багатьох джерел, тому для них характерна неоднозначність.

За словами Г.Челпанова вперше, своє наукове кредо, він виклав у традиційній презентаційній доповіді в Київському університеті Св. Володимира 6 жовтня 1892 р. Вона була присвячена розгляду теми «До питання про апріорність і вродженість в сучасній філософії» [2]. Вчений виніс на обговорення наукової громади питання, яке його дуже хвилювало і, на його думку, було актуальним для становлення філософії: «чи можлива

метафізика як наука?». Потрібно сказати, що винесення на обговорення запропонованої теми, говорило про наукову сміливість Г.Челпанова, тому що метафізика на той час не була шанована. Обґрунтовуючи у доповіді свою позицію, він заявляє, що: «у наш час повального заперечення метафізики може здатися дещо сміливим моє твердження, що я не бачу рішуче ніяких логічних підстав заперечувати можливість метафізики, як науки раціонального світорозуміння» [2, с. 13]. Він відзначив, що на даний момент метафізика зійшла до рівня часткових завдань, як і більшість наук. З одного боку, цей процес є дуже важливим для очищення шляху у вирішенні глобальних проблем. А, з іншого – зосередженість на дрібних питаннях стоїть на заваді формування метафізичної системи. Запорукою загальнообов'язкового метафізичного синтезу могла стати тільки сталість сучасної філософської думки.

Сучасні дослідники, здебільшого, обминають інтерес вченого до метафізичних тем, але це є незаперечною очевидністю: його зацікавленість у вирішенні проблем душі, причинності пов'язані з метафізикою, і філософ їх вивчав саме під цим кутом зору. Він сам усвідомлював існуюче нерозуміння не тільки публікою, а і науковою спільнотою внутрішньої сутності метафізики. Недарма звертався з риторичним питанням до тих, хто не розумів її завдань, її тісного зв'язку з природничими науками: «чи знає він, де закінчується наука, і де починається метафізика?» [31, с. 13]. І визнавав, що відповісти на це питання «надзвичайно важко» [31, с. 13]. Показовим є той факт, що Г.І.Челпанов нерідко використовував термін «метафізика» не тільки в самостійному його значенні, а і в значенні «філософія», що привносило певну неоднозначність при тлумаченні текстів. Так, у своїй роботі «Про сучасні філософські напрямки» (1902) [12], здійснюючи аналіз стану філософської європейської думки, він писав: «кваплюсь помітити, що термін «метафізика» для мене тотожний з терміном «філософія». Я використовую байдуже один замість іншого» [12, с. 5]. І дійсно, в деяких

текстах тільки контекст допомагав розділити ці терміни. Звертав увагу мислитель на існуючу загальноприйнятну картину у науковому середовищі, коли розрізнялись дві філософії: одна з яких визнавала метафізику, як науку про надчуттєве пізнання, а інша – таку заперечувала, спираючись у своїх висновках на досвідні данні.

І все таки, з певною періодичністю він нагадував про свою причетність до метафізики, як філософського спрямування. На підтвердження цього можна згадати вступну лекцію Г. Челпанова в 1907 р. у Москві під час вступу на нову посаду. Високо оцінюючи внесок у розвиток філософської думки кн. С.Трубецького, який своєю «оригінально побудованою метафізичною системою показав, що ще не минула пора філософських та метафізичних побудов», мислитель визнав, що «бувши прихильником того ж філософського спрямування, я є продовжувачем його роботи» [46, с. 309]. Тобто, зі слів самого вченого зрозуміло, що йому близькі «метафізичні побудови». Але виникає бажання зрозуміти яким чином поєднується метафізика з гносеологічними пошуками вченого.

У пошуках відповіді на питання про пізнавальні можливості нашого розуму, про обмеженість, або безмежність його, першочерговим для вченого було знайти відповіді на питання про джерела людських знань: їх вроджений або апріорний характер. Характер відповідей на них, міг визначити подальшу долю метафізики як науки. Наблизитись до них, за його думкою, можна, звернувшись до вчення І. Канта, якого дуже шанував філософ. Доречною в цьому контексті буде згадка афоризмів І. Канта, щодо метафізики, які містяться в його роботі «Критика чистого розуму» [163]. Німецький філософ писав: «ніколи не виникла б думка про метафізику як особливу науку, якщо б у розума не було більш високого інтересу...», «назва цієї науки – метафізика – сама назва вказує на рід пізнання, до якого прагнуть у ній. За допомогою неї бажають вийти за межі усіх предметів можливого досвіду, що би, якщо можливо, пізнати те, що ніяким чином не може бути предметом досвіду...»,

завданням метафізики є «пошуки критерію для поняття про те, що знаходиться поза сферою можливого досвіду...» [163, с. 11]. Саме останній афоризм містить у собі необхідну зв'язку метафізики з гносеологією. «Пошуки критерію» – одне з тих завдань, якими займається гносеологія. У своїй творчості німецький вчений досліджував ще інші метафізичні проблеми, які безпосередньо пов'язані з проблемами теорії пізнання. Проблеми мислячого суб'єкту, душі, розуму; можливості пізнання речей, Бога, буття – ці та інші питання турбували допитливий розум І.Канта. Г. Челпанов, визначивши метафізику стрижнем своєї наукової концепції, посилаючись на вчення І. Канта, підводив своїми роботами до розуміння метафізичних основ теорії пізнання.

Для того, щоб підтвердити або спростувати цю важливу ідею, нам потрібно звернутись до першоджерел. Думки, висловлені Г. Челпановим стосовно метафізики, знаходимо також у його добірці лекцій з «Історії основних питань етики» (1897) [29], у відомій його роботі «Мозок і душа» [31], у підручнику «Вступ до філософії» [24].

Наприклад, у шостій лекції «Історії основних питань етики», присвяченій, зокрема, розгляду метафізичних поглядів В.Вундта можна знайти чітко окреслене ставлення Г. Челпанова до предмету розгляду. Назвавши етичну систему В. Вундта, сучасним напрямком в якому рухається філософська думка, він перед слухачами висловив думку, що «аж ніяк не приховує, що симпатизує тому напрямку з яким має намір сьогодні познайомити» їх [29, с. 81]. Лектор наголосив на складності запропонованої до розгляду системи, оскільки, як він визначив, вона «знаходиться у тісному зв'язку з загальним філософським світоглядом, або з тим, що зазвичай називають метафізикою; і тому викласти її так, щоб вона була переконливою для слухачів – неможливо» [29, с. 81]. Більше того, надавши до розгляду індуктивну метафізику, видатним представником якої був В.Вундт, зазначав, що метафізичний ідеалізм є останнім словом сучасної філософії [24, с. 297].

Г. Челпанов абсолютно погоджувався із думкою В. Вундта у зверненні до супротивників метафізики з тим, що в людській природі закладена невикорінна потреба у побудові метафізичних теорій, що навіть якщо метафізику усунути, метафізичні побудови будуть продовжуватись і в окремих науках. Тому, на думку В.Вундта, вони із випадкових повинні стати методично розробленими. Виникають питання: як у Г. Челпанова метафізичні побудови поєднуються з наукою і, що для нього є метафізичною побудовою? Щодо першого питання, то ми знаходимо позитивну відповідь у його трудах: «Метафізичні побудови зовсім не суперечать науковому духу [24, с. 297]. Можемо припустити, що відповіддю на друге запитання є його розуміння «побудови системи світу», яке повинне «керуватися лише тим, щоб задовольнити відомим логічним вимогам» [24, с. 300]. Узагальнюючи, можна сказати, що «метафізика» відкрила шлях до дослідження у філософії проблем заснування людського пізнання взагалі, які були поставлені Платоном і Аристотелем» [114, с. 17].

Таким чином, ми можемо говорити про те, що метафізичні побудови стали основою його гносеологічних пошуків.

Висловив вчений свої судження щодо іншого аспекту, а саме зв'язку філософії з природничими науками. Існуюче на той час становище філософії, нав'язувало погляд на неї як такої, що була не тільки протилежною до природничих наук, але – і ворожою. Філософ спростовував цей погляд, назвавши його «відлунням старовинної ворожнечі» між ними, що знайшло своє відображення у роботі «Мозок и душа» [31]. Він доводив, що причин для ворожнечі між природничими науками та метафізикою немає, оскільки кожна з цих сфер виконує свої власні завдання. При цьому не тільки природничі науки, але і духовні, збагачують філософію своїми доробками, формуючи таким чином основу для взаємозбагачення. Особливо цей зв'язок виявлявся при вивченні специфічних питань, які стали місцем перетину цих напрямків. Медицина, фізика, фізіологія на прикладі досягнень своїх

представників: Р.Г. Лотце (1817 – 1881), Г.Т. Фехнера, В. Вундта, і в той же час, відомих метафізиків, надала такий приклад. Питання «душі» у всій їх різноманітності: від її існування до її безсмертя, від «душі» світу до «душі» індивіду «цілком» зрозуміло свідчать, що природознавство і філософія можуть в повній мірі добре співіснувати одне з одною, можуть приваблювати уми, що звикли до точного дослідження, і вирішення їх не стає в протиріччя із основними положеннями природознавства» [31. с. 15]. Але взаємозв'язок означених наукових сфер не нівелює тих відмінностей, яка кожна з них має. Г. Челпанова наголошував, що кожна з них покликана вирішувати свої конкретні завдання, окреслені певним сегментом інтересів. І, якщо данні, отримані природознавчими науками, так чи інакше, можуть бути перевірені та мають справу з чуттєвим досвідом, то метафізика обертається у сферах гіпотез, які потребують доведення. Більше того, така взаємодія точних наук та метафізики, окреслює ще одну зв'язку між напрямками, які безпосередньо торкаються напрямків самої філософії. Які ж напрямки задіяні у ньому і в чому ж виявляється цей внутрішній перетин інтересів? Г. Челпанов дає відповіді на ці питання, звертаючи увагу на тісний зв'язок, який існує між метафізикою та гносеологією. Виділяючи таку взаємодію та взаємозалежність цих, начебто, далеких одне від одного спрямувань, він тим самим висловлює повну однаковість у поглядах на них з В. Вундтом. Виявляється, що такий комплексний підхід до певних специфічних метафізичних питань як то питання матерії, душі, свідомості повністю відповідає потребам гносеології у їх вирішенні. Німецький колега, до якого Г.Челпанов ставився з великою повагою та довірою, до думок якого дослухався, зауважував, що окрім напрямків скептицизму та чистого емпіризму у гносеології, які не мають нічого спільного з метафізикою, існують інші спрямування, які знаходяться у внутрішньому спорідненні з відомими метафізичними системами: наприклад, сенсуалізм з матеріалізмом, суб'єктивізм із ідеалізмом. І хоча теорія пізнання є вирішальною для

визначення подальшого розвитку метафізичних поглядів, але в той же час, гносеологія «дуже часто зазнає вплив зі сторони тих самих метафізичних поглядів, яким служить в якості основи» [116, с. 232]. В. Вундт визнавав, що «іноді між обома областями встановлюється таке тісне співвідношення, що ледве можна вирішити, де лежить вихідний пункт цілого спрямування» [116, с. 232]. Таким чином, «залишається безсумнівним те, що гносеологічне спрямування сприяє виробленню певного метафізичного світогляду, і навпаки», – підсумовував мислитель [116, с. 232]. Можливо, саме в цьому, мала підтвердження думка Г. Челпанова про стан розвитку філософії у західній Європі, коли «вони підходили до вирішення головного питання філософії, саме питання про можливість метафізичних побудов» [12, с. 5], та розкриттю їх зв'язку з теорією пізнання.

Важливим є і той факт, на що вказував В. Вундт, саме завдячуючи метафізиці, яка спочатку увібрала в себе породжені на побутовому рівні найважливіші філософські поняття «душі», «субстанції», «матерії», які вже потім були перейняті для вжитку окремими науками. Ці поняття стали стрижневими, оскільки визначають три головні ідеї, навколо яких обертаються всі наукові напрямки, вишукування, суперечки. Зміна їх співвідношення визначає нові спрямування не тільки філософського спрямування та інших окремих наук.

Проблеми метафізики залишались актуальними для європейських філософів ХХ ст. Вони теж стикались зі складностями при вирішенні питань, які вона поставила. «Актуальність», «своєчасність», «невирішеність» – такі характеристики можна було б підібрати до них. Українські вчені теж намагались визначитись з її проблемним полем, з істинним розумінням терміну «метафізика». Аналіз історії його розвитку ще раз підтвердив, що «поняття «метафізика» відкрило шлях до дослідження у філософії проблеми заснування людського пізнання взагалі...» – у вузькому сенсі [114, с. 17], але як наука, вона сама займається «творенням нових понять із духовної

субстанції, незалежного від матеріального світу, такого що спирається на дуалізм духовного і природного» [114, с. 22].

Оригінально розкрив суть метафізики, її невловимість один із сучасників Г.Челпанова Л. Вітгенштайн (1889 – 1951). В «Логіко-філософському трактаті» він писав: «Де у світі повинен бути виявлений мислячий суб`єкт? Ти говориш, що справа тут виглядає цілком так само, як з оком і полем зору. Але в дійсності ти не бачиш ока. І ніщо у полі зору не дозволяє зробити висновок, що воно бачиться оком» [112, с. 57]. Дійсно, тільки через метафоричну форму можна зрозуміло донести, що метафізика поряд, але при цьому залишається непомітною. Дивне поєднання: непомітність та впливовість!

Г.Челпанов відрізнявся віртуозним вмінням вирішувати метафізичні питання, використовуючи теоретико-гносеологічну основу. Він зумів не зраджуючи власних інтересів, відповідати вимогам сучасної філософської науки, за що його сміливо можна назвати Вітчизняним Вундтом.

Вчений високо ставив філософію серед інших наук. Філософія, за його баченням, була тим «фокусом», який сприяв спрямуванню думки до «загальних проблем буття», формуючи, таким чином, загальнолюдський світогляд. Власні намагання і зусилля були спрямовані вченим на повернення їй «верховного становища», яке було втрачене нею, за різних обставин» [12, с. 19]. Визнаючи неспроможність сучасної філософії знайти відповіді на питання про душу, безсмертя, про першопричини та ін. питання, філософ вважав, що вона повинна завжди прагнути до своєї ідеальної мети, якою є вирішення кінцевих проблем буття.

Для вирішення цієї складної метафізичної проблеми була покликана гносеологія. Можливості осягнення розумом того, що недоступне чуттєвому сприйняттю та відсутнє у нашому чуттєвому досвіді – таке завдання постало перед нею. Г.Челпанов переймається питаннями: а чи можливе, взагалі таке пізнання, чи природа розуму спроможна забезпечити цей процес? Визнавши

першість за Дж. Локком у дослідженнях можливостей людського розуму в пізнавальному процесі, вчений звертається також до І.Канта, вважаючи що саме він «один з перших вказав на таке значення теорії пізнання для побудови метафізики» [24, с. 15], виступаючи, тим самим, як прихильник критичної теорії пізнання Канта.

«Теорія пізнання становить одну з самих головних частин сучасної філософії», – пише вчений [31, с. 147]. Свої намагання пояснити суть та предметне поле цієї науки, вчений зводить до того, що своєю метою вона має «визначити відношення, яке існує між «буттям» та «мисленням», між суб`єктом та об`єктом. Різниця між буттям та мисленням є очевидною для будь-кого» [31, с. 147]. У «спрощеному» вигляді, ця проблема виглядає як дуальність «розуму» та «речі», свідомості та матерії. Дійсно, дуже важливо для гносеології з'ясувати, що у нашому пізнанні належить суб`єктові, а що – об`єктові.

Традиційність проблеми походження та реальності пізнання підтверджується творами класиків Античності. Аристотель переймаючись ними, приділив їм багато уваги у своїй роботі «Про душу» [86]. Визначаючи походження пізнання, класик писав: «знання в дії тотожне своєму предмету, знання у можливості в окремої людини – але не знання взагалі – за часом раніше. Адже все що виникає, виникає з суцього в дійсності». Та продовжував: «Все суще – це те, що або сприймається почуттями, або те, що осягається розумом, знання – це є в певному сенсі те, що пізнається, а відчуття те, що відчувається». «Знання і відчуття поділяються по предметах: знання і відчуття у можливості відносяться до предметів у можливості, знання і відчуття у дії – до предметів у дії», – підсумовував мудрець щодо реальності пізнання [86, с. 439]. Г.Челпанов же прокоментував ці поняття по-своєму, що в «розумі» ми маємо уявлення про «речі», які знаходяться не тільки поза нашою свідомістю, а і поза нашим тілом, і вони в решті решт складають буття.

Цікаво, чим керувався вчений у своєму намаганні зрозуміти процес стикання духовного і матеріального, процес взаємодії «відмінних світів», «неоднорідних явищ». А відповідь може бути такою: він намагається з'ясувати «у чому полягає основний принцип дійсності» [24, с. 199].

Безсумнівно, філософ, у своєму розумінні співвідношення тілесного та психічного, матеріального та духовного стояв на позиціях дуалізму, коли мова йшла про знання емпіричне, що особливо яскраво знайшло своє підтвердження в його роботі «Мозок і душа» [31]. Дуже часто, розкриваючи те чи інше питання, вчений використовує такі поняття, як «дві субстанції», «два світи», «душа і тіло», «матерія та свідомість», «докорінна різниця між світом фізичним та світом психічним». Сам, вчений, представляючи емпіричну психологічну школу, відстоював погляди емпіричного паралелізму, наголошуючи на тому, що «емпіричний паралелізм є, чітко кажучи, просто емпіричне, а не філософське вчення» [31, с. 290]. Головним завданням цього напрямку було визнати співвідношення між духовним та матеріальним.

Але ми намагаємось зрозуміти та визначити погляди вченого на проблему співвідношення між психічним та фізичним з філософської точки зору. Тим паче, мислитель нам підказав напрямок руху, який би її позначив. Він написав: «Якщо би ми побажали пояснити це співвідношення та вдались до визнання тотожності між психічним та фізичним, то ми вже стали б на філософську точку зору. Перше вчення констатує тільки факт співвідношення, друге вчення є гіпотезою, що пояснює це співвідношення» [31, с. 290]. Привертає увагу ще інша формула визначена автором, яка конкретизує його погляди. Розглядаючи з точки зору теорії пізнання аргументи матеріалістів, щодо безумовності матеріального існування, вчений писав: «Що стосується мене особисто, то я сподіваюсь згодом показати, що твердження матеріалістів, ніби то у світі існує тільки матерія, невірне, оскільки, як тільки ми припускаємо існування матерії, ми разом з тим

припускаємо існування і свідомості. Визнання існування матерії рівнозначно визнанню існування свідомості» [31, с. 148]. А хіба ця думка не перегукується з думкою Аристотеля, на яку звернули увагу сучасні українські філософи Г. Волинка, В. Дорошкевич, Н. Мозгова? «Ті, хто визнає Всесвіт єдиним і яке-то одне єство як матерію, вважаючи таке тілесним і протяжним, явно помиляються у багатьох відношеннях. Справді, вони вказують елементи тільки для тіл, а для безтілесного ні, хоча існує і безтілесне», – писав класик [114, с. 9]. І це не просто однозначна позиція. В ній закладені серйозні світоглядні принципи Г.Челпанова.

Будуючи свої погляди на цих засадах, мислитель не тільки висловив свою незгоду з представниками наївного реалізму, головною позицією яких було вважати наші відчуття образами зовнішнього світу, і через них визнавати об'єктивну істину, а ще й продемонстрував, те що його власна думка має глибоке коріння, і відштовхується від ідей Аристотеля, Платона, пройшовши випробування наступними епохами. Знайшовши своє втілення в епоху Нового часу через ідеї дуалізму Р.Декарта (1596 – 1650), вона знаходить своє оригінальне відображення у вченні Б.Спінози (1632 – 1677).

Розглядаючи матеріальне і духовне, Г. Челпанов дійшов думки, що популярна теорія пізнання не вірно трактує бачення матеріального та психічного, як «відмінних світів». Якщо подивитись на ці прояви через призму поняття «свідомість», і розглядати їх як якості свідомості, то можна дійти висновку про їх тотожність. Різниця між ними пояснюється тільки тим, що вони представляють один і той же зміст з різних сторін: зовнішньої і внутрішньої відповідно. Але для узгодження подальшої думки з цим постулатом необхідно пройти через перепони якості матеріального, а саме їх протяжності. Вчений знаходить вихід, звертаючись до гносеології, яка дозволяє не бачити докорінної різниці між матеріальним та духовним, тому що якісні прояви матеріального, а з ними простір, колір визнається як сукупність наших відчуттів, тобто як психічні елементи. «Таким чином

зрозуміло, що між психічним та фізичним, з точки зору теорії пізнання, немає суттєвої різниці; вони зіткані із одного і того ж матеріалу, що робить зрозумілою їх тотожність одне з одним, а також і те, що вони складають два боки одного і того ж явища, що мозок і психічні явища суть одне і те ж, що розглядається з двох різних точок зору», – писав вчений [31, с. 283].

Чому прийнято вважати вченого прихильником тільки емпіричного паралелізму? Можливо тому, що вся увага до нього була прикута, як представника емпіричного напрямку, а для нього є достатнім визнавати існування співвідношення. Як говорив вчений, що можна бути прихильником емпіричного паралелізму, якщо не заходити далеко у пошуках пояснення. От далеко і не заходили.

Пояснити ж це співвідношення намагався психофізичний монізм, як зауважував філософ, через визнання єдності матерії та духу, що є метафізичною гіпотезою [31, с. 286]. І, хоча, це спрямування існувало як гіпотетичне, тим не менш, воно отримало наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. своїх прихильників. «Внутрішнє та зовнішнє – дві різні сфери фактів (явищ) і навіть досвіду, але тим важливіше визначити співвідношення, зв'язок, взаємну залежність того та іншого. В цьому взаємному зв'язку і залежності принципово вже ніхто не сумнівається; взаємодія свідомості та фізичного середовища є фактом» [140, с. 261], – писав вчитель Г. Челпанова М. Грот у 1897 р.

Отже, психофізичний монізм, до якого схилився Г.Челпанов, був однією з тих метафізичних гіпотез, яку вчений намагався пояснити з точки зору теорії пізнання.

Пояснення засад тотожності матеріального та психічного було певною мірою відповіддю матеріалістам на їх твердження про існування тільки матерії. «Визнання існування матерії рівнозначне визнанню існування свідомості» [31, с. 148], – зазначав мислитель. Висловлена думка була за своєю суттю співзвучною думці Б. Спінози: «порядок та зв'язок ідей ті ж

самі, що порядок та зв'язок речей» [242, с. 102]. Ототожнюючи матерію та свідомість, філософ тим самим показав, що в цьому питанні він розділяє ідеї Б. Спінози, який розглядав тіло і душу як одне і те ж саме, або як атрибути однієї субстанції. Таке розуміння тотожності фізичного та психічного, на думку Г.Челпанова, забезпечувало розуміння співвідношення та існування «закономірної відповідності» між ними, яке стало кроком у розвитку розуміння співвідношення в дуальності, об'єднаної в єдність від Б. Спінози. Так як виходячи з однієї субстанції, атрибути між собою ніяким чином не пов'язані і існують окремо. Але, в той же час, якщо розглядати матерію і дух через рід, то можна дійти висновку, що вони не різні: «обидва вони підходять під поняття явищ свідомості, і явища ці при цьому взаємно співвідносяться між собою» [31, с. 282].

Оскільки визнання тотожності психічного і фізичного викликали великі труднощі [24, с. 199] та «психофізичний монізм є вченням як би середнім між вченнями матеріалістів і спіритуалістів» [31, с. 23], то Г. Челпанов продовжив пошук основного принципу дійсності. Він звернувся до монад Г. Лябніца, які своїм поєднанням, створюють все існуюче: і матеріальне, і духовне. В монадах вчений бачив основний принцип організації дійсності [24, с. 200]. Підходячи до розгляду дійсності з філософської точки зору, він писав, що із поєднання монад «отримуємо те, що ми називаємо світом у цілому» [24, с. 202]. Вченому була близька та зрозуміла ця метафізична точка зору, де матерія складена з нематеріальних, елементів, які усувають складнощі при поясненні взаємодії між неоднорідними (матеріальним та психічним) процесами, тому що тепер вони стають однорідними. «Все існуюче складається із духовного, із монад. Кожна з цих монад являє собою незалежну субстанцію, не знищувану, вічну...», – філософ [24, с. 200].

Ідеї Б. Спінози та Г.В. Лябніца мали великий вплив на формування світоглядних засад українських вчених М. Грота, Г.Челпанова. Але, можна відмітити, що Г. Челпанов у своїх поглядах на психофізичний монізм все

більше схилився до думки німецького вченого В. Вундта. Нажаль, вчений не зміг далі розгорнути власний погляд на нього, можливо, у зв'язку зі складністю питання, а, можливо, під впливом думки німецьких колег. Не даремно були написані ці слова: «Якщо такий видатний письменник, як Вундт, не зміг провести послідовно принципу монізму, то це ясно вказує на недостатність самого принципу, і тому здається, що на даний час на питання, що можна вважати більш правильним, монізм чи дуалізм, слід було б відповісти, що дуалізм, який визнає матеріальний і особливо духовний принцип, у всякому разі краще пояснює явища, ніж монізм» [31, с. 300].

Але, незважаючи на складність питання, ми можемо говорити про те, що Г.Челпанов, все ж займав свою позицію з цього питання. Визнаючи повну однорідність кінцевих елементів буття, він прийняв монізм у власному сенсі слова [24, с. 200]. Ця думка підтверджується також його філософською, метафізичною точкою зору, за якою основою дійсності, вчений, бачить духовні елементи – монади. Все говорить про його позицію моніста. В той же час, коли мова йде про духовне, з якого складається все існуюче, простежуються думки, які є природними для спіритуалістичного вчення. Поряд з монадами, в його розумінні дійсності, існують духовна та тілесна субстанції, які є їх проявами, що говорить про те, що відбувається примирення між монізмом та дуалізмом, а, також, – матеріалізмом та спіритуалізмом; визнається єдності протилежностей та співіснування і тісний зв'язок протилежностей в єдності, що є характерним для концепції монодуалізму.

Звернемо увагу на те, що при розгляді проблеми співвідношення духовного та тілесного з філософської точки зору, Г. Челпанов висловлював думку, яка була характерною для психофізичного монізму. Але, як представник емпіричного спрямування – розглядав проблему через призму концепції емпіричного паралелізму.

Вчений не відстоює крайніх точок зору, скоріше виражав толерантне ставлення не тільки до різних, а і протилежно різних вчень, зазначаючи, що «з цього видно, як помилково було б припускати, що можливі тільки дві основні філософські доктрини: матеріалізм або спіритуалізм, та говорити, що якщо хтось матеріалізм відкидає, той спіритуалізм визнає» [31, с. 23].

Така позиція відповідала вченню про єдність, тотожність психічного і фізичного – психофізичний монізм, який отримав чималу підтримку як наукову, так і філософську, мав своїх маститих прихильників, серед яких потрібно згадати Г. Спенсера, Т. Рібо (1839 – 1916), В. Вундта – (потім відійшов від нього), Ф. Паульсена (1846 – 1908), Ф. Іодля (1844 – 1914), хоча носив характер метафізичної гіпотези.

«Філософськи розглядаючи дійсність» [24, с. 202], Г.Челпанов не задовольнявся результатами своїх міркувань. Він знаходився у пошуку.

Монізм, як вчення не давало вичерпної відповіді на питання про відповідність психічного і матеріального, а це сприяло спрощеному механістичному поясненню дійсності і, тому вчений вітав його критику. Відкидаючи механістичний світогляд, розчищувалась дорога для розгляду в цьому контексті вчення про свободу волі, яке могло б допомогти знайти остаточну відповідь. Тотожність між різнорідними явищами (фізичними і психічними) важко розумілась, вона залишилась на рівні гіпотези. Єдиним гносеологічним аргументом, який виступав на її захист, було визнання відсутності різниці між матерією і духом, так як матерія визнавалась сукупністю відчуттів і ототожнювалась із духом. Але на цей аргумент були контраргументи.

Входження теорії збереження енергії у філософський простір, надало можливість подивитись на проблему взаємодії під іншим кутом зору. Захисники теорії взаємодії вказали на те, що втручання духовного в діяльність фізичного не призводить до порушення законів механіки, і є прийнятним. Визнавши існування поряд із фізичною психічною енергією, дало

можливість визнати перехід однієї енергії в іншу. Це спричинило необхідність обговорення такого важливого поняття як «причинність». Про його важливість вчений писав: «В усі часи філософи знали, як і ми, що у світі існує всезагальна причинність, що світ являє один загальний механізм, що будь-яка дія має свою причину. Ми ніколи не скажемо, що може існувати будь-яка дія без причини» [10, с. 9].

Вчений зазначав, що причинний зв'язок існує не тільки поміж однорідними явищами, як про це говорили з часів Декарта, а і між різнорідними явищами. «Найрізноманітніші явища можуть перебувати один з одним у відношенні причинності», – вважав він [31, с. 296]. Отже, відсутні підстави для заперечення існування причинного відношення між психічним і фізичним, якщо під причиною розуміється «одне з передуючих умов будь-якої дії» [31, с. 296]. Осмислюючи поняття «причина», вчений зауважував, що вона є сукупністю причин, тому кожна причина є тільки частковою з тієї сукупності причин, які викликають дію. І, якщо спиратись на це положення, то ми бачимо, «що між психічним та фізичним світом може існувати причинна взаємодія» [31, с. 297].

Якщо звернутись до авторитетної думки І.Канта з приводу розуміння ним причинності, то знайдемо: «синтетична єдність як апіорна умова, при якій я зв'язую різноманітний [зміст] споглядання взагалі, є...категорія причини, за допомогою якої я, застосовуючи її до своєї чуттєвості, визначаю все, що відбувається в часі взагалі співвідносно до його відносин» [163, с. 110]. І, далі, роз'яснюючи свою думку, продовжує: «я можу ставити питання і про абсолютну цілокупність явищ у просторі, і про цілокупність явищ в протікаючому часі» [163, с. 238]. «Таким чином, залишається тільки категорія причинності, яка дає для даної дії той чи інший ряд причин, в якому можна підійматись від дії як обумовленої до причин як умов, і дати відповідь на поставлене розумом питання» [163, с. 239].

Безумовно, що ці два формулювання дуже схожі між собою. Визнання існування причинного зв'язку між психічними та фізичними явищами одночасно, надавало можливість вирішити ще одну важливу проблему. В зону уваги потрапляє воля, яка має важливе причинне значення. Г. Челпанов вказував, що факти моральної статистика яскраво засвідчували підпорядкування вольових дій людини закону причинності на кшталт явищам фізичної природи [11, с. 42]. Але він вказував, що його власна аргументація свободи волі відрізняється від вже відомої. Г. Челпанов виступав на захист свободи волі, та пов'язував її з моральним законом, яким повинні керуватись люди, головним принципом якого було відчуття відповідальності людини за власні дії. «Ми ставимо собі наші дії, у нас є відчуття відповідальності, а тому ми вільні. Якщо б не було свободи волі, то ми б не мали відчуття відповідальності», – писав мислитель [10, с. 17 – 18].

Отже, через поняття «причинність», Г.Челпанов зробив спробу пояснити взаємодію між психічними та фізичними явищами, тим самим створивши власну концепцію психофізичного монізму, підґрунтям якого стали причинно-наслідкові зв'язки. Прийняття концепції причинно-наслідкового психофізичного монізму вченим стало важливим кроком і з точки зору закону збереження енергії, який нею не порушувався, оскільки утворені фізична, або психічна енергії не знищувались, а перетворювались в протилежну.

Присвятивши свою роботу «Мозок і душа» «критиці матеріалізму» [31, с. 7], яка стала на період часу дуже своєчасною, Г.Челпанов робить спробу «розібрати питання про матеріалізм з точки зору теорії пізнання або гносеології» [31, с. 147]. Саме гносеологічний аргумент, на думку багатьох тогочасних філософів, є найвагомішим аргументом в доведенні неспроможності матеріалізму.

Це одне з тих складних питань, до яких без остраху звертався вчений. І, як виявилось, в ньому ми можемо простежити неоднозначне ставлення

вченого до матеріалізму, якщо мова не йде про вульгарний матеріалізм. Оскільки з останнім було все чітко визначено – вчений його не приймав і піддавав критиці. А от, щодо інших видів матеріалізму, то тут виявилась зовсім інша картина.

Особливу цікавість у цьому контексті викликає стаття вченого «Про свободу волі», яка вийшла друком у 1897 р. у журналі «Мир Божий». В ній Г. Челпанов відмічав, що сутність теорії свободи волі яку він захищав, полягала в доведенні свободи із існуючого в нас відчуття відповідальності [11, с. 47]. Відчуття відповідальності розумілось ним, як усвідомлення власного «я», тобто як особистість, що характеризується своїми певними ознаками. Ці ознаки виявлялись у певних діях, що дозволяло говорити про причинний характер певних дій, які вважались певними індивідуальними особливостями власного «я» людини. Вони вказували на існування внутрішніх чинників у вольовій дії. Але привернули увагу Г. Челпанова слова К. Маркса (1818 – 1883) «не свідомість людей визначає форми їх буття, але, навпаки, суспільне буття визначає форми їх свідомості...», коментуючи які, він вказував, що будь-які теорії є продуктом суспільних форм; людина створює теорії суспільної перебудови тільки під впливом економічних умов, в яких вона знаходиться, а це визначало існування зовнішніх, соціально обумовлюючих вольову дію чинників. І саме економічні явища, як вважав філософ, були рушійною силою в історії людства, а не велич особистості, роль якої була досить скромною в історичному процесі [11, с. 63 – 64]. Захищаючи теорію економічного матеріалізму від бачення в ній тільки рис фатальності, які знесилювали волю, філософ зауважував, що прихильники теорії економічного матеріалізму у своїх розмислах апелювали до ідей німецьких ідеалістів, які «стверджували, що визнання закономірностей у суспільних явищах, визнання необхідності людських дій не суперечать визнанню її свободи; іншими словами вони говорили про поєднання свободи з необхідністю» [11, с. 64]. Тобто, в соціальних явищах панує необхідність, або

закономірний зв'язок подій, що визначається економічними відносинами. І людині, в цій ситуації, потрібно вивчити напрямок історичного руху для розуміння потреби свого втручання в нього та того результату, до якого воно призведе. Тільки при таких умовах можливе творення чогось нового, що забезпечує відчуття свободи.

Ми можемо говорити про те, що вчений визнавав, що навіть при наявності суперечливостей у викладі представниками економічного (історичного) матеріалізму питання про свободу волі, «вони правильно вказали на сумісність свободи з необхідністю» [11, с. 65]. Причинний характер волі забезпечував її свободу. Розуміння причинного характеру волі людиною виявлялось в усвідомленню самопідкоренні своїх дій та в усвідомленні людиною себе істотою, яка відіграє самостійну роль, як в історичному, так і світовому житті.

Отже, Г. Челпанов у розумінні свободи волі керувався поглядами, які були викладені в теорії економічного матеріалізму, були співзвучними та зрозумілими йому. Вони передбачала поєднання свободи, або внутрішньої причинності з необхідністю, обумовленою соціальними (зовнішніми) чинниками.

Продовжив критичний аналіз матеріалістичної теорії філософ у роботі «Мозок і душа». Він визнавав: «якщо в даний час філософський матеріалізм і не користується у публіки «офіційним визнанням», то тенденція до матеріалістичного розуміння душевних явищ все ще користується великим поширенням» [31, с. 7]. Пропонуючи критичний виклад проблеми, автор висловлював і власне розуміння природи душевних явищ людини як з філософської, так і з наукової сторони.

Ще у 1900 р. він зазначав, що зовсім невірно було б змішувати економічний та філософський матеріалізм, тому що вони є зовсім різними поняттями. Тільки сильний вплив матеріалістичного вчення Л. Фейєрбаха (1804 – 1872) на К. Маркса, автора історичного матеріалізму, вказував на

генетичний зв'язок та відсутність логічного зв'язку між ними. На думку вченого, історичний матеріалізм міг поєднуватись з будь-якими філософськими вченнями, які носили моністичний характер. Зокрема, до таких відносились не тільки філософський матеріалізм, а і спінозізм. «Це вчення не може бути поєднаним з дуалістичним спіритуалізмом, який визнає втручання душі в перебіг подій і свободу волі; воно може поєднуватись тільки з таким філософським вченням, яке визнає необхідну обумовленість та закономірність подій...», – писав Г. Челпанов [31, с. 27]. Як бачимо, моністичний характер вчень був головною умовою такого об'єднання.

Слід ще раз підкреслити, що питання матеріалізму та його співвідношення з іншими вченнями, зокрема, спінозізмом, займало вченого все його наукове життя.

Відштовхуючись від положення: «думка є виділення мозку» [31, с. 7], яке відповідало позиції вульгарного матеріалізму, популярного у другій половині XIX ст., що перебрав на себе значення матеріалізму взагалі, філософ розпочинає своє дослідження неспроможності матеріалізму з точки зору гносеології. За своєю суттю вульгарний матеріалізм, який мислитель називав «ходячим матеріалізмом» [31, с. 19], полягав в «його запереченні реальності свідомості», який став «вченням неможливим» після І. Канта [31, с. 207].

Причину розповсюдження вульгарного матеріалізму вчений бачив у низькому рівні філософської культури у молоді, її спрощеним відношенням до філософії, часто несприйняттям її як науки, яке виявлялось у нехтуванні елементарними її основами. На цьому тлі дуже вирашно виглядала простота та зрозумілість мови цього вчення. Беззаперечна віра російської молоді у матеріалізм носила «легендарний» характер, що супроводжувався відсутністю «серйозного представника науково-філософської думки, який би захистив матеріалізм в його «ходячій формі» [31, с. 19]. Ще однією причиною, яка сприяла визнанню матеріалізму, було намагання уникати у

своїх поглядах всього містичного, що зв'язувалось з поняттями «душа», «думка», «свідомість». Хоча, автор застерігав проти такого погляду і вважав його вкрай помилковим, оскільки ці поняття не були більш містичними ніж поняття «матерія», «матеріальний». Але головну причину відродження матеріалізму у ХІХ ст. вчений вбачав «не в розвитку природознавства, а в недоліках самої філософії першої половини ХІХ ст.» [31, с. 46].

Важливим підґрунтям цього вчення стало свідчення тісного зв'язку психічних явищ з фізичними. Але цей зв'язок між «двома світами», на думку вченого, визнаний не тільки матеріалістичним вченням; він визнавався також і іншими вченнями. Поміж цих вчень, в якості приклада вчений обрав спінозізм. Тема спінозізму, та його співвідношення з іншими вченнями проходила наскрізно роботи Челпанова і не обминула «пізні» роботи. Та, якщо в роботі «Мозок і душа» спінозізм розглядався поміж інших вчень, то роботи «Психологія і марксизм» [14], «Спінозізм і матеріалізм» [18], присвячені його обговоренню. Вони вийшли друком у Москві в 30-х роках ХХ ст. Роботу «Спінозізм і матеріалізм» автор визначив як завершальну у низці книжок, які були присвячені роз'ясненню проблеми, що розглядала характер психології при пануванні марксистської ідеології. І якщо вже мова зайшла про ідеологічне питання, то це вже є прерогативою не стільки психології, скільки філософії. Необхідність в його розгляді була викликана не тільки соціально-політичними змінами в державі, але перш за все, тією різноголосицею, яка звучала з так званого «лівого фронту», який представляв тогочасну психологію та поділяв її на марксистську та ідеалістичну.

Роботи торкаються складної проблематики. По своїй суті, в них порушувались глибокі філософські питання, які мали дуже неординарне вирішення. В першу чергу, вони вражають своєю науковою сміливістю автора, який заявив: «я намагався показати, що К. Маркс у своєму вченні долучився до того виду матеріалізму, який носить назву «спінозізм» [18, с. 5]. До цього висновку, за влучним виразом автора, можна було дійти тільки за

умов «наукового підходу до ідеології марксизму» [18, с. 3], оскільки інший принцип вивчення міг призвести до помилкових висновків. Що мав на увазі Г. Челпанов, коли говорив про «науковість підходу»? Він зрозумів, що «до вчення Маркса підходить тільки визначений вид матеріалізму і саме той, який знаходиться в системі самого Маркса» [18, с. 3]. Якщо спиратись на погляди дослідника, то у К. Маркса щодо матеріалізму було своє особливе ставлення. Саме в роботі «Спінозізм і марксизм», яка стала підсумковою у полеміці про марксизм у психології, ним був проведений порівняльний аналіз співвідношення духовного та тілесного між поглядами Б. Спінози та К. Маркса. У творчості вченого вже існував подібний досвід.

У роботі «Мозок і душа», аналізуючи матеріалістичну доктрину, зазначалось дослідником, що вона є явищем неоднозначним та складним, і має «різні відтінки і типи» [31, с. 31] і критика була спрямована на вульгарний, «ходячий» матеріалізм. Не має сенсу зупиняти свою увагу на всіх історичних етапах розвитку цього вчення, але для нас важливим є той факт, що його розвиток тісно пов'язаний з розвитком як протилежних йому вчень, так і тих, які на думку вченого займали проміжне становище. Якраз до останніх належить психофізичний монізм, або спінозізм. Ми вже говорили про те, що стрижнем цього вчення було уявлення про існування єдиної субстанції, яка включала в себе істинну реальність, проявами якої були як матеріальна так і духовна субстанції. І як зазначав Г. Челпанов: «у нас в Росії в недалекі часи монізм отримав особливе значення тому що він був приведений у зв'язок з вченням економічного матеріалізму, так як останнє вчення може бути побудоване тільки на моністичному принципі» [31, с. 291].

Поєднавши вчення Б. Спінози з монадологією Г. В. Ляйбніця, філософ продемонстрував можливість відстоювати позицію дуалізму, представляючи емпіричну науку і, одночасно, з філософської позиції, сповідувати моністичні ідеї, таким чином, відстоюючи монодуалізм. В його інтерпретації як моноструктура, так і дуальність, отримують рівні права та концептуально

доповнюють одна одну. Філософом визнається існування як тілесного і духовного, що утворюють дуальність, так і єдності (монади), яка їх об'єднує.

Відповідно, сам вчений у своїх поглядах сприймав як вчення Б. Спінози та Г. В. Ляйбница, поєднавши в ціле, тобто в єдину субстанцію протилежності духовного і фізичного, і визнаючи існуючі протилежні якості дуальності в цілому, тобто в єдиній субстанції.

Розглядаючи погляди К. Маркса, філософ підмітив особливість, яка полягала в тому, що у визначенні матеріалізму К. Марксом та Ф. Енгельсом «суттєвим моментом...є не поняття матеріального атому, а поняття реальності, безпосередньо даній у чуттєвості...» [18, с. 19]. Сутність його матеріалістичної ідеї полягала у визнанні ним «постійної залежності матеріального від духовного» при тому, що «в той же час він визнає однакову реальність і духовного і матеріального» [18, с. 23].

Критичний аналіз матеріалістичної доктрини дав Г.Челпанову підстави для ще одного висновку. Вчений говорив про її метафізичний характер. На що він спирався у своїх висновках? Перш за все, йшлося про відсутність можливості проведення емпіричного дослідження в межах цього вчення. Для матеріалістів це поєднання було не тільки образливим, але і неприйнятним, оскільки матеріалізм ними вважався науковою догмою на протигагу до всіх інших вчень, які ними вважались метафізичними, що було синонімом ненауковості, умоглядності, спекулятивності. Свою позицію філософ обґрунтував так: на відміну від емпіричних досліджень, результати яких піддаються перевірці, метафізичні гіпотези такої можливості позбавлені, а це означало, що вони мали низький ступінь достовірності. Саме неможливість досвідної перевірки та доведення існування матеріального атому, з якого, як уявляли матеріалісти, складається все у реальному світі, аж до психічних явищ і душі людини, сприяла формуванню такої позиції. Це з одного боку, а з іншого – матеріалістичне вчення про душу, своїм предметом вивчення переходило до сфери метафізики. Тому, не маючи емпіричного коріння та

включаючи в сферу своїх інтересів питання метафізики воно поставало на один щабель з ідеалізмом та психофізичним монізмом.

Підґрунтям для формулювання такого висновку стали тези Г. Челпанова, сформульовані на підставі робіт К. Маркса, Ф. Енгельса, Л. Фойєрбаха та інших представників матеріалізму.

Визначаючи характерні світоглядні особливості К. Маркса, Г. Челпанов проводив паралель із власними принципами. У своїй роботі «Спінозизм і марксизм» він визначив ті риси, які наближували їх погляди.

Наприклад, у другій тезі він виокремив: «Маркс у своїх філософських побудовах відстоював точку зору емпіричну. Він був емпіричний дуаліст. Для нього з емпіричної точки зору явища психічні і явища матеріальні представляють два різні світу явищ» [14, с. 9]. Те ж саме можна говорити про Г. Челпанова, який з юнацьких років, обрав емпіричну психологію своїм полем діяльності: «Мої уподобання вже визначились: я зупинюсь на тому, що присвячую себе спеціальному вивченню психології» [59, с. 188].

Звернемо увагу на третю тезу. Вчений писав: «Маркс визнавав реальність свідомості та своєрідність душевних явищ, визнавав діяльний характер свідомості – здатність від себе привносити щось нематеріальне у світ матеріальних речей» [14, с. 10]. Для Г.Челпанова реальність свідомості та її активний характер – це очевидність, яку він доносив до своїх читачів: «ми повинні відкинути звичний погляд, за яким розум є як би дзеркало» [23, с. 8]. А, коли говорив про зміст аксіом, то доводив, що при їх формуванні «ми маємо справу з такими елементами, які більше становлять породження нашого розуму» [23, с. 13]. І таких прикладів чимало.

У четвертій тезі, ним сформульовано: «...До механічного матеріалізму Маркс, Енгельс і марксистки завжди відносились рішуче негативно» [14, с. 15]. Ми вже неодноразово говорили про те, що Г. Челпанов виступав з жорсткою критикою атомістичного, механічного матеріалізму, який він

називав «ходячим». Наведені приклади вражають співзвучністю поглядів автора з поглядами К. Маркса.

Перефразовуючи вислів Г. Челпанова, який він використав для характеристики матеріалізму К. Маркса, можемо зазначити, що для його власного світогляду «підходить тільки визначений вид матеріалізму, а саме той, який знаходиться в системі самого» Г. Челпанова. І цим матеріалізмом в його системі є спінозо-лейбніціанський матеріалізм.

Таким чином, ми можемо зазначити, що світосприйняття Г. Челпанова було настільки широким, що містило в собі і елементи особливого спінозо-лейбніціанського матеріалізму.

З боку сучасних російських дослідників Т. Марцинковської та М. Ярошевського прозвучали звинувачення вченого, в тому, що в своїй роботі «Психологія і марксизм» він робить спробу переглянути свої старі погляди. Можна було б допустити цю думку тоді, коли б матеріалістичне вчення не піддавалось аналізу у більш ранніх роботах. Але ця тема була актуальною для вченого в далекі 90-ті роки XIX ст. Інша справа, що вчений акцентовано виніс на огляд питання марксизму у психології, сміливо запрошуючи до обговорення питання його зв'язку із спінозизмом. Дуже спрощено виглядає звинувачення вченого у «недостатньо ґрунтовному» вивченні матеріалізму, який проявився в його ототожненні зі спінозизмом. Навряд чи, глибоко не проаналізувавши це вчення, зміг би дійти Г. Челпанов до свого висновку. А підкріпленням цієї думки є та кількість цитат та посилань на першоджерела, які використані у роботі. Особливо прикро звучить думка про те, що в цих роботах згадані дослідники побачили «прообраз майбутніх покайних статей» [199, с. 99]. Скоріше, можна було б говорити про те, що теми, які виніс на обговорення вчений були не новими, а час тільки актуалізував їх і потребував більш досконалого їх розгляду. В контексті цього дослідження, автор красномовно продемонстровано не тільки своє відношення до «справжнього» марксизму [14, с. 6], але і до матеріалізму в загально

філософському сенсі, категорично заперечуючи тільки його вульгарну форму.

Потрібно визнати, що «Спінозизм і марксизм» є новаторською у філософії роботою. Вчений доклав серйозних зусиль, для вивчення марксизму з точки зору теорії пізнання. Ним був піднятий такий потужний пласт філософських вчень, як матеріалістичне вчення. Г. Челпанов зміг виокремити та відслідкувати коріння спінозизму у марксістському матеріалізмі – з одного боку. А з іншого боку, ми через певні точки дотику у поглядах К. Маркса та Г. Челпанова отримали можливість побачити наявність, елементів матеріалістичного вчення у світогляді самого Г. Челпанова.

Таким чином, дослідивши метафізичні основи вирішення проблем теорії пізнання вченим, можемо говорити про те, що Г. Челпанов спрямував свої зусилля на відродження метафізичної науки, оскільки остання, за його думкою, була підґрунтям філософських досліджень проблем заснування людського пізнання. Визначивши метафізику стрижнем своєї наукової концепції, посилаючись на вчення І. Канта, В. Вундта підводив своїми роботами до розуміння метафізичних основ теорії пізнання і, тому, ми можемо говорити про те, що метафізичні побудови стали основою його гносеологічних пошуків. Значущу роль у метафізичній концепції вченого відіграло поняття «причинність», на основі якого він зробив спробу філософського пояснення взаємодії між психічними та фізичними явищами. Результатом якого стала теорія психофізичного монізму, підґрунтям якого стали причинно-наслідкові зв'язки. Поняття «причинності» стало ключовим і у тлумаченні морального вчення Г. Челпанова про свободу волі, оскільки надало можливість виявити загальні позиції вченого з позиціями представників економічного матеріалізму. Та, як з'ясувалось, поняття «причинності» було не єдиною областю світоглядного дотику Г. Челпанова з матеріалістичним вченням. Спінозизм, який виявив Г. Челпанов у матеріалізмі К. Маркса, досліджуючи його роботи, став наступним місцем

дотику. Але, несподіваним результатом дослідницької діяльності стало відкриття того, що для світогляду самого Г. Челпанова характерним був матеріалізм у вигляді спінозо-лейбніціанського матеріалізму.

Висновок до другого розділу

Таким чином, дослідивши витoki філософських поглядів Г. Челпанова ми можемо стверджувати, що:

1. Виявлено, що теоретичним тлом становлення філософських поглядів Г. Челпанова стали праці та діяльність М. Грота, під впливом якого вчений звертається не тільки до вивчення популярної в цей час психології, але й творчості І. Канта, ідейний вплив якого визначив специфіку його гносеологічних поглядів. Констатуючи відкритий характер філософського мислення Г. Челпанова, дисертантка підкреслює значний світоглядний вплив вітчизняного та зарубіжного позитивізму на специфіку його філософської позиції, яка відзначалася амбівалентністю.

2. Доведено, що головною інтенцією творчої та педагогічної діяльності Г. Челпанова стала популяризація здобутків західноєвропейської та американської науки, що, на думку мислителя, мало стати засобом подолання кризового становища, що переживала тогочасна вітчизняна філософія, сприяючи росту філософської культури. Реалізація цих завдань можлива в результаті реформи навчальних програм з філософської пропедевтики у середніх та вищих навчальних закладах. Показано, що запропоновані мислителем заходи мали вирішальне значення для розвитку академічної філософської думки кін. XIX – поч. XX ст.

3. Обґрунтований Г. Челпановим комплексний характер психології як науки, в основі якої лежать метафізичні конструкти виявив, з одного боку, обумовлений психофізіологічною природою людини суб'єктивний характер сприйняття простору та часу, на основі якого мислитель довів суб'єктивність

об'єкта дослідження, а з іншого – односторонність як експериментального так і споглядального методу, наукова плідність яких реалізується у єдності.

4. Показано, що дуалізм філософської позиції М. Челпанова, знімається крізь призму поняття «причинність», на основі якого він зробив спробу філософського пояснення взаємодії між психічними та фізичними явищами, що реалізувалась у теорії причинно-наслідкового психофізичного монізму, який можна назвати однією з форм монодуалізму. Г. Челпанов визнавав сумісність свободи з необхідністю, вказуючи тим самим на причинний характер волі, що забезпечував її свободу.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ Г.І. ЧЕЛПАНОВА

Розділ 3.1. Полеміка Г. І. Челпанова з М. Гротом та О.Гіляровим і її гносеологічний зміст

Важливим джерелом для розуміння теоретичних засад світосприйняття Г. Челпанова стали відгуки опонентів, щодо його дисертаційних робіт, які є розділами великої ґрунтовної роботи «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість» [60, 61].

Перший розділ наукової праці, який був магістерською дисертаційною роботою – «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість. Ч. І. Уявлення простору з точки зору психології» [60], розглядав проблему сприйняття простору з психологічної точки зору. Захист роботи відбувся у 1896 р. на історико-філологічному факультеті Московського університету. Офіційними опонентами на захисті виступали М. Грот та Л. Лопатін. Зі своїми критичними зауваженнями до них долучився В. Саводнік.

Докторську дисертаційну роботу «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість. Ч.ІІ. Уявлення простору з точки зору гносеології» Г. Челпанов захистив у 1904 у Київському університеті Св. Володимира. Його офіційними опонентами виступили О. Гіляров та Є. Трубецький.

Оскільки полеміка, яка виникла при обговоренні цих двох робіт, відкривала нові важливі теоретичні положення, започатковані Г. Челпановим, ми вирішили розглянути її в окремому розділі.

Перейшовши до викладу критичної думки, висловленої М. Гротом, слід зауважити, що він, по-перше, не тільки високо оцінив магістерську роботу, а і звернув увагу на те, що обране дисертантом питання «жодного разу не підлягало спеціальній розробці у російській філософській літературі» та визнав, що «особливо цінною є та обставина, що автор виявляється повним

господарем як в історико-філософському матеріалі..., так і в області психофізіологічних теорій...» [140, с. 651]. Ним було відмічено, що «приємно зустріти серед молодих наших філософів осіб..., які спроможні пролити світло на важкі філософські проблеми» і «маючи усі необхідні відомості із області анатомії та фізіології нервової системи, п. Челпанов не захопився більше ніж це потрібно однобокими природознавчими прийомами дослідження та завдяки здібності до більш глибокого філософського аналізу, став на захист нативістичної теорії про «непохідність» уявлення простору в його основних елементах»[140, с. 652]. Вперше у вітчизняній українській науковій літературі Г. Челпановим зіставляються між собою найрізноманітніші філософські вчення та результати психофізіологічних досліджень з приводу питання, що розглядається в роботі, а це «дає не мало теоретичного матеріалу, самостійно опрацьованого автором, що має серйозну ціну при подальшому обговоренні питання»[140, с. 656]. Саме наукова сміливість, креативність у підходах до вирішення дуже складних проблем вирізняла молодого вченого серед інших науковців.

Були з боку опонента висловлені і критичні зауваження щодо рецензованої роботи та зроблені «вказівки лише на суттєві недоліки у плані розробки та в самому виконанні філософського завдання, яке визначив для себе автор»[140, с. 652]. М. Грот вважав, що автору, перш за все, потрібно було розглянути питання співвідношення теорії пізнання та психологічної сторони походження уявлення простору, чого не було в цій частині. Це, як він вважав, надало б можливість для теоретико-пізнавального обговорення запропонованої проблеми, яке «потрібно було покласти в основу психологічного її аналізу, так як визначення загальної позиції повинно передувати визначенню та обговоренню окремих сторін питання. Теорія пізнання філософа визначає завжди його напрям у розробці психології», – писав вчений [140, с. 653]. На його погляд, Г. Челпанов не виконав головного обов'язку філософа – не виклав власну критичну теорію пізнання і таким

чином, невірно обрав висхідну точку зору, невірно визначив свій метод дослідження, підпорядкувавши теорію пізнання психології. Зауваження були висловлені також з приводу деякої суперечливості у використанні термінів «нативізм», «генетизм», «емпіризм», що було, як вважав М. Грот, результатом нечіткого розуміння у взаємовідносинах між теоретико-пізнавальною та психологічною точкою зору. Окрім цього, опонентом було відмічено, що при відстоюванні психофізіологічної точки зору, тобто відшукуванні для елементів просторового сприйняття анатомічних та фізіологічних субстратів, потрібно було широко використовувати свої власні експериментальні прийоми, а не «весь час розбиратися у чужих експериментах та на їх порівнянні будувати свою теорію» [140, с. 654].

Відповіддю на поставлені М. Гротом питання, стала стаття Г. Челпанова «До питання про сприйняття простору» [30], опублікована у журналі «Вопросы философии и психологии» № 37, де вчений давав пояснення та відстоював свою позицію, викладену у роботі.

Автор вважав, що розгляд проблеми простору з психологічної точки зору не обов'язково повинен бути продовженням її гносеологічного дослідження, оскільки, у даному разі теорія пізнання не відіграє рішучого значення у рішенні спеціальних питань емпіричної психології. Таким чином, чітко розділяючи проблеми емпіричної науки від гносеологічної. Але він висловлював думку, що для знаходження остаточного рішення філософського питання про сприйняття простору, необхідно спільно розглянути дві вище згадувані точки зору. У психологічній частині, за його розумінням, не обов'язково повинно бути висвітлене філософське рішення питання про простір. А відтак, ця частина присвячена розгляду проблему простору з психологічної точки зору.

Справжнє непорозуміння між автором та рецензентом виникло на ґрунті різночитання термінів «нативізм», «генетизм» та «емпіризм» та визначення того місця, яке займало вчення І. Канта при розгляді питання

сприйняття простору. Власне бачення цього моменту автор виклав на початку параграфа «Апріорістична теорія (І. Кант)» розділ 1, де він писав: «теорія Канта...у строгому сенсі слова, не є теорією психологічною, а є теоретико-пізнавальною». Але, виходячи з сучасних загальноприйнятих поглядів по відношенню до психології, теорія І. Канта носила нативістичний характер, тому І. Кант вважався нативістом у психологічному розумінні. Г. Челпанов, проаналізувавши, такі основні якості нативістичних теорій просторового сприйняття як нерозривний зв'язок між собою простору та кольору, і порівняння відчуття протяжності з іншими якостями речей, доходить висновку, що І. Кант не міг бути нативістом. Оскільки, «дуже важко визначити до якої групи слід відносити теорію, яка при створенні, переслідувала зовсім інші завдання у порівнянні з тими, що вирішує сучасна психологія. Але у даному випадку можемо стверджувати з повною впевненістю, що Кант не в якому разі не міг би визнавати простір предметом відчуттів. В його теорії, якщо її розглядати з позиції психології, знаходимо різку межу між процесом відчуттів та сприйняттям простору» [60, с. 95]. Якщо звертатись до його вчення, то простір І. Канта відокремлений від відчуттів. Виходячи з цих положень німецького вченого, його «скоріше можна було б зарахувати до прибічників генетизму», – писав Г. Челпанов [30, с. 278]. Як зазначав автор, таке зарахування є умовним, оскільки розглядало його теорію з позиції психології. Але це зауваження пройшло повз увагу М. Грота.

Впадає в око різна спрямованість розгляду запропонованої теми між автором та опонентом. Якщо Г. Челпанов розглядав теоретичний матеріал з акцентом на психологічну спрямованість, то М. Грот орієнтувався на гносеологічну складову, і розглядав роботу під цим кутом зору. Тому він писав: «Є нативізм теоретико-пізнавальний, головним представником якого є Кант з його вченням про суб'єктивні форми пізнання...; є інший нативізм, психологічний або, точніше психофізіологічний, який шукає елементів

сприйняття простору у готовій психофізіологічній організації: саме такий нативізм п. Челпанова» [140, с. 653]. Іншими словами, у М. Грота «нативізм» є поняттям як філософським, так і психологічним. В свою чергу, цього зауваження не розумів Г. Челпанов, тому що «нативізм» для нього був тільки психологічним поняттям [30, с. 278] і тому, з самого початку, в поєднанні «нативізм» та «теоретико-пізнавальний» для нього, вже закладено протиріччя. Ми спостерігаємо різночитання цих термінів. Можна припустити, що налаштованість М. Грота на необхідність першочергового вирішення гносеологічних завдань цією роботою, зіштовхнувшись з його неготовністю розглядати психологічні завдання, які для себе визначив автор. Внутрішній конфлікт, який виник у рецензента, викликав певну емоційність у розгляді тієї частини, що стосувалась використання експерименту. М. Грот зауважував, що вибравши психофізіологічну точку зору та намагаючись знайти «анатомічні та фізіологічні субстрати» для елементів просторового сприйняття «Челпанов не повинен був, надалі, відкидати необхідність широкого застосування експериментальних прийомів у рішенні проблеми» [140, с. 653]. Г. Челпанов, в свою чергу, у «Передмові», розглядаючи необхідність використання експериментальних методів у психології, зазначав, що по цьому питанню у сучасній науці панують серйозні забобони. Здається, що проблему сприйняття простору з психологічної сторони можливо вирішити за допомогою експериментальних прийомів, але надаючи їм належне та враховуючи, що вони підходять для вирішення того чи іншого конкретного випадку. А «порушуване питання належить до числа настільки загальних, що важко знайти яку-небудь певну область, у якій можливо було б провести експерименти, які б мали вирішальне значення, тому при вирішенні загальних питань психології, до яких належить представлене питання він надає перевагу умоглядному, а ніж експериментальному методу, бо у психології залишається ще багато місця теорії [60, с. XIII – XIV].

Дивним та суперечливим для М. Грота є твердження Г. Челпанова про «абсолютну неможливість протяжності без кольору» та про «нерозривний зв'язок одного з одним по природі сприйняття протяжності і кольору» [140, с. 654].

Інший рецензент, В. Саводнік, у своїй статті спрямував увагу на висвітлення Г. Челпановим поглядів стосовно способу сприйняття третього виміру. Він зауважував, що дослідник при розгляді цього питання поєднує нативістичні погляди, тобто відстоює думку про непохідність елементів сприйняття простору, коли мова йде про сприйняття площинної протяжності. В той же час, стає на позиції емпірика у питанні сприйняття третього виміру, тобто визнає його похідний характер. В цьому він вбачає спробу автора примирити «на підґрунті даного психологічного питання, нативістів і емпіриків та показати, що і ті і інші володіють лише частиною істини» [140, с. 642]. Таке «проміжне положення» [140, с. 642] Г. Челпанова, як вважає п. Саводнік, не сприяє вірному вирішенню завдання, тому що спроба примирення цих теорій при сучасному стані психології є передчасною. Ця передчасність дає можливість представникам кожної з цих точок зору висувати свої зауваження до запропонованого до розгляду питання. Отже, визнаючи безперечний внесок Г. Челпанова у психологічну науку, рецензент все ж таки зауважує, «що всілякий опортунізм, і науковий теж, не задовольняє нікого з тих, чий інтерес він хоче примирити, породжує для своїх представників вкрай незручне та невдале положення, що страждає відсутністю необхідної визначеності» [140, с.648].

Ми можемо припустити, що автор вважав за правомірне існування цих різних точок зору, хоча вони і були протилежними. Неоднозначність в пошуку відповіді та пояснення складних процесів, що пов'язані зі сприйняттям простору пов'язана з тим, що основні питання теорії пізнання останнім часом обертались навколо питання про природу простору. Навряд чи можливо говорити про те, що Г. Челпанов механічно «примирив» два ці

різні напрямки. Скоріше за все, вчений зважився на «випередження часу» у своїх поглядах, керуючись принципом плюралізму, що було неприйнятним для наукового оточення. Це знайшло свій вияв в його думці, що поряд з вродженими елементами сприйняття простору, завдяки яким відбувається сприйняття площинної протяжності, відіграють роль і набуті в процесі розвитку елементи, завдяки яким сприймається третій вимір. В їх поєднанні прослідковується комплексний підхід у розгляді складної проблеми сприйняття простору.

Критичні зауваження опонентів надавали можливість розглядати роботи дещо під іншим кутом зору, акцентуючи увагу, саме на суперечливих місцях, що робило аналіз спрямованим.

Не оминув увагою у своїй роботі Г. Челпанов ще одну важливу проблему – це проблему співвідношення суб`єкта та об`єкта. Вчений вважав, що процес сприйняття буде об`єктивним тоді, коли наша свідомість буде відрізняти суб`єкт від об`єкту, тобто тоді, коли відбувається «диференціація всього душевного змісту на суб`єкт та об`єкт» [60, с. 187]. Він зазначав, що такий розподіл можливий у дорослої людини, тому що у дитини відсутнє «філософське уявлення суб`єкту: для свідомості, що починає своє існування, суб`єкт є не що інше, як сукупність тілесних якостей. До такого пізнання свідомість, що зароджується підходить з дотриманням цілковитої поступовості» [60, с. 187]. Виділення суб`єкту – нашого фізичного тіла з об`єкту відбувається поступово, в процесі визрівання свідомості. Порушувани Г. Челпановим питання, були такими, що окреслювали основне коло гносеологічної проблематики: проблема інтерпретації суб`єкта та об`єкта пізнання, проблема істини, проблема форм та методів пізнання.

Зважаючи на характер зауважень рецензентів, особливо М. Грота, ми можемо впевнено говорити про те, що М. Грот сприймав роботу Г. Челпанова як таку, що спрямована на вирішення складних філософських проблем. Тому не можна орієнтуючись на назву, вважати її тільки

психологічною, оскільки це невірно та, певною мірою, обмежує її значущість.

Тепер важливо розглянути критичні зауваження щодо другої частини роботи: докторської дисертації по темі «Проблема сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість. Ч.П. Уявлення простору з точки зору гносеології» [61]. Для цього нам стануть у нагоді матеріали дискусії Г. Челпанова з його опонентом професором Київського університету імені Св. Володимира О. Гіляровим (1856 – 1838), приводом до якої стала досить різка рецензія останнього на дисертаційну роботу.

Рецензент, виклавши коротко зміст кожного розділу, констатував, що «книга проф. Челпанова є чисто теоретичним дослідженням, що частково ґрунтується на особистих поглядах автора, частково на критиці чужих поглядів. Оскільки в області, яку досліджує автор, немає загальноприйнятих положень, то оцінка книги можлива не по суті, а лише з формальної сторони, наскільки дослідження відповідає методологічним вимогам визначеності, ясності, роздільності...Розглянута у такому світлі робота проф. Челпанова не може бути визнана бездоганною»[130, с. 6].

Виникає закономірне питання: які нові думки виніс на обговорення наукового загалу Г. Челпанов, і чому вони викликали таку гостру критику з боку опонента?

Візьмемо до уваги, що вирішальний вплив на формування обох вчених як філософів справило вчення Платона, обидва вчених притримувались ідеалістичного світоглядного спрямування у філософії. Але О. Гіляров був послідовником панпсихічного напрямку. Його синехологічне вчення стало продовженням та розвитком думки, що була закладена у західноєвропейських вченнях Платона, Ф. В. Шеллінга (1775 – 1854), А. Шопенгауера (1788 – 1860), Г. Фехнера (1801 – 1887). За його концепцією світ являв собою єдине ціле матеріального та духовного.

Інших поглядів притримувався Г.Челпанов. В коло його інтересів входили проблеми близькі І. Кату і тому він досить часто звертався до його вчення, у своїй критиці вульгарного матеріалізму, спирався на розуміння беззаперечної відмінності природи фізичного та психічного.

Якщо О. Гіляров головним питанням визнавав питання психологічне, то Г.Челпанов вважав головним питанням філософії гносеологічне питання. Таким чином, вони представляли різні філософські школи.

Повертаючись до вище згаданої дискусії, зазначимо, що свої зауваження, які охоплювали важливі питання, висвітлені Г. Челпановим у роботі, професор О. Гіляров сформулював у восьми пунктах. Одне з головних зауважень, висловлених опонентом, стосувалось невідповідності змісту книги її назві: «Уявлення простору з точки зору гносеології». На думку О. Гілярова, головний зміст роботи висвітлював питання про психологічну природу пізнання. Принциповий характер зауваження призвів до необхідності обговорення важливих питань, які стосувались співвідношення психології та гносеології, апіоризму та емпіризму, рефлексії, як джерела пізнання та її зв'язку з емпіризмом та ін. О. Гіляров зауважував, що автор має слабкий методологічний захист своїх поглядів та страждає відсутністю стійких поглядів, що змушують його «йти середнім шляхом між протилежностями, а так як такого шляху не існує, переходити з однієї в іншу» [130, с. 17].

Але незважаючи на різку критику, рецензент відзначав виявлене Г. Челпановим «широке, майже вичерпне знайомство з питаннями, які його цікавили, його бажання сумлінно та всебічно розібратися у всіх складностях; його палку любов до справи, котра примушує його турбуватися про те, що все цінне, за його думкою, в його викладі було доступним усім та кожному» [130, с. 19]. Він визнав, що жодна філософська побудова не може уникнути філософських протиріч, які окрім негативної, відіграють позитивну роль, спрямовуючи думку на пошуки нових напрямків та спонукаючи до творчої

роботи. [130, с. 18]. До висновків рецензента долучився також Кн. Є. Трубецький.

Дійсно, Г. Челпановим була проведена велика робота по опрацюванню, аналізу великої кількості наукових джерел закордонних та вітчизняних вчених. Він був певною мірою транслятором, носієм, новітніх досягнень тогочасної науки, та знайомив своїх учнів та послідовників з її історією. Така діяльність сприяла розвитку та збагаченню вітчизняної науки.

Відповіддю Г. Челпанова на рецензію О. Гілярова стала стаття «Апріоризм та емпіризм» [23], яка вийшла друком у «Філософских исследованиях ...» за 1905 р. В ній вчений ще раз наголосив на тому, що його робота спрямована на захист апріористичного вчення. «У своїй рецензії на мою книгу проф. Гіляров атестує її у таких виразах, що усякий хто погоджується з ним, повинен заперечувати будь-яке наукове значення за моєю книгою, і разом з цим заперечувати доказовість теорії, яку я захищаю», – писав Г. Челпанов [23, с. 1]. Для розуміння сутності апріористичного вчення, зазначав мислитель, потрібно пройти серйозну філософську школу, яку важко повністю засвоїти у зв'язку з недостатнім рівнем розвитку філософської освіти не теренах Російської імперії. Оскільки емпіризм, у порівнянні з апріоризмом, не потребує спеціальної філософської підготовки, то він є більш поширеним і користується більшою популярністю. Г. Челпанов зауважував, що для того, хто не може зрозуміти це складне вчення, будь-яка критика від авторитетного джерела, «є їм в радість», тому що виправдовує можливість взагалі не вивчати І. Канта і апріористів. Обурила вченого і обрана О. Гіляровим форма аналізу роботи. Він вважав, що її розгляд тільки з формальної сторони, а не по суті, є «вбивчим» для автора, тому що при високий рівень ерудованості, засвідчує невміння автора розмірковувати та виявляє слабкість логічної думки, хоча будь-кому важко уникнути логічних помилок. У той же час, як підкреслює Г. Челпанов, сам рецензент відступає від формальної критики та переходить до фактичної,

протиставляючи свої погляди поглядам автора, та нав`язує йому свої протиріччя. А для розуміння роботи, потрібне її ретельне вивчення та намагання перейнятися поглядами, які у ній викладені. Тільки при дотриманні таких умов, можливе виявлення та розкриття протиріч у роботі.

Вчений з притаманною йому скрупульозністю, з використанням цитат до кожного зауваження, намагався викласти не тільки свою позицію, але й вмотивовано уточнити, розтлумачити, усунути різночитання своєї роботи.

О. Гіляровим були висловлені заперечення стосовно гносеологічного та психологічного походження пізнання як такого, та в контексті сприйняття, та уявлення простору; рефлексії у її зв`язку з чуттєвим досвідом й апріорними поняттями; особливостей використання терміну «досвід»; геометричних аксіом та їх походження; визначення емпіризму і апріоризму; розгляду викладу історії теорії вродженості.

Мотивуючи правомірність назви роботи, Г. Челпанов звертав увагу на необхідність чіткого розпізнавання поняття «походження» з точки зору психології та гносеології. Вказуючи на різницю між цими двома поняттями, акцентував увагу на тому, що психологія розглядає безпосередньо походження, розвиток, ускладнення самого поняття, а гносеологія використовує вже сформоване поняття, відслідковуючи його відповідність дійсності та існування у науковому пізнанні. Ця позиція визначена завданням гносеології, яке полягає у дослідженні можливих умов наукового пізнання. Вивченням походження самого процесу пізнання займається психологія, тому що це є її безпосереднім завданням. Розкриття різниці між цими поняттями є головною думкою, яка наскрізь пронизує всю роботу вченого.

Професор О. Гіляров дещо по-іншому розумів співвідношення гносеологічного та психологічного. Він бачив між ними тісний зв`язок і вважав, що пізнавальна діяльність і знання, вивченням яких займається гносеологія, є формами свідомості. А вони – всі разом належать духовному життю.

З'ясовуючи відмінності між психологічною та гносеологічною розробкою проблеми, Г. Челпанов зауважував, що гносеологічне питання про походження пізнання, є більш близьким до психологічної проблеми, ніж питання достовірності. В цьому контексті важливим є проблема відмінності між методами дослідження, якими користується гносеологія та психологія. «Гносеологія просто аналізує наукове пізнання та намагається визначити, які з елементів виходять з чуттєвих вражень і які мають суб'єктивний характер, для того щоб потім вказати, чому їм притаманне об'єктивне значення. Психологічний метод, який простежує походження понять, не може вирішити питання про здійснення досвіду», – писав дослідник [3, с. 5]. Гносеологія розкриває функції понять, вона не виходить з поняття «здібностей», а оперує логічним аналізом. Для неї є важливим визначити, що у конкретному понятті належить суб'єкту, а що об'єкту. Для цього потрібно в змісті поняття виявити елементи, отримані з зовнішнього досвіду та елементи, які продуковані діяльністю самого розуму. Психологія ж займається вивченням генезису поняття.

Незрозумілим для О. Гілярова було звернення автора до віри, на яку спираються знання та до вияву волі, як основи діяльності, які є психологічними здібностями. Рецензент відзначає, що «цим вченням про віру та теологію як підвалинах знання автор йде в розріз зі своїм основним положенням про докорінну відмінність між психологією та гносеологією» [123, с. 12].

Дійсно, Г.Челпанов звертався до теологічного моменту, коли мова йшла про апіорні положення. Але він розрізняє поняття «пояснити» та «виправдати», які на його думку, змішує рецензент. Наявність апіорних понять констатується та пояснюється за допомогою логічного аналізу, а для їх виправдання є необхідність звернення до віри. Залучення віри до процесу пізнання, філософ пояснює існуванням деяких законів (як то закони причинності, одноманітності природи), які не маючи доведення, але є його

умовою. Без них сам процес пізнання стає неможливим, «тому наша наука ґрунтується у кінці кінців на вірі, вона виходить з положень, які не мають логічного характеру», – пише вчений [61, с. 427]. Залучивши до пояснення питання віру, яка є психологічною здібністю, Г.Челпанов не вважав, що відбувається підміна у розумінні суті психології та гносеології, оскільки, відмінності між ними полягають не у предметі вивчення, а у тому, з якої точки зору він розглядається.

Продовжуючи аналіз роботи Г. Челпанова, О. Гіляров спрямував свою увагу на розкриття вченим питання співвідношення рефлексії та чуттєвого досвіду, вважаючи його недостатньо розкритим. Г.Челпанов, в свою чергу, зауважує, що рефлексія з чуттєвим досвідом має зовнішній зв'язок, який виконує роль або об'єкта, або спонукальної причини для розуму. З рефлексії, коли відбувається процес спостереження за діяльністю нашого розуму, утворюється особливе джерело ідей, які називаються апіорними. Вчений розглядає рефлексію і як джерело, і як засіб пізнання. Джерелом рефлексія виступає тоді, коли мова йде про загальнолюдське апіорне пізнання. Коли вчений працює над формуванням того чи іншого апіорного положення, звертаючись до рефлексії – тоді вона виступає засобом пізнання. Автор підкреслює, що саме апіорні поняття виникають не зі звичайного чуттєвого досвіду, а є результатом споглядання процесів нашого розуму. До таких ідей належать ідеї числа, часу, простору. Розум відключається від сприйняття зовнішнього світу та чуттєвого досвіду і спрямовує увагу на самого себе, на процеси, які відбуваються в ньому і, як пише мислитель: «Ця обставина у гносеологічному відношенні має величезне значення, тому що визнаючи це, ми повинні відкинути звичний погляд, за яким наш розум є як би дзеркалом»[61, с. 249, 252]. Таким висновком Г. Челпанов формулює принцип відображення реальності, в якому, з одного боку, розкривається механізм відображення дійсності, а з іншого – започатковується ідея творчого підходу свідомості до самого процесу відображення.

Подальший розвиток та розкриття цей принцип отримує в ідеї існування інших просторових відношень, який безпосередньо пов'язаний з поняттям «геометричні аксіоми». Розкриттю сутності геометричних аксіом філософ приділяє особливу увагу. Він наголошує на тому, що це поняття має звичну для нас форму тільки завдяки впливу реального середовища на нашу свідомість та є його відображенням. Всупереч тезі про геометричні аксіоми, які є копіями реального простору, є підстави говорити про геометричні аксіоми, як про породження людської свідомості, оскільки, ми оперуємо з елементами, які нею створені. Внаслідок цього, аксіоми виступають в нашій свідомості з характером ідеалізації, оскільки, є результатом її творчості [61, с. 375]. А, це, в свою чергу, звільняє їх від неточностей емпірики. Незважаючи на те, що зміст аксіом породжений самою природою нашого простору, можна вважати їх аподиктично достовірними, при тому, що характер їх обумовлений елементами, які в більшості є породженням нашого розуму. Вчений пише: «Їх аподиктична достовірність показує, що в них ми маємо такі розумові побудови, які з досвіду безпосередньо не виходять» [61, с. 377]. Тому можемо говорити про їх ідеалізацію, оскільки вони позбавлені недосконалості, що привноситься зовнішнім досвідом, спостереженням або чуттєвим моментом. В свою чергу, ця думка робить безпідставним вважати Г.Челпанова тільки прихильником емпіризму.

Розглядаючи далі головний предмет дослідження – апіорні поняття, слід звернути увагу на пояснення такого поняття як «досвід», який має до них безпосереднє відношення. Наприклад, у І. Канта це поняття використовувалось у чотирьох значеннях. Г. Челпанов використовує два варіанти прочитання цього поняття: один варіант він формулює, як «те, що ми називаємо пізнанням або досвідом, є результатом взаємодії між чуттєвістю та розсудком», другий варіант – «досвід є продуктом діяльності розсудка з матеріалом чуттєвості» [61, с. 89]. Тобто, апіорні поняття не є продуктом досвіду, або не є результатом накопичення сприйняття (як

вважають емпірики), а є результатом рефлексії та вносяться у зовнішній досвід. Філософ зазначав, що будь-яка ідея не може з'явитись з нічого – без зовнішнього чинника. Вона, має тісний зв'язок з переживанням, відчуженням, та, при цьому потребує час на розвиток (в цьому погляд збігається з еволюціоністами), та на спостереження. Для виникнення апріорних елементів пізнання недостатньо змістовних даних об'єктивного фізичного досвіду – вони потребують інші джерела. Одним із відомих «інших» джерел Г.Челпанов називає рефлексію.

Розглянувши різні значення поняття «досвід», вчений підсумував, що для «загальноприйнятого пізнання» апріорні поняття є по суті необхідною умовою, але в той же час, для їх виникнення у нашому пізнанні потрібен вплив чуттєвого моменту, який визначається як досвід. Постійна взаємодія між цими чинниками стимулює процес пізнання, розкриваючи його діалектику.

По іншому бачить процес пізнання О. Гіляров. Для нього пізнання реальності є пізнанням духу. В його світогляді це пов'язано з ідеєю, що в основі світу лежить свідомість, яка існує вічно і ніколи не виникає. Вона є джерелом для самої себе. А, оскільки існує лише те, що усвідомлюється, то матерія породжується нею.

Грунтуючись на тому, що Г.Челпанов багато уваги приділив розкриттю особливостей емпіричного вчення, рецензент визнає його приналежність до цього напрямку. Хоча – це дещо неточний висновок. Він викликав до життя необхідність захистити своєї позицію: у своєму викладі значну увагу Г. Челпанов приділив роз'ясненню взаємовідношень між апріорізмом та емпіризмом. Оскільки, класики емпіризму послідовно виходили з того, що «пізнання все цілком виникає з чуттєвого досвіду», з чим не погоджується автор, потрібно було з'ясувати, що слід розуміти під цими вченнями, тобто дати їм визначення. З тими формами вчень, які існують, вирішити це завдання важко, тому що емпіричне вчення у своєму змісті вже має

апріористичні елементи і навпаки – апріористичне вчення вміщує в собі емпіричні елементи. Мислитель вдається до їх абстрагування. Абстрактні поняття надають можливість розмежувати, окреслити їх області панування, розглянути їх взаємовідношення, та сформулювати їх визначення. Тобто, Г.Челпанов вважає, що справжнім послідовним емпіриком може бути тільки той, хто «вважає своєю метою все пізнання вивести з відчуттів» [60, с. 21]. Це ідеал до якого прагнули представники цього вчення Р. Авенаріус, Дж. Мілль, Д. Юм. У мислителя на це є своя думка. Г. Челпанов вважав, що під час формування апріорних понять (простору, часу) свідомість виявляє більшу активність, чим при сприйнятті чуттєвих якостей. При цьому і просторові, і чуттєві якості є породженням взаємодії двох факторів: «реальної основи та суб'єктивних якостей сприймаючої свідомості» [61, с. 418]. Якщо врахувати твердження, що відчуття та уявлення свідчать про реальність поза нею, то такий погляд відповідає реалізму. Але такий реалізм не відповідає поглядам Г. Челпанова, «тому що наявність ідеалістичного елемента, за яким простір є продуктом переробки за допомогою свідомості, робить невизначеним той залишок, за допомогою якого збуджується свідомість, а тому...доцільніше було б називати цю теорію ідеально-реалістичною» [61, с. 418]. У своїй праці вчений намагався донести думку, що поняття простору є результатом взаємодії реально та об'єктивно існуючого простору, та діяльності свідомості, а це означало існування глибинної єдності вчень емпіризму та апріоризму у процесі пізнання.

Отже, полеміка, яка була викликана дисертаційними роботами Г. Челпанова, присвяченими дослідженню проблеми сприйняття простору у зв'язку з вченням про апріорність та вродженість з точки зору психології та гносеології, яка виникла між вченим та його опонентами М. Гротом та О. Гіляровим, надала можливість зробити певні висновки:

Г. Челпанов розумів гносеологію, як таку, що розкриває функції понять, оперуючи логічним аналізом. З'ясовуючи відмінності між

психологічною та гносеологічною розробкою проблеми, вчений вказував, що гносеологічне питання про походження пізнання, наближається до психологічної проблеми, між тим, як питання достовірності є гносеологічною проблемою.

Г. Челпанов розглядав рефлексію, як джерело та як засіб пізнання. В процесі рефлексії, відбувається, утворення особливого джерела ідей, які називаються апіорними. Джерелом рефлексія виступає тоді, коли мова йде про загальнолюдське апіорне пізнання. Засобом пізнання вона виступає тоді, коли під час рефлексування відбувається процес формування того чи іншого апіорного положення. До таких ідей належать ідеї числа, часу, простору.

Розкривав Г. Челпанов питання співвідношення рефлексії та чуттєвого досвіду, вказуючи на існуючий зовнішній зв'язок між ними, який виконує роль або об'єкта, або спонукальної причини для розуму.

Розглядаючи різні значення поняття «досвід», Г. Челпанов дійшов висновку, що для «загальноприйнятого пізнання» апіорні поняття є по суті необхідною умовою, але в той же час, для їх виникнення у нашому пізнанні потрібен вплив чуттєвого моменту, який визначається як досвід. Постійна взаємодія між цими чинниками стимулює процес пізнання, розкриваючи його діалектику.

Вчений розглядав процес пізнання, як процес комплексний, що обіймає собою різні вчення, як процес, який набуває суб'єктивного характеру, оскільки, в ньому приймають участь апіорні елементи та елементи чуттєвості.

Сформулював вчений принцип відображення реальності, в якому, з одного боку, розкривається механізм відображення дійсності, а з іншого – започатковується ідея творчого підходу свідомості до самого процесу відображення.

Виділив Г. Челпанов віру, на яку спираються знання, та волю, як основу діяльності, які є психологічними здібностями. Віра залучається до процесу пізнання у випадку необхідності пояснення законів, що не мають доведення, але виступають його умовою. Зокрема, це стосується законів причинності, одноманітності природи.

Г. Челпанов вказав на існування глибинної єдності вчень емпіризму та апіорізму у процесі пізнання, що доводилось поняттям простору, яке виникло як результат взаємодії реально та об'єктивно існуючого простору та діяльності свідомості.

Розділ 3.2. Погляд вченого на наукову психологію крізь призму теорії пізнання

Головні положення своєї позиції щодо теоретичної або філософської психології, вченим було викладені під час вступної лекції Г. Челпанова «Про відношення психології до філософії» (1907) до Московського університету. Її важливість полягала в тому, що в цей час дуже гостро постало питання відокремлення психології від філософії, незважаючи на їх тісний зв'язок між собою: психологія в свій час була невід'ємною частиною метафізики.

Актуальність теми підтверджується наявністю робіт, присвячених філософській психології періоду кінця XIX – початку XX ст. Прикладом серйозної уваги до означеної теми, стала велика, ґрунтовна праця С. Франка, вже назва якої визначила предмет обговорення: «Душа людини. Досвід введення у філософську психологію» [261].

Потрібно зазначити, що тогочасні автори по різному розуміли предмет та завдання філософської психології. Вищезгадана робота представляє один із варіантів такого розуміння. Автор буквально в перших рядках позначив, що філософська психологія – це наука про душу, «сутність якої забута і знехтувана» і їй потрібно «допомогти повернутись до принципового визнання і розуміння цієї області знання», а також «сприяти взагалі відновленню прав психології в старому, буквальному і точному значенні цього слова» [261, с. III]. Отже, за С. Франком, філософська психологія вивчає душу і не зважаючи на те, що тема філософської психології обговорюється у наукових колах, вона до кінця не зрозуміла. Філософ виокремив три вектори дії цієї науки: філософська психологія як продовження загально онтологічного вчення про буття і знання; вона, як теоретична основа та висхідна точка для філософського пізнання конкретного світу суспільно-історичного життя людства, який виділений філософом і у третій напрямок – соціальну філософію [261, с. IV].

С. Франк розуміє «душу», як наше власне єство. Вона «є не «субстанція», «безсмертна сутність», «вище начало»..., а просто те, що кожна людина називає самим собою і в чому нікому не приходить в голову сумніватись»[261, с. 16]. Припускаючи можливість її пізнання, вчений не вважає, що вона складається з психічних якостей, оскільки розглядає її, як «деяку єдність, щось первинно-суцільне і ціле, так що коли ми використовуємо слово «я» цьому слову відповідає не будь-що туманне і мимовільне поняття, а явно усвідомлений (хоча і важко визнаний) факт» [261, с. 17].

Яку думку з стосовно філософської психології мав Г. Челпанов?

Актуалізується стара проблема існування філософських побудов, важливим питанням якої є питання залежності психології від філософії. Але для її вирішення потрібно визначитись з предметом психології. Відправною точкою може стати така думка: «Насьогодні, багато хто стверджує, що яких би поглядів на природу душі ми не тримались, це не може мати визначального значення для нашого пояснення законів душевного життя» [46, с. 311]. Якщо її дослухатись, то ми можемо розглядати емоційні, вольові прояви, думки окремо, від такої філософської побудови, як душа. Не визнаючи її існування, ми, на останок, отримаємо психологію без душі. Тобто, психологія яка вивчає психічні явища, може їх вивчати заперечуючи гіпотетичне існування душі. Наприклад, І. Сеченов (1829 - 1905) однозначно відділив філософію від психологічних досліджень. Г. Челпанов же категорично відстоював тісний зв'язок психології з філософією. Невід'ємність цих двох наук можна пояснити тільки правильно розуміючи термін «філософія», і те, що розуміється під «зв'язком психології з філософією». Оскільки існує проблема в розумінні терміну «філософія», то «мало хто знає, що таке філософія, яке місце вона займає серед інших наук, якою вона є наукою, які її завдання, якими методами вони вирішуються...» [31, с. 12].

Мислитель виділив три значення терміну «філософія». Перше значення – «метафізика» – вимагає побудови метафізичної теорії про природу душі. Другим значенням філософії є теорія пізнання. Третім головним моментом в розумінні зв'язку психології з філософією є те, що «психологія повинна бути основою філософії» [46, с. 318], оскільки, саме вона вибудовує науку про дух.

Що стосується першого значення, то така теорія виступає керівною ідеєю при описі або класифікації душевних явищ. Вона забезпечує психологічні факти поясненням, використовуючи певні «філософськи оброблені» поняття. На думку вченого, поняття «душа» – філософське поняття – складне, в тому розумінні, що для свого опису потребує багато специфічних термінів і понять, тому «психологія, як наука про душевні явища, завжди в той же час наука про душу» [46, с. 315].

Щодо другого значення, то тут головним фактором у зв'язку психології з теорією пізнання є розуміння того, що при визначенні своїх закономірностей, психології потрібно дослідити важливі поняття, з якими вона працює. Неправильним було б вважати, що робота дослідників – емпіриків спрямована тільки на констатацію психічних явищ, тому що пояснити їх можливо тільки використовуючи «гносеологічно оброблені поняття» [46, с. 316]. Далі, при виявленні закономірностей, як вважав вчений, постає питання співвідношення психічного та фізичного. І в цьому випадку ми потрапляємо в предметне поле теорії пізнання. Звертаючись до тих опонентів, які в основі психології вбачають «чистий досвід», відсторонюючись, начебто, від філософії, то Г.Челпанов застерігав їх від цієї помилки. Резюмуючи це тим, що «чистий досвід» потребує «філософського виправдання, він не є продуктом безпосереднього сприйняття» [46, с. 317]. Як поняття абстрактне, «чистий досвід» повинен пройти «горнило філософської рефлексії». Тобто психологія потребує філософськи оброблених понять, які для неї становлять основу. Третій головний момент,

що ґрунтується на зв'язку «психологія – основа філософії», полягає в тому, що її досвідні данні про природу душевних явищ сприяють вирішенню філософського питання про природу духу. Нерозуміння такої взаємозалежності може призвести до психології, яка займається тільки описом без пояснення. Такі дані будуть позбавлені цілісності та являтимуть собою «уривки знань, не зведених до одного цілого» [46, с. 319].

Якщо повернутись до філософської психології в розумінні її С. Франком і порівняти з баченням її Г. Челпановим, то ми побачимо, що ці мислителі розглядають філософську психологію, відштовхуючись від різних основ. Їх погляди на душу, як базове поняття абсолютно різняться. Стосовно психології, як науки, то тут теж спостерігається різночитання. С. Франк вважав, що сучасна психологія є фізіологією, яку позначили «психологією». Він задавався питанням чи можливе взагалі наукове пізнання у цій царині, позадосвідної області, такої як людська душа? На його думку, на сучасному етапі, відбувається усунення вчень про душу вченнями про закономірності «душевних явищ», в цьому вчений вбачає їх матеріалізацію та «відірваність від внутрішнього ґрунту» [261, с. 3].

Якщо розглядати поняття «душі» за С. Франком, то потрібно розуміти, що під ним мається на увазі загальна природа душевного життя як такого, в незалежності від того, як ми повинні про її природу мислити. Виходячи з цього, філософська психологія є вченням про природу душевного життя. В цьому сенсі, філософ поставив її над усіма філософськими науками, і таким чином, що вона не втручається в суперечки між «метафізиками», «емпіристами», «критицистами» [261, с. 19, 20].

На думку вченого, відійшов той час, коли єдиною загальною філософською наукою вважалась теорія пізнання, яка витіснила собою всі інші філософські науки. Хоча, на його думку, вона повинна була знаходитись між онтологією та філософською психологією. Констатуючи кризовий стан теорії пізнання у контексті загально філософської кризи, відмічав, що

зокрема, він був спричинений питанням співвідношення теорії пізнання із психологією. В результаті своїх роздумів, філософ дійшов висновку, що людська думка повинна відмовитись від прикутості до суб'єктивної сторони знання, до людської свідомості. А намагання гносеології займатись цими питаннями, він порівнював з намаганнями «оживити вбитого» [261, с. 24].

Як ми бачимо протилежно різні думки у вчених на кожному з виділених позицій. С. Франк не сприймав наукового дослідження душі, як фізіологічною психологією, так і експериментальною психологією. Він визначав вчення про душевний процес як безпосередньо пережите суб'єктом буття, що є умовою можливості свідомості [229, с. 165].

Г. Челпанов же розглядав експериментальну психологію як частину загальної, вказуючи на цінність та збагачення останньої новими методами дослідження.

Нехтування прибічниками експериментальної психології напрацьованими філософськими теоріями стояло на заваді подальшому розвитку цієї науки. Не всі теорії ґрунтувались на фактах отриманих експериментальним шляхом. І це стосувалось не тільки психологічної науки. Будь-яка наука має у своєму багажі теорії не підкріплені фактами. Вони тримаються на гіпотезах та припущеннях, але їх роль полягає у забезпеченні науки дуже важливими висновками. Це є теоретичні науки. І теоретична психологія не становить виключення. Саме теоретична психологія, яку, на думку філософа, правильніше було б називати дедуктивною психологією, вирішує питання якостей свідомості, визначаючи свідоме і несвідоме; волі, уваги, апперцепції та ін. «Цю частину психології не тільки не можна відкидати, як віджилу, як застарілу, а навпаки, це є та частина психології, без якої не можуть існувати ні які взагалі психологічні дослідження, в тому числі і експериментальні», – писав Челпанов [28, с. 295].

Кожний науковий експеримент має вирішувати певну проблему. Його завданням є цілеспрямоване збирання фактів, які спрямовані на

підтвердження або спростування певної теорії. Звертаючись до досвіду тогочасної наукової психології Німеччини, у зв'язку з розвитком експерименту, Челпанов відмітив, що в ній теоретична частина відіграє дуже важливу роль, оскільки будь-який експеримент супроводжується серйозними міркуваннями. І прикладом цього можуть бути роботи відомих тогочасних вчених В. Вундта та К. Штумпфа. Більше того, вчені – теоретики Е. Гуссерль, Т. Ліппс, своїми розробками спонукали своїх колег до експериментальних досліджень. Така взаємодія прослідковувалась у школі О. Кюльпе у Вюрцбурзі, в психологічному інституті В. Вундта в Ляйпцізі. В цій колективній діяльності, як було відмічено Г. Челпановим, роботи психологічних інститутів тісно пов'язані з роботами філософських семінаріїв. «Це символ того, яку важливість надають там керівники інститутів філософській освіті, а разом з тим і теоретичній психології», – писав вчений [28, с. 297]. Така взаємодія теорії і практики стає підґрунтям для визнання неможливості існування експериментальної без теоретичної психології, і це, говорить про те, що існує тільки одна загальна наука психологія, яка має у своєму арсеналі експериментальні методи.

Вчений відмічав, що існуючі види психології виконують дуже важливу функцію: вони постачають інформацію відповідно до своєї області дослідження [13, с. 5 – 6], а узагальнити, систематизувати, вивести певні закономірності здатна тільки загальна, теоретична або філософська психологія. «Цю останню психологію слід вважати психологією у власному розумінні. Це і є психологія теоретична, загальна або філософська. Вона досліджує основні закони духу» [46, с. 32], – писав мислитель в статті «Про відношення психології до філософії» (1907). Філософською її слід називати тому, що предмет цієї науки можна досліджувати тільки використовуючи філософські оброблені поняття.

Таким чином, отримуючи знання від практиків психології, філософи спрямовують свої зусилля на їх пояснення та узагальнення. «Дослідження

окремих областей психічних явищ може знаходитись в руках кого завгодно, але система психології повинна знаходитись в руках психологів – філософів; кінцеві нитки психології повинні залишатись в руках психологів – філософів» [46, с. 322].

Звертаючи увагу на тісний зв'язок психології та філософії, вчений ще раз підкреслював, що психологія не може відмовлятися від філософії, їх зв'язки повинні стати ще тіснішими і це є необхідною умовою правильної організації наукової роботи, і розвитку наукової психології.

Глибоке розуміння Г. Челпановим особливостей завдань метафізики та гносеології підвело його до розуміння їх тісного зв'язку. Через виведене поняття «філософська психологія», він їх зміг обґрунтувати, показавши їх взаємопроникнення. Розуміючи під філософією (метафізикою) теорію пізнання, вказав, що їх зв'язок з психологією може розумітись через загальноживані, гносеологічно оброблені поняття [46, с. 313], тим самим підкресливши зв'язок теорії пізнання з теоретичною психологією, та через першу окресливши її особливості. В своєму розумінні правильності організації наукової роботи, яка б спиралась на визнанні гармонії, та природнього зв'язку філософії з природознавчою психологією, Г. Челпанов випередив своїх сучасників. Тільки в 1921 р. у своїй роботі «Логіко-філософський трактат» Л. Вітгенштайн звернув увагу на те, що «теорія пізнання – це філософська психологія» [112, с. 24].

Отже, ми можемо зазначити те, що Г. Челпанов першим розглядаючи філософську (теоретичну) психологію з точки зору теорії пізнання, ототожнив їх, обравши підґрунтям їх об'єднання філософський категоріальний апарат. Наділяючи психологію статусом академічної науки і, формуючи поняття філософської психології, своїм розумінням значущості цього для обоїльного розвитку цих наук, вчений значно випереджав своїх сучасників.

Розділ 3.3. Гносеологічний контекст освітньої діяльності вченого

Як представник професійно-академічної філософії, яка акумулювала останні досягнення не тільки власно філософських, а і природничих наук, вважав за потрібне поширювати їх не тільки серед студентської молоді, а і серед широкого загалу. Велику увагу приділяв подальшому удосконаленню теоретико-методологічних засад філософії, доводячи доцільність та правомірність виділення психології в окрему наукову дисципліну. Вчений розумів, що розвиток філософії дуже тісно пов'язаний з розвитком просвіти і зокрема, з освітою. Вдосконалюючи учбовий процес, вчений – педагог, тим самим, сприяв розумовій досконалості слухачів, кращому засвоєнню ними знань, їх спільній взаємодії та формуванню їх особистісних якостей. Таким чином, ми можемо репрезентувати участь Г. Челпанова в освітньому процесі який виступає особливою формою пізнання та виокремити ті проблеми, які він намагався вирішити.

Науково-педагогічна діяльність Г. Челпанова почалась у Московському університеті. У грудні 1890 році ним були прочитані перші випробувальні лекції [114]. І хоча цей період був недовгим, свій перший досвід молодий вчений отримав. Остаточо ця багатогранна особистість склалась у Києві. З 1892 року до весняного півріччя 1907 року життя вченого буде тісно пов'язане з Київським університетом Св. Володимира, куди він був запрошений на кафедру філософії [223, с. 12].

Розпочинаючи свою науково-педагогічну діяльність на кафедрі філософії, Г. Челпанов дуже добре розумів всю серйозність покладених на нього соціально значущих обов'язків. Він дуже відповідально ставився до викладу філософської науки, оскільки визнавав її значущість. Зазначав, що особливість цієї науки полягає в тому, що філософські питання є основою у формуванні світогляду будь-якої мислячої людини, оскільки кожен, незалежно від рівня освіченості ставив запитання та шукав на них відповіді,

які стосуються душі, Бога, життя, смерті, безсмертя та ін. Своїми лекціями він намагався переконати слухачів в необхідності звернутися до філософії і, саме на науковому рівні. Цього можна досягти, якщо вивчати «азбуку філософії», тому що філософію, як кожен науку – потрібно вивчати. Якщо згадати одне з головних завдань теорії пізнання, сформульоване І. Кантом про те, що наш розум може пізнавати за своєю природою, і акцентуватись на ньому з точки зору освіти, то отримаємо думку Г. Челпанова філософа – педагога, який говорив, що «енциклопедичне пізнання доступне для людського розуму» [24, с. 6]. В якості особистостей – орієнтирів, які володіли енциклопедичними знаннями, виступали вчені, філософи різних часів: О. Конт, Г. Спенсер, В. Вундт.

Зрозуміло, що для досягнення високих результатів потрібно постійно працювати над собою, до чого постійно спонукав своїх слухачів та читачів вчений. Наприклад, перед початком викладу курсу з історії етики (1897) [29], Г. Челпанов зразу визначив пріоритети та попередив своїх слухачів про те, що для нього головним завданням лекційного курсу є розвиток смаку до самостійної думки, а не виклад слухачеві повністю вирішених проблем [29, с. 3]. У передмові до 1-го видання свого підручника «Вступ до філософії» [24], серед декількох побажань, які були висловлені автором є, принаймні, незвичне: «Вступ...» по суті має залишити читача незадоволеним, він повинен у нього викликати спрагу філософського знання, а повного тамування спраги читач повинен шукати в іншому місці» [24, с. VII]. Педагог уміло та мудро підштовхував, спонукав своїх слухачів до дії, до постійного самостійного пошуку істини. Можна було б вважати недоліком те, що вчений «утримувався», або досить стримано висловлював свою власну позицію, і «надавав говорити авторитетам», та можна з великою повагою віднести до того педагогічного принципу яким він керувався у роботі із студентами: думка слухача повинна формуватись не під тиском довіри, або авторитету педагога, а внаслідок тих об'єктивних фактів, якими володіє історія [29,

с.81]. Така позиція вченого була обумовлена, скоріше, його викладацькою діяльністю. Неодноразово вчений підкреслював, що для нього важливим є знайомство студентів, слухачів з тим розмаїттям вчень і напрямків, які містить в собі філософія, а не обговорення власних поглядів. Отже, педагог намагався сформувати самостійно діючу особистість, яка буде активно залучатись до освітньо-пізнавального процесу. І в цьому підході до здобуття знань виявився талант педагога. Дуже уважно ставився він до пізнавальних потреб своїх слухачів. Можна сказати, що в якійсь мірі, він працював з ними «на випередження», заохочуючи до самостійної роботи над джерелами, які розкривали діалектику розвитку філософських проблем, демонстрували рівень розвитку сучасної науки, залучали до наукового пошуку, дослідницьким методам. Про це з великою повагою згадував його учень, а згодом знаний вчений, психолог П. Шеварьов (1892 – 1972) вже у розмові з власним учнем, відомим радянським філософом, методологом Г. Щедровицьким (1929 – 1994) [275, с. 43.]. Цим принципом керувався вчений і при написанні своєї відомої роботи «Мозок і душа» [31], та в інших своїх підручниках. Показово, що книгу «Мозок і душа» вчений написав як відповідь на питання своїх слухачів, які були не повністю обговорені на лекціях та практичних заняттях за браком часу. Він тоді писав, що «ця книга...виросла в аудиторії та мала на меті відповісти на питання, які поставлялися університетською молоддю та публікою. Задовольнити їх запити в цій царині я і мав на увазі» [31, с. 10]. Мислитель висловив надією, що ця робота сформує потребу у читача більш детально ознайомитись з іншими філософськими системами. Таким чином, педагог організовував як прямий двосторонній, зв'язок із своїми слухачами, так і опосередкований, який відбувався через друковане слово. Саме, активізуючи свідомість студентів, залучаючи їх до практичної пізнавальної (навчальної, аналітичної) діяльності, вчений намагався сформувати у них розуміння навколишнього світу. Оскільки пізнавальний процес є дуже складним і неоднозначним

діалектично суперечливим процесом, то і формування нових знань у слухачів проходить через різні стадії його сприйняття та осмислення.

Цікавим є те, що мислитель не займався розробкою спеціальних педагогічних проблем, але його педагогічна діяльність вимагала їх розробку. Згадаємо, наприклад, що Олексій Введенський визначаючи чинники, які сприяли занепаду, а також формулюючи умови розвитку вітчизняної філософії, зазначав, що однією з хвороб, від якої страждає сучасність є ослаблення волі. «Наважся побажати», – виступив з таким закликом вчений [108, с. 134]. А чому так? Та тому, що ініціатива та воля дають можливість змінити думку. Потрібно знайти в собі сили захотіти мати власне бажання – розібратись у внутрішніх потребах та бажаннях, поринути у свій власний світ: або задовольнитись прагматичними, соціально-економічними питаннями, або заглибитися у «вічні» питання. Але мало тільки хотіти мати власне бажання, потрібно мати сміливість на нього, та при цьому, критично відноситись до різних поглядів та сучасних течій. Необхідно знайти внутрішні сили, для того щоб відійти від політики примиренства, яка заважає отримати ясність та визначеність у відповідях. Творча сила мислення стане їм допомогою у творенні нових концепцій, гіпотез, побудов.

Наскільки перегукувались думки мислителів. Г. Челпанов постійно підштовхував молодь до читання філософської літератури, до критичного її аналізу та формуванню власних поглядів на те чи інше питання. Він намагався таким чином «занурити» їх у філософію, змінюючи їх світогляд, піднімаючи їх рівень філософування на вищій щабель, формуючи їх філософську свідомість, забезпечуючи спадкоємність знань та думок.

Через багато років, один з його талановитих учнів, молодий вчений Г. Шпет, розмірковуючи над питаннями: «що таке філософ?» і «як ним стають?», – писав, що в його розумінні філософ постає людиною, життя якої є філософія, її свідомість спрямована на філософування і це створює саму

філософську свідомість. Філософський устрій свідомості творить з просто людини філософа. Коли людина починає в ньому природно жити «та до всього підходити... з точки зору суцього, філософського – він стає філософом не тільки у філософії, але і у житті» [266, с. 62 – 63]. «Філософ» – це перетворена людина – це живий зв'язок між істиною та справою. А чи не того прагнув Г. Челпанов, коли давав своїм студентам поради щодо їх роботи над собою? Приведені думки у повній мірі стосуються діяльності Челпанова. Можна говорити про те, що ті педагогічні принципи якими він керувався, забезпечували можливість вирішувати ці завдання. Педагог намагався перевести вітчизняну філософську думку з площини прагматичної, утилітарної в площину абстрактну, творчу.

Відзначився Київський період у житті Г.Челпанова і його закордонними відрядженнями, які збагатили його не тільки знаннями, а і організаторським досвідом. Перше відрядження було здійснено у 1894 – 1895 р.р. Тривало воно майже п'ять місяців [222, с. 5]. Друге було здійснено у 1897 – 1898 р.р. і тривало одинадцять місяців [224, с. 23]. За цей час вдалось познайомитись з роботою та послухати лекції з фізіології у Е.Г. Дюбуа-Реймона (1818 – 1896), К. Герінга (1834 – 1918), А. Кеніга (1856 – 1901). Особливо вплинуло на вченого знайомство з науково-практичною діяльністю К. Штумпфа та В. Вундта, ідеї яких стали йому близькими. Молодий вчений не тільки отримав можливість послухати лекції німецьких вчених, але отримав можливість попрактикувати в області експериментальної психології у Психологічному інституті В. Вундта у Ляйпцізі та Берлінському Інституті фізіологічної оптики. Саме налагоджена теоретико-практична робота закордонних наукових закладів спонукала молодого вченого до проведення реформування вітчизняної студентської науково-практичної діяльності. Неоціненний досвід, який він отримав, був використаний ним не тільки при написанні дисертаційних робіт, але і при організації його Психологічної семінарії, яка була організована спочатку при Київському університеті Св.

Володимира, а через деякий час – і при Московському університеті. Г. Челпанов повністю розділяв думку закордонних колег, які керувались розумінням того, що психологічні інститути працюють базуючись на глибокому знанні філософських проблем та проблем, які вирішує теоретична психологія.

Беззаперечним проривом у розвитку Київського університету Св. Володимира стала організація Психологічної семінарії (1897), яка була логічним продовженням роботи психологічного гуртка, відкритого у 1894 р. Як писав у своєму звіті за 1897 – 1892 р.р. Г. Челпанов: «Восени 1897 р. Історико-філологічний факультет клопочеться про відкриття Психологічної семінарії... 29 грудня того ж року отримується дозвіл від П. Міністра Народної Просвіти на відкриття Психологічної семінарії при кафедрі філософії. Психологічний гурток отримує офіційну форму» [50, с. 2]. Основною метою діяльності семінарії було засвоєння основних розділів філософії. Її робота була дуже плідною. Кожного семестру до вивчення пропонувалась актуальна тема, яка обговорювалась студентами на засіданнях. За час існування семінарії, з 1897 по 1906 р., було проведено сто засідань. До аналізу та обговорення пропонувались теми, які стосувались основних положень психології В. Вундта, сучасних вчень про душу, положень теорії пізнання І. Канта, основних питань теорії пізнання та її основних спрямуваннях, проблем причинності, основних питань зовнішнього світу, основних питань етики та ін. Таким чином, встановлювався зв'язок між минулими та сучасними науковими напрацюваннями. Г. Челпановим були визначені основні проблемні питання, які в основному були спрямовані на теоретико-пізнавальні аспекти філософії в контексті різних вчень та шкіл. Вони розроблялись студентами в їх рефератах, що виносились на колективне обговорення. Як зазначив педагог: «за майже 8-річний період існування наш гурток віддавав свої симпатії різним розумовим течіям...» [51, с. 4]. Всього за час її існування було обговорено більше ста рефератів, авторами яких

стали студенти різних спеціальностей: філологів, юристів, природознавців, математиків, медиків [51]. Для бажаючих стати членом Семінарії Г. Челпановим були розроблені вимоги, які включали в себе теми для написання короткого твору; знайомство з психологією, теорією пізнання, етикою та обов'язковим володінням німецькою мовою [50].

Значним стимулом та відповідальною справою стала для студентів можливість друкуватись у журналі «Труды Психологической семинарии при университете Св. Владимира». Він виступив місцем обміну думок з приводу важливих філософських питань між «дорослими» науковцями та початківцями. Поряд зі статтями Г.Челпанова, в ньому друкувались статті його учнів П. Блонського, В. Зенковського, Г. Шпета, О. Щербини та ін.

Через багато років, П. Блонський (1884 – 1941) – відомий радянський філософ, психолог, все таки, віддаючи данину своєму вчителю, згадував: «Г. Челпанов, без сумніву, володів визначним педагогічним талантом: він майстерно читав лекції та був чудовим організатором роботи студентів. У нього я вчився мистецтву читати лекції» [5, с. 18]. «Челпанов володів дивовижним даром говорити просто на самі складні теми», – продовжував думку інший його учень Шеварьов [275, с. 44].

Високу оцінку роботі Київської Психологічної Семінарії дав професор кн. С.Трубецької 25 лютого 1903 р., на її першому відкритому засіданні, присвяченому її п'ятиріччю, у присутності студентів та професури. У своїй урочистій промові він відмітив зростання рівня філософської освіти серед молоді, їх піднесення та творчі поривання, «які пробуджують розумові запиту професора», зрілість та самостійність думки, ерудованість. Г. Челпанов, у досить стриманій манері, зазначив у відповідь, що за майже вісім років роботи семінарії відбулись певні світоглядні зміни у студентів, як і у всій інтелігенції. Здійснився поворот від марксизму та позитивізму до філософського ідеалізму. Але вчений констатував, що «у нас не має сприятливого ґрунту для засвоєння ідеалізму» [51, с. 6]. Швидке розумове

зростання, до якого інтелігенція була не готова, завадило сприйняттю нових вчень, що забезпечувало панування позитивізму. Для зміни ситуації потрібна серйозна філософська освіта, яку можуть забезпечити тільки університети. Вченим була висловлена надія, що висока працездатність студентства, їх швидка здатність до сприйняття нового стане запорукою успіху ідеалізму [51, с. 3 – 7].

Київська Психологічна семінарія стала втіленням не тільки передової форми організації навчального процесу, а і більш продуктивною формою суб`єктивізації знань. Вперше, в Україні та на теренах Російської імперії Г. Челпановим була запроваджена така форма організації навчально-практичного процесу в освіті, яка носила цілісний характер і забезпечувалась основними принципами навчання: науковістю, послідовністю, систематичністю, наочністю, поступовим нарощуванням знань, їх закріпленню та творчому використанню, залученню до активності та самостійності студентства.

Саме, ці принципи відрізняли її від відомих семінарських занять, організованих В. Герье та П. Виноградовим в Московському університеті, які були необов`язковими та часто проходили на квартирі викладачів [264, с. 30, 34 – 35].

Відмітною рисою Челпанівської семінарії стали серйозні вимоги, виконання яких забезпечувало зарахування до неї. Згодом, це знайшло своє відображення у підручнику вченого «Вступ до експериментальної психології» (1915), де все детально виписано [с. XI – XXIII].

При Семінарії була організована автономна бібліотека, у фондах якої налічувалось 320 томів з 206 назвами; вона мала власне технічне обладнання для проведення практичних занять та демонстрацій з експериментальної психології, що забезпечувало проведення дослідів з психології акустики, оптики та психометрії. Окрім цього, в її розпорядженні були 64 плакати з

анатоμο-фізіологічними малюнками для роботи студентів [50, с. 11]. Серйозний підхід до організації роботи Психологічної семінарії, який полягав в теоретичній підготовці її членів, матеріально-технічному забезпеченні практичних занять студентів, дає підстави говорити про те, що вона стала лабораторним комплексом, який забезпечував всебічну підготовку спеціалістів. Робота студентів була налагоджена таким чином, що б за три роки вони змогли отримати глибокі знання з психології, теорії пізнання та етики. Ті принципи, які були закладені в основу організації Семінарії надавали їй рис академізму. До чого прагнув вчений? Він прагнув «пристойної філософської освіти», яку могли забезпечити тільки університети. «Реальну філософську освіту може надати тільки університет. Тільки атмосфера університетів може бути сприятливою для філософської освіти» [51, с. 6]. Через те, ми можемо констатувати, що Семінарія стала не тільки уособленням та втіленням змін у пізнавальній функції освіти, а своєю діяльністю сприяла реформуванню університетської освіти. Як керівник, Г.Челпанов дуже уважно, з інтересом та повагою дослухався до запитів студентів та жив в унісон з їх інтелектуальними потребами, рахуючись з їх особистими поглядами. Вчений організував роботу таким чином, що студенти отримували фундаментальні знання класичної науки поряд із новими досягненнями сучасної європейської філософської науки: з літературою та новими методами дослідження душевного життя людини. Залучаючи до роботи студентів різних спрямувань: природознавців, представників точних наук, гуманітаріїв, педагог, таким чином, формував принцип взаємодії, а не протиставлення різних наукових сфер одна одній: гуманітарних та природничих. На аналогічних засадах у 1907 р. була організована Психологічна семінарія при Московському університеті, яка згодом переросла у Психологічний інститут, який фактично почав свою роботу у 1912 р.

Розглядаючи педагогічну діяльність Г. Челпанова з точки зору його внеску у розвиток теорії пізнання, згадаємо, що гносеологія існувала як складова філософії з того моменту, коли людина почала філософувати та перейматись світоглядними питаннями, предметом яких стало буття у всій його безмежності. Поступово вона сформувалась у систему наукових знань, метою яких стало пояснення природи, методів, засобів досягнення істини у співвідношенні теорії і практики, у вивченні світу. Аналізуючи механізми формування та розвитку знань, їх соціально-культурне підґрунтя, форми відображення дійсності у людській психіці, вона тим самим заклала основи теорії навчання та технології освіти. І, якраз, в цьому виявляється її тісний зв'язок з освітою. Вже йде мова не тільки про їх взаємозв'язок, бо цього недостатньо, а про те, що освіта є особливою формою пізнання, яка має свої особливості.

Однією з таких особливостей є дещо інше суб'єктно-об'єктне співвідношення. Отримання в межах гносеології уявлення про розуміння, визначило розвиток рефлексії. І в цьому контексті, розуміння наділяється творчим елементом розуміючого. Суб'єкт впливаючи на об'єкт безумовно змінює його. В результаті акту розуміння з об'єктом відбуваються безповоротні внутрішні зміни. Людина себе по-іншому відчуває, відбуваються зміни духовного та інтелектуального стану. Але зваживши на те, що освітній процес є процесом, який передбачає двосторонню взаємодію, комунікацію викладача та слухача, студента, то можна говорити про взаємний вплив. А в такому разі, ми отримуємо дещо іншу формулу – «суб'єкт - суб'єкт», коли відбувається ротація ролей «суб'єкта» на «об'єкта» та навпаки. Раціонально організовуючи освітньо-виховну діяльність зі студентами, використовуючи емпіричні та теоретичні способи пізнання, вчений – педагог тим самим інтенсифікував процес суб'єктивації знання. В той же час нарощення його обсягу сприяло зміні пізнавальної функції освіти. Вчений намагався навчити своїх студентів набувати вміння виділяти з

отриманого знання головне, суттєве; оволодівати загальними принципами та методами, які дозволять із загальної точки зору розглядати існуюче різноманіття явищ, що мало велике значення у пізнавальній діяльності.

Г.І. Челпанов працював в ті часи, коли не йшлося про стандарти наукової діяльності, оскільки це був час, коли вони перебували в стадії формування. Вчений був серед тих, хто своєю діяльністю формував освітньо-наукові норми та цінності, подаючи їх приклад. Використовуючи різні методи наукового знання: емпіричні, метатеоретичні, теоретичні – він вносив зміни в освітньо-наукову концепцію середньої та вищої освіти.

Таким чином, розглянувши теоретико-пізнавальний контекст освітянської діяльності вченого, ми можемо констатувати:

Київська Психологічна семінарія, організована Г. Челпановим, стала втіленням не тільки передової форми організації навчального процесу, а і більш продуктивною формою суб`єктивації філософських знань. Вчений через нову форму організації навчання зумів внести зміни у пізнавальну функцію філософської освіти за рахунок інтенсифікації, систематизації наукових знань, розширення та поглиблення їх тематики, використання теоретичних та практичних методів навчання, активізації самостійної наукової роботи студентів, розвитку їх практичних умінь і навичок, які базувались на отриманих ними теоретичних знаннях. На своєму прикладі вчений демонстрував організацію навчального процесу, на основі якого з часом сформувались освітньо-наукові норми та цінності. Тим самим, Київська Психологічна семінарія своєю діяльністю сприяла реформуванню університетської освіти взагалі.

Висновки до третього розділу

1. Показано, що висхідною точкою пізнавальною діяльності за Г. Челпановим виступає віра, яка забезпечує існування апріорних елементів як засобів пізнавальної діяльності, виявляючи при цьому суб`єктивний характер будь-якої пізнавальної діяльності. Це обумовлено тим, що провідну

роль в цьому процесі відіграють, з одного боку, сформовані за допомогою рефлексії апіорні поняття та форми мислення, а з іншого – суб'єктивна за своїм змістом чуттєвість, яка за допомогою віри формує ідею відповідності змісту свідомості з дійсністю.

2. Розглядаючи філософську (теоретичну) психологію з точки зору теорії пізнання, Г. Челпанов перший ототожнив їх, обравши підґрунтям їх об'єднання філософський категоріальний апарат. Надаючи психології статусу академічної науки та формуючи поняття філософської психології, своїм розумінням значущості цього для обоїльного розвитку цих наук, вчений значно випереджав своїх сучасників.

3. Показано, що організована Г. Челпановим Київська Психологічна семінарія стала втіленням не лише передової форми організації навчального процесу, а й більш продуктивною формою суб'єктивації філософських знань. Через нову форму організації навчання вчений зумів внести зміни у пізнавальну функцію філософської освіти за рахунок інтенсифікації, систематизації наукових знань, розширення та поглиблення їх тематики, використання теоретичних та практичних методів навчання, активізації самостійної наукової роботи студентів, розвитку їх практичних умінь і навичок, які базувались на отриманих ними теоретичних знаннях. Своїм особистим прикладом Г. Челпанов демонстрував організацію навчального процесу, на основі якого з часом сформувались освітньо-наукові норми та цінності. Таким чином, Київська Психологічна семінарія своєю діяльністю сприяла реформуванню університетської освіти загалом.

ВИСНОВКИ

1. Виявлено, що теоретичним тлом становлення філософських поглядів Г. Челпанова стали праці та діяльність М. Грота, під впливом якого вчений звертається не тільки до вивчення популярної в цей час психології, але й творчості І. Канта, ідейний вплив якого, визначив специфіку його гносеологічних поглядів. Констатуючи відкритий характер філософського мислення Г. Челпанова, дисертантка підкреслює значний світоглядний вплив вітчизняного та зарубіжного позитивізму на специфіку його філософської позиції, яка відзначається амбівалентністю.

2. Доведено, що головною інтенцією творчої та педагогічної діяльності Г. Челпанова стала популяризація здобутків західноєвропейської та американської науки, яка, на думку мислителя, мала стати засобом подолання кризового становища, що переживала тогочасна вітчизняна філософія та сприяти росту філософської культури. Реалізація цих завдань можлива в результаті реформи навчальних програм з філософської пропедевтики у середніх та вищих навчальних закладах. Показано, що запропоновані мислителем заходи мали вирішальне значення для розвитку академічної філософської думки кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

3. Обґрунтований Г. Челпановим комплексний характер психології як науки, в основі якої лежать метафізичні конструкти виявив, з одного боку, обумовлений психофізіологічною природою людини суб'єктивний характер сприйняття простору та часу, на основі якого мислитель довів суб'єктивність об'єкта дослідження, а з іншого – односторонність як експериментального так і споглядального методу, наукова плідність яких реалізується у єдності.

4. Показано, що дуалізм філософської позиції М. Челпанова, знімається крізь призму поняття «причинність», на основі якого він зробив спробу філософського пояснення взаємодії між психічними та фізичними явищами, що реалізувалась у теорії причинно-наслідкового психофізичного монізму, який можна назвати однією з форм монодуалізму. Г. Челпанов визнавав

сумісність свободи з необхідністю, вказуючи тим самим на причинний характер волі, що забезпечував її свободу.

5. Показано, що висхідною точкою пізнавальної діяльності за Г. Челпановим виступає віра, яка забезпечує існування апріорних елементів як засобів пізнавальної діяльності, виявляючи при цьому суб'єктивний характер будь-якої пізнавальної діяльності. Це обумовлено тим, що провідну роль в цьому процесі відіграють, з одного боку, сформовані за допомогою рефлексії апріорні поняття та форми мислення, а з іншого – суб'єктивна за своїм змістом чуттєвість, яка за допомогою віри формує ідею відповідності змісту свідомості з дійсністю.

6. Розглядаючи філософську (теоретичну) психологію з точки зору теорії пізнання, Г. Челпанов перший ототожнив їх, обравши підґрунтям їх об'єднання філософський категоріальний апарат. Надаючи психології статусу академічної науки та формуючи поняття філософської психології, своїм розумінням значущості цього, для обопільного розвитку цих наук, вчений значно випереджав своїх сучасників.

7. Показано, що організована Г. Челпановим Київська Психологічна семінарія стала втіленням не лише передової форми організації навчального процесу, а й більш продуктивною формою суб'єктивації філософських знань. Через нову форму організації навчання вчений зумів внести зміни у пізнавальну функцію філософської освіти за рахунок інтенсифікації, систематизації наукових знань, розширення та поглиблення їх тематики, використання теоретичних та практичних методів навчання, активізації самостійної наукової роботи студентів, розвитку їх практичних умінь і навичок, які базувались на отриманих ними теоретичних знаннях. Своїм особистим прикладом Г. Челпанов демонстрував організацію навчального процесу, на основі якого з часом сформувались освітньо-наукові норми та цінності. Таким чином, Київська Психологічна семінарія своєю діяльністю сприяла реформуванню університетської освіти загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ Г.І. ЧЕЛПАНОВА

1. Челпанов Г. Демократизация школы (По поводу проекта Государственного Комитета по народному образованию) / Г.Челпанов. – М.: Издательство «Русский книжник», 1918. – 60 с.
2. Челпанов Г. К вопросу об априорности и врожденности в современной философии. Вступительная лекция / Г. Челпанов // Университетские известия. - К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира. - 1892. – № 10. – С. 1 – 14.
3. Челпанов Г. Место ли психологии в средней школе? / Г.Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1910. – Кн. IV (104). – С.256 – 268.
4. Челпанов Г. Об американских психологических институтах (Из путешествия по Америке) / Г.Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1911. – Кн. III (108). – С.234 – 359.
5. Челпанов Г. Об уме животных / Г.Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1908. – Кн. I (91). – С.45 – 79.
6. Челпанов Г. Объективная психология в России и Америке / Челпанов Г. – М.: Издательство Т-ва «А.В. Думнов и К°». 1925. – 85 с.
7. Челпанов Г. О постановке преподавания философской пропедевтики в средней школе / Г.Челпанов. Сборник статей (Психология и школа). – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1912. – С. 33 – 44.
8. Челпанов Г. О преподавании философской пропедевтики в Германии / Г. Челпанов. Сборник статей (Психология и школа). – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1912. – С. 45 – 56.

9. Челпанов Г. О прикладной психологии в Германии и Америке / Г.Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1912. – Кн. V (115). – С. 399 – 434.
10. Челпанов Г. О свободе воли / Г. Челпанов // Мир Божий. СПб.: Типография И.Н. Скороходова. 1897. - № 11. – С. 2 – 24.
11. Челпанов Г. О свободе воли / Г. Челпанов // Мир Божий. СПб.: Типография И. Н. Скороходова. 1897. - № 12. – С. 42 – 65.
12. Челпанов Г. О современных философских направлениях (Публичные лекции, читанные в осеннем полугодии 1902) / Г. Челпанов. – Киев: Издание Г. Шпета. Типография Петра Барского.- 1902. – 108 с.
13. Челпанов Г. Очерки психологии / Г. Челпанов. – Москва – Ленинград.: Московское акционерное издательское общество. Типо-литография «Красный печатник». – 1926. – 257 с.
14. Челпанов Г. Психология и марксизм / Г. Челпанов. М.: Издательство «Русский книжник», 1926. – 29 с.
15. Челпанов Г. Сборник статей (Психология и школа) / Г. Челпанов. М.: Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К°. 1912. – 208 с.
16. Челпанов Г. Современная индивидуальная психология и ее практическое значение / Г. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1910. - Кн. III (103). – С. 306 — 330.
17. Челпанов Г. Социальная психология или «условные рефлексy» / Г. Челпанов. М.: Издание автора, 1926. – 38 с.
18. Челпанов Г. Спинозизм и материализм (Итоги полемики о марксизме в психологии) / Г.И. Челпанов Издание автора. М.: Типография МОНО. 1927. – 48 с.
19. Челпанов Г. Учебник логики (для гимназий и самообразования) / Г. Челпанов. Изд. 9-е. – М. – Петроград: Изд. Т – ва «В.В. Думнов – наслед.

Бр. Салаевых». – 1917. – II, 196 с.: 31 ил. – (Элементарный курс философии; ч. 2. Логика).

20. Челпанов Г. Что нужно знать педагогу из психологии / Г. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1911. – Кн. I (106). – С. 38 – 69.

21. Челпанов Г. Эволюционный и критический метод в теории познания / Г. Челпанов // Мир Божий. СПб.: Типография И.Н. Скороходова. 1902. - № 7. – С. 1 – 22.

22. Челпанов Г. Эволюционный и критический метод в теории познания / Г. Челпанов // Мир Божий. СПб.: Типография И. Н. Скороходова. 1902. - № 8. – С. 94 – 117.

23. Челпанов Г.И. Априоризм и эмпиризм / Г.И. Челпанов //Философские исследования, обозрения и проч. Под ред. проф. Г. Челпанова. Т. 1. Вып. 3. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира. – С. 1 – 32.

24. Челпанов Г.И. Введение в философию / Г.И. Челпанов. Изд. 6-е. – М. – Петроград: Изд. Т – ва «В. В. Думнов – наслед. Бр. Салаевых». – 1916. – VIII, 560 с.

25. Челпанов Г.И. Введение в экспериментальную психологию / Г.Челпанов. –М.: Типо-литография. Т-ва И.Н. Кушнарев и К°, 1915. – 298 с.

26. Челпанов Г.И. Джемс, как психолог / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1910. – Кн. IV (104). – С.437 – 456.

27. Челпанов Г.И. Дополнительный курс логики читанный в Московском университете в 1908 – 9 acad. г. / Г.И. Челпанов. – М.: Типо – литография И.И. Любимова. 1909. – 84 с.

28. Челпанов Г.И. Задачи современной психологии / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1909. – Кн. IV (99). – С.285 – 308.

29. Челпанов Г.И. История основных вопросов этики / Г.И. Челпанов. Киев: Типография Л. И. Шлигер, 1897. – 148 с.
30. Челпанов Г.И. К вопросу о восприятии пространства / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. 1987. – Кн.37. – С. 276 – 287.
31. Челпанов Г.И. Мозг и душа: Критика материализма и очерк современных учений о душе / Г.И. Челпанов. Вступ. ст. В. В. Умрихина. Изд. 8-е, доп. – М.: Издательство ЛКИ – 2007. – 336 с.
32. Челпанов Г.И. Негеометрия и ее значение для теории познания / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1902. – Кн. II (62). - С. 934 – 953.
33. Челпанов Г.И. Негеометрия и ее значение для теории познания / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1902. – Кн. III (63). – С.1137 – 1157.
34. Челпанов Г.И. Негеометрия и ее значение для теории познания / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1902. – Кн. IV (64). – С.1221 – 1247.
35. Челпанов Г.И. Негеометрия и ее значение для теории познания / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1902. – Кн. V (65). - С.1379 – 1408.
36. Челпанов Г.И. Нужны ли психологические лаборатории для самостоятельных исследований при средних учебных заведениях? (Ответ А. П. Нечаеву) / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1909. – Кн. V (100). – С. 811 – 814.
37. Челпанов Г.И. Об априорных элементах познания (понятие числа) / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1901. – Кн. 59. – С. 529 – 559.

38. Челпанов Г.И. Об априорных элементах познания (понятие времени, причинности, пространства) / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1901. – Кн. 60. – С.669 – 747.

39. Челпанов Г.И. Обзор литературы по теории познания. (Имманентная философия) / Г.И. Челпанов // Философские исследования, обозрения и пр. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира. – 1904. – Т. 1. – Выпуск 1. – С. 43 – 81.

40. Челпанов Г.И. Обзор новейшей литературы по психологии за 1890 – 96 г. / Г.И. Челпанов // Университетские известия. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира. – 1897. – № 7. – С. 1 – 45.

41. Челпанов Г.И. Обзор новейшей литературы по психологии / Г.И. Челпанов // Университетские известия. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира. – 1899. – № 8. – С. 194 – 235.

42. Челпанов Г.И. Обзор новейшей литературы по теории познания (1890 – 1898) Г.И. Челпанов // Университетские известия. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира. – 1898. – № 10. – С. – 115 158.

43. Челпанов Г.И. Обзор новейшей литературы по теории познания / Г.И. Челпанов // Университетские известия. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира. – 1899. – № 7. – С. 513 – 192.

44. Челпанов Г.И. Об измерении психических явлений / Г.И. Челпанов // Мир Божий. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова. 1899. – № 1. – С. 147 – 163.

45. Челпанов Г.И. Об измерении психических явлений / Г.И. Челпанов // Мир Божий. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова. 1899. – № 2. – С. 116 – 135.

46. Челпанов Г.И. Об отношении психологии к философии / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1907. – Кн. IV (89). – С. 309 – 323.

47. Челпанов Г.И. Об экспериментальном исследовании высших умственных процессов / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1909. – Кн. I (96). – С.1 – 30.

48. Челпанов Г.И. Об экспериментальном методе в психологии / Г.И. Челпанов // Новые идеи в философии. Сб. 9. СПб.: Образование. – 1913. – С. 31 – 37.

49. Челпанов Г.И. О задачах Московского Психологического института / Г.И. Челпанов // Вопросы психологии. – 1992. – № 5 – 6. – С. 41 – 42.

50. Челпанов Г.И. Отчет о деятельности Психологической Семинарии при Университете Св. Владимира за 1897 – 1902 годы / Г.И. Челпанов // Университетские известия. – 1903. – № 3. – С. 1 – 11.

51. Челпанов Г.И. Отчет о деятельности Психологической Семинарии при Университете Св. Владимира за 1902 – 1906 годы / Г.И. Челпанов // Университетские известия. – 1907. - № 3. – С. 1 – 11.

52. Челпанов Г.И. Очерк из психологии слепых / Г.И. Челпанов // Мир Божий. СПб.: Типография И.Н. Скороходова. 1894. - № 1. – С. 34 – 53.

53. Челпанов Г.И. Очерк из психологии слепых / Г.И. Челпанов // Мир Божий. СПб.: Типография И.Н. Скороходова. 1894. - № 2. – С. 105 – 121.

54. Челпанов Г.И. Очерк современных учений о душе / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1900. – Кн. II (52). – С. 287 – 333.

55. Челпанов Г.И. О памяти и мнемонике. Популярный этюд / Г.И. Челпанов. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1903. – III, 117 с.

56. Челпанов Г.И. О положении психологии в русских университетах / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1912. – Кн. IV (114). – С.211 – 223.

57. Челпанов Г.И. О постановке преподавания психологии в средней школе / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1906. – Кн. III (83). – С.311 – 325.

58. Челпанов Г.И. О предмете психологии / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1908. – Кн. III (93). – С.228 – 256.

59. Челпанов Г.И. Памяти проф.Н.Я.Грота / Г.И. Челпанов // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. СПб., тип. Министерства путей сообщения, 1911. С.185 – 196.

60. Челпанов Г.И. Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. Ч. I. / Г.И. Челпанов. Представление пространства с точки зрения психологии. – К.: Типо-литография утв. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1896. – 240 с.

61. Челпанов Г.И. Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. Ч. II. / Г.И. Челпанов. Представление пространства с точки зрения гносеологии. – К.: Типо-литография утв. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1904. – 429 с.

62. Челпанов Г.И. Психология основной курс, читанный в Московском университете в 1908 – 9 г. Ч. I. / Г.И. Челпанов. [ред. студ. Г.О. Гордона и Н.А. Рыбникова]. М.: Типо-литография И.И. Любимова, 1909. – 279 с.

63. Челпанов Г.И. Психология основной курс, читанный в Московском университете в 1908 – 9 г. Ч. II. / Г.И. Челпанов. [ред. студ. Г.О.

Гордона и Н.А. Рыбникова]. М.: Типо-литография И.И. Любимова, 1909. – 232 с., ил. 12 с.

64. Челпанов Г.И. Психология и теория познания / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1903. – Кн. I (66). – С.97 – 124.

65. Челпанов Г.И. Психология и теория познания / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1903. – Кн. II (67). – С.167 – 189.

66. Челпанов Г.И. Психология и теория познания / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1903. – Кн. III (68). – С.231 – 255.

67. Челпанов Г.И. Учебник психологии (для гимназий и самообразования) / Г.И. Челпанов. Изд. 12 – е. М. – СПб.: Т-ва В.В. Думнов, наслед. бр. Салаевых, 1915. – 224 с.: 26 рис.

68. Челпанов Е. [Рец.] О возможности чисто физиологического объяснения душевной жизни человека / Е. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. 1891. – Кн. 3 (7). – Критика и библиография. – С. 68 – 69.

69. Челпанов Е.И. Гельмгольц как философ и психолог / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. 1891. – Кн. 10. Специальный отдел. – С.41 – 51.

70. Челпанов Е.И. Глазомер и иллюзия зрения / Е.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. 1893. – Кн. 2 (17). – Специальный отдел. – С. 45 - 54.

71. Челпанов Е.И. Глазомер и иллюзия зрения / Е.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо – литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. 1893. – Кн. 18 (3). – Специальный отдел. – С. 1 - 13.

72. Челпанов Е.И. О природе времени / Е.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. 1893. – Кн. 19 (4). – С. 36 - 54.

73. Челпанов Е.И. [Рец.] А. Казанский. Учение Аристотеля о значении опыта / Е.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. 1892. – Кн. 12. Обзор книг. – С. 55 – 62.

74. Челпанов Е.И. [Рец.] В. Кандинский. О псевдогаллюцинациях / Е.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1910. – Кн. 10. Обзор книг. – С. 66 – 67.

75. Челпанов Е.И. [Рец.] О физиологическом методе в психологии / Е.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. – 1891. – Кн. 7. – Критика и библиография. – С. 68 – 69.

76. Челпанов Е.И. Теория апперцепции и психической активности в современной психологии / Е.И. Челпанов // Челпанов Е.И. [Рец.] О физиологическом методе в психологии / Е.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. – 1891. – Кн. 6. – Психологическое общество. – С. 95 – 96.

* * *

77. Абрамов А.И. Кантианство в русской университетской философии / А.И. Абрамов // Вопросы философии. – 1998. – № 1. – С. 58 – 69.

78. Абрамов А.И. О русском кантианстве и неокантианстве в журнале «Логос» / А.И. Абрамов // Сборник научных трудов по истории русской мысли. – М.: Кругъ, 2005. – С. 343 – 363.

79. Аджавенко Н. Георгий Челпанов. Жизненный путь и научный подвиг / Н. Аджавенко. – Мариуполь: ЧАО «Газета «Приазовский рабочий», 2012. – 256 с.

80. Аджавенко Н. Его поездки – мариупольские греки [Электронный ресурс] / Н. Аджавенко. – Режим доступа до статті: [http:// www.greeks.ua/ru/default/index/persons?id=62&persons=gchelpanov](http://www.greeks.ua/ru/default/index/persons?id=62&persons=gchelpanov)
81. Ажимов Ф.Е. Философия: история или теория? Заметки о специфике истории философии / Ф.Е. Ажимов // Вопросы философии. – 2014. – № 9. – С. 27 – 32.
82. Алексеев П.В. На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение / П.В. Алексеев. Сост. П.В. Алексеев. – М.: Политиздат, 1990. – 529 с.
83. Ананьев Б.Г. Индивидуальное развитие человека и константность восприятия / Б.Г. Ананьев, М.Д. Дворяшина, Н.А. Кудрявцева – М.: Просвещение, 1968. – 333 с.
84. Андреева Г.М. К истории становления социальной психологии в России / Г.М. Андреева // Вест. Моск. ун – та. Сер. 14. Психология. М.: издательство Московского университета. – 1997. – № 4. – С. 6 – 17.
85. Аристотель Метафизика / Аристотель // Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – С. 63 – 367.
86. Аристотель О душе / Аристотель // Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – С. 369 – 448.
87. Аскольдов С.А. Время и его преодоление / С.А. Аскольдов // Мысль. Петербург: «Academia». – 1922. – № 3. – С. 80 – 97.
88. Астафьев П.Е. Последние тени прошлого / П.Е. Астафьев // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°.1893. Кн. 19 (4). – С. 20 – 34.
89. Бажанов В.А. Партия и логика. К истории одного судьбоносного постановления ЦК ВКП(б) 1946 года / В.А. Бажанов // Логические исследования. Вып. 12. – М.: Наука, 2005. – С. 32 – 49.
90. Белкин А.С. Обзор деятельности Московского Психологического Общества за первое десятилетие (1885 - 1895) / А.С. Белкин // Вопросы

философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°.1895. Кн. 27. – С. 251 – 258.

91. Бердяев Н.А. Памяти Георгия Ивановича Челпанова. / Н.А. Бердяев // Путь. – 1936. - № 50. – С. 56 – 57.

92. Бобров Е.А. К истории философских кружков / А.Е. Бобров // Философия в России. Материалы, исследования, заметки. Казань: Типо-литография Императорского Университета. 1901. Выпуск V. – С. 157 – 175.

93. Бобров Е. А. От автора / Е.А. Бобров // Философия в России. Материалы, исследования, заметки. Выпуск III. Типо-литография императорского университета. Казань. 1900. С. I -II.

94. Бобров Е.А. Предисловие / А.Е. Бобров // Философия в России. Материалы, исследования, заметки. Казань: Типо-литография Императорского Университета. 1899. Выпуск I. – С. I – II.

95. Бобров Е. А. Труды и жизнь А.А. Козлова / Е.А. Бобров // Философия в России. Материалы, исследования, заметки. Выпуск I. Типо-литография императорского университета. Казань. 1899. С. 1 – 24.

96. Богданчиков С.А. Научно-организационная деятельность Г.И.Челпанова / С.А. Богданчиков // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 126 – 135.

97. Богданчиков С.А. Неизвестный Г.И.Челпанов / С.А. Богданчиков // Вопросы психологии. – 1994. – №1. – С.27 – 35.

98. Богданчиков С.А. От Л.С. Выготского к Г.И. Челпанову и обратно // С.А. Богданчиков // Методология и история психологии. М.: издательство Московского университета. – 2007. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 68 – 78.

99. Богданчиков С.А. Почему был уволен Г. И. Челпанов? (история одного факта) / С.А. Богданчиков // Вопросы психологи. – 1996. – № 1. – С.85 – 96.

100. Богданчиков С.А. Сквозь время: школа Г.И. Челпанова в ее развитии, основных чертах и историческом значении / С.А. Богданчиков // Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – Вып. 2. – С. 33 – 50.

101. Боринг Э.Г. История интроспекции / Э.Г. Боринг // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 14. Психология. – 1991. – №2. – С. 61-72.

102. Brentano Ф. О внутреннем сознании. [Перев. К.М. Милорадович] / Ф. Brentano // Новые идеи в философии. Бессознательное. Сб. 15. СПб.: «Образование». – 1914. – С. 24 – 48.

103. Бутру Э. Наука и философия / Э. Бутру // Логос. Международный ежегодник по философии. М.: Книгоиздательство «Мусагет». 1910. Книга I. – С. 62 – 85.

104. Ванчугов В. Очерк истории философии «самобытно-русской» / В. Ванчугов. – Москва: РИЦ «ПИЛИГРИМ», 1994. - 405с.

105. Васильченко А., Панич О. Аналітична філософія в Україні: quo vadis? / А. Васильченко, О. Панич // Філософська думка. К.: Видавничий дім «Академперіодика» НАН України. 2011. – № 3. – С. 5 – 8.

106. Вахромов Е.Е. Разработка теории личности в отечественной науке первой трети XX века (к 90-летию Психологического института) / Е.Е. Вахромеев [Электронный ресурс]. - 2002. – Режим доступа: [http:// www.gennadij.pavlenko.name/ex-book?text=396](http://www.gennadij.pavlenko.name/ex-book?text=396)

107. Введенский А.И. Вторичный вызов на спор о законе одушевления и ответ противникам /А.И. Введенский // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. 1893. Кн.18 (3). – Полемика. – С.120 – 149.

108. Введенский А.И. О задачах современной философии, в связи с вопросом о возможности и направлении философии самобытно русской / А.И. Введенский // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°.1893. Кн. 20 (5). – С. 125 – 157.

109. Введенский А.И. Судьбы философии в России / А.И. Введенский // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1898. Кн. II (42). – С. 314 – 354.

110. Верховцева Е.В. Г.И. Челпанов как философ и его курс «Введение в философию»: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. фил. наук: спец.: 09.00.03. «История философии» / Е.В. Верховцева. – М., 2000. – 21 с.

111. Виноградов Н. Краткий исторический очерк деятельности Московского Психологического Общества за 25 лет / Н. Виноградов // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1910. Кн. 102. – С. 249 – 262.

112. Витгенштейн Людвиг Логико-философский трактат / Людвиг Витгенштейн // Философские работы. Часть I. Пер. с нем. М.С. Козловой и Ю.А. Асеева. / [составл., встп. статья, примеч. М.С. Козловой]. М.: Издательство «Гнозис», 1994. – С. 1 – 74.

113. Волков А.Г. Трансцендентальный реализм, идеал-реализм и неолейбницианство. / А.Г. Волков. Г.І. Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов`янських держав : Зб. докладів по матеріалам міжнародної конференції 20 – 21 квітня 2012 р. – Маріуполь: ДВНЗ «Приазов. держ. техн. ун-т», 2012. – С. 171 – 174.

114. Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. За ред. Г.І. Волинка. – К.: Каравела, 2006. – 480 с.

115. Волинка Г.І., Дорошкевич В.А., Мозговая Н.Г. Мемуар о метафизике / Г.І. Волинка, В.А. Дорошкевич, Н.Г. Мозговая // Політологічний вісник. Зб – к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2011. – С. 8 – 24.

116. Всемирная энциклопедия: Философия / [Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов]. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.

117. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: Підручник / Г.І. Волинка, В.І. Гусєв, І.В. Огородник, Ю.О. Федів; За ред. Г.І.Волонки. – К.: Вища шк., 1999. – 624 с.

118. Вунд В. Введение в философию / В. Вундт. [пер. с нем. Под ред. Э. Л. Радлова]. – СПб.: Брокгауз – Ефрон, 1903. – VII, 310 с.

119. Вундт В. Основы физиологической психологии. Текст: Интенсивность ощущения / В. Вундт; пер. под ред. А. Крогиуса, А. Лазурского, А. Нечаева. – СПб.: Тип. П.П. Сойкина, (вып. I - XVI), 1908 – 1914. – Вып. XV. – Т.1. – Гл. IX. – С. 151 – 320.

120. Вунд В. Очерк психологи / В. Вундт. [Пер. с нем. Г.А. Паперна]. СПб.: Издание Ф. Павленкова. – СПб.: Типография Е. Евдокимова. 1897. – 220 с.

121. Гартман Э. К понятию бессознательного. [Перев. К.М. Милорадович] / Э. Гартман // Новые идеи в философии. Бессознательное. Сб. 15. СПб.: «Образование». – 1914. – С. 7 – 23.

122. Гельмгольц Г. Факты в восприятии. / Г. Гельмгольц. Речь, читанная в день основания Берлинского Университета 3-го Августа 1878 года – СПб.: Типография Цедербаума и Гольденблюма, 1878. – 57 с.

123. Герц Генрих Три картины мира. [пер. Г. Котляр] / Генрих Герц // Новые идеи в философии. Теория познания и точные науки. Сб. 11. СПб.: «Образование». – 1914. - С. 65 – 123.

124. Гессен С.И. Мистика и метафизика / С.И. Гессен // Логос. Международный ежегодник по философии. М.: Книгоиздательство «Мусaget». 1910. Книга I. – С. 118 – 156.

125. Гиляров А.Н. (рец.) Г. Челпанов. Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. Ч. II. Представление пространства с точки зрения гносеологии // А.Н. Гиляров // Университетские известия. 1904. - № 11- ноябрь. Рецензии на сочинения,

представленные в факультеты для приобретения высшей ученой степени. – С.1 – 19.

126. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию / Ю.Б. Гиппенрейтер – М.: Изд-во МГУ, 1988. - 352 с.

127. Г.І. Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов`янських держав: Зб. докладів по матеріалам міжнародної конференції 20 – 21 квітня 2012 р. – Маріуполь: ДВНЗ «Приазов. держ. техн. ун-т», 2012. – 228 с.

128. Г.И. Челпанов: период профессорства в Университете Св. Владимира (г. Киев) 1892-1907 гг. / В.А. Роменец, И.П. Маноха, А.А. Бреусенко; [отв. ред. И.П. Маноха]. – К.: Гнозис, 2000. – 269 с.: ил. – (Историко-психологический архив).

129. Герц Г. Три картины мира / Г.Герц // Новые идеи в философии. Теория познания и точные науки. Сб.11. СПб.: Изд – во «Образование». – 1914. – С. 65 – 123.

130. Гладкова И.В. Г.И.Челпанов: портрет на фоне эпохи (к 140-летию со дня рождения) / И.В. Гладкова // Дискурс – Пи: Научно – практический альманах. Вып.2: Приключения разума в информационном обществе. / Ин-т философии и права УрО РАН. [Отв. ред. О.Ф. Русакова]. – Екатеринбург: Изд – во Урал.ун-та, УрГСХА, 2002. – С. 39 – 43.

131. Гладкова И.В. Философские взгляды Г.И. Челпанова: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. фил. наук: спец.: 09.00.03. «История философии» / И.В. Гладкова. – Екатеринбург, 2002. – 19 с.

132. Гордон Г.О. Из воспоминаний о Г.И. Челпанове / Г.О. Гордон // Вопросы психологии. – 1995. - № 1. – С. 84 – 96.

133. Гоян І.М. Історико- філософська рефлексія психологізму: на перетині філософії і психології [Текст]: монографія / І.М. Гоян. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2011. – 360 с.

134. Громов М.Н. Влияние Канта на русскую мысль / М.Н. Громов // Кантовский сборник: Научный журнал. - Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2009. 2. (30). - С. 74 – 83.

135. Грот Н. Введение в историю новой философии / Н. Грот // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. - 1891. - Кн. 7. – Критика и библиография. - С. 1 – 25.

136. Грот Н. О задачах журнала / Н. Грот // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. - 1889. - Кн. 1. – С. V – XX.

137. Грот Н. Основные моменты в развитии новой философии / Н. Грот // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. - 1891. - Кн. 8. – С. 42 – 57.

138. Грот Н. К вопросу о значении идеи параллелизма в психологии / Н. Грот // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. - 1894. - Кн. 21(1). – С.36 – 54.

139. Грот Н. (рец.) Г. Челпанов. Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. Ч. I. Представление пространства с точки зрения психологии / Н. Грот // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°.- 1896. - Кн. 5 (35). - Критика и библиография. – С. 651 – 656.

140. Грот Н. Понятия души и психической энергии в психологии / Н. Грот // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. - 1897. - Кн. (2) 37. – С.239 – 300.

141. Грот Н. Понятия души и психической энергии в психологии / Н. Грот // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. - 1897. - Кн. (4) 39. – С. 801 – 811.

142. Грот Н.Я. Самонаблюдение – единственный источник познания душевной жизни / Н.Я. Грот // Вопросы философии и психологии.

Психологическое общество. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. - 1891. – Кн. 6. – Психологическое общество. – С. 89 – 93.

143. Гусева Е.П. Из истории русской психологии / Вопросы психологии. - 1992. - № 3 – 4. – С. 43 – 50.

144. Гусева Е.П., Серова О.Е., Рубцов В.В. К 150 – летию со дня рождения Георгия Ивановича Челпанова / Е.П. Гусева, О.Е. Серова, В.В. Рубцов // Культурно – историческая психология. – 2012. - № 1. – С. 109.

145. Гуссерль Э. Философия, как строгая наука / Э. Гуссерль // Логос. М.: Книгоиздательство «Мусагет». 1911. Книга I. – С. 1 – 56.

146. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках / Р. Декарт // Сочинения в 2 т.; пер. с лат. и франц. – Т.1. – М.: Мысль, 1989. – С. 250 – 296.

147. Дубровский Д.И. Психические явления и мозг / Д.И.Дубровский. – М.: Наука, 1971. – 384 с.

148. Жане П. Мозг и мысль / П.Жане. Пер. с фр. Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 114 с.

149. Ждан А.Н. Из истории вопроса о соотношении теории и эксперимента в психологии / История становления и развития экспериментально – психологических исследований в России [Под ред. Б. Ф.Ломова]. М.: Наука, 1990. – С. 30 – 41.

150. Ждан А.Н. Московское психологическое общество (1885 - 1922) / А.Н. Ждан // Вопросы психологии. – 1995. - № 4. – С. 82 – 92.

151. Ждан А.Н., Марцинковская Т. Д. Московская психологическая школа: традиции и современность / А.Н. Ждан, Т.Д. Марцинковская // Вопросы психологии. – 2000. - № 3. – С. 117 – 127.

152. Журавлев И.В. О философии Г.И.Челпанова / И.В.Журавлев // Челпанов Г.И. Введение в философию. М.: Книжный дом «Либроком», 2009. С. III – XX.

153. Зеньковский В.В. История русской философии / В.В. Зеньковский. – М.: Академический Проект, Раритет, 2001. – 880 с. – (Summa)
154. Зеньковский В.В. Памяти проф. Г.И.Челпанова / В.В. Зеньковский // Путь. 1936. № 50. – С. 53 – 56.
155. Зеньковский В.В. Принцип индивидуальности в психологии и педагогике / В.В. Зеньковский // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1911. Кн. III (108). – С. 369 – 393.
156. Зеньковский В.В. Принцип индивидуальности в психологии и педагогике / В.В. Зеньковский // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. - 1911. - Кн. V (110). – С. 815 – 855.
157. Зиммель Г. Индивидуальный закон. К истолкованию принципа этики / Г. Зиммель // Логос. СПб и М.: Издание Т-ва М.О. Вольф. 1914. Т. I. – вып. 2. – С. 201 – 249.
158. Из автобиографии Н.А. Рыбникова – одного из первых сотрудников Психологического института [Ред. коллегия] / Вопросы психологии. – 1994. - № 1. – С. 11 – 16.
159. Из переписки Г.И. Челпанова и А.М. Щербины (публ. Р.Л. Золотницкой) // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. - № 5. – С. 86 – 92.
160. Інтелектуальна традиція: проблеми становлення. Круглий стіл «Філософської думки» / [Є. Головаха, О. Шевченко, О. Забужко, С. Тримбач та ін.] // Філософська думка. – К.: Видавничий дім «Академперіодика» НАН України. - 2011. - № 2. – С. 23 – 39.
161. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В.І. Ярошовця. – К.: Знання України, 2005. – 1200 с.
162. Історія філософії: Підручник. У 2-х т. / В.І. Ярошовець, О.В. Александрова, Г.Є. Аляєв. За ред. В.І. Ярошовця. – Т. I. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – 472 с.

163. Кант И. Критика чистого разума. / И. Кант – Симферополь: «Реноме», 2003. – 464 с.
164. Кантор В.К. Университеты и профессорство в России / В.К. Кантор // Вопросы философии. – 2013. - № 6. – С. 16 – 29.
165. Карпов Вл. Витализм и задачи научной биологии в вопросе о жизни / Вл.Карпов // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. - 1909. - Кн.III (98). – С. 341 - 392.
166. Козлов А.А. Библиографические заметки / А.А.Козлов // Свое слово. К.: Типография И.В. Завадского. 1889. - №2. – С. 111 – 133.
167. Козлов А.А. Материализм экономический / А.А.Козлов // Свое слово. СПб. : Типо-литография М.П. Фроловой. - 1898. - № 5. - С. 73 – 81.
168. Козлов А.А. Нечто о научной философии и научном философе / А.А. Козлов // Свое слово. К.: Типография императорского Университета Св. Владимира. - 1888. - №1. – С. 89 – 124.
169. Козлов А.А. Объяснение с Вл. Соловьевым и Е.И. Челпановым / А.А. Козлов // Свое слово. СПб.: Типо-литография М.П. Фроловой. - 1898. - №5. – С. 161 – 165.
170. Козлов А.А. Ответ г. рецензенту «Русской мысли» / А.А. Козлов // Свое слово. К.: Типография императорского Университета Св. Владимира. - 1888. - №1. – С. 136 – 144.
171. Козлов А.А. Понятие бытия и времени / А.А. Козлов // Свое слово. СПб.: Типография и фототипия В.И. Штейна. - 1892. - № 4. – С. 131 – 167.
172. Козлов А.А. Предварительное объяснение редакции с читателем / А.А. Козлов // Философский трехмесячник. К.: Университетская типография И.И.Завадского. - 1885. – Том I. - № 1. – С. 1 – 10.

173. Козлов А.А. Предисловие / А.А. Козлов // Свое слово. К.: Типография императорского Университета Св. Владимира. 1888. - №1. – С. 1 – 2.
174. Козлов А.А. Размышления, вызванные неожиданным голосом из области естествоведения / А.А.Козлов // // Вопросы философии и психологии. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнирев и К°. 1889. - Кн.1. – С. 51 – 82.
175. Кондаков И.М. Константин Николаевич Корнилов: талантливый организатор науки [Электронный ресурс] / И.М. Кондаков. Выдающиеся психологи Москвы. [Под ред. В.В. Рубцова, М.Г. Ярошевского]. М.: ПИ РАО, МОПК, 1997. – Режим доступа до статті: <https://ru.wikipedia.org>
176. Кондаков Н. И. «Учебник логики» Г.И. Челпанова: Логический словарь / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1971. – С. 560 – 561.
177. Кунтце Ф. Математика и точное изложение теоретико-познавательных проблем. [пер Г. Котляр] / Ф. Кунтце // Новые идеи в философии. Теория познания и точне науки. СПб.: «Образование». – 1914. - № 11. - С. 124 – 153.
178. Лассвиц К. Современная энергетика и ее значение для теории познания. [пер. Г. Котляр] / К. Лассвиц // Новые идеи в философии. Теория познания и точне науки. СПб.: «Образование». – 1914. - № 11. - С. 1 – 64.
179. Лахути Д.Г. Сталин и логика / Д.Г. Лахути // Вопросы философии. – 2004. - № 4. – С. 164 – 169.
180. Лейбниц Г.- В. Монадология // Сочинения в четырех томах: Т.1 / Г.- В. Лейбниц; ред. и сост., авт. статьи и примеч. В.В. Соколов; пер. Я.М. Боровского и др. –М.: Мысль,1982. – С. 413 – 429.
181. Лейбниц Г.- В. Новые опыты о человеческом разумении автора системы предустановленной гармонии // Сочинения в четырех томах: Т.1 / Г.- В. Лейбниц; ред. и сост., авт. статьи и примеч. И.С. Нарский; пер. П.С. Юшкевича и др. –М.: Мысль,1983. – С. 47 – 545.

182. Летцев В.М. К уяснению основной проблематики философской психологии / В.М. Летцев // Вопросы философии. – 2012. - № 5. – С. 114 – 124.

183. Ломова И.О. Трансформация идей И.Канта в работах русских логиков конца XIX - начала XX веков: автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. фил. наук: спец.: 09.00.07. «Логика» / И.О. Ломова. – СПб, 2005. – 20 с.

184. Лопатин Л. Новый психофизиологический закон г. Введенского / Л. Лопатин // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. - 1893. - Кн. 19 (4). – С. 60 – 81.

185. Лопатин Л. Параллелистическая теория душевной жизни / Л. Лопатин // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°. - 1895. - Кн. 28 (3). – С. 358 – 389.

186. Лопатин Л. Метод самонаблюдения в психологии / Л. Лопатин // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. - 1902. - Кн. II (62). – С. 1031 – 1090.

187. Лопатин Л. Настоящее и будущее философии / Л. Лопатин // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. - 1910. - Кн. III (103). – С. 263 – 305.

188. Лопатин Л. Спиритуализм, как монистическая система философии / Л. Лопатин // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. - 1912. - Кн.V (115). – С.435 – 471.

189. Лопатин Л. Монизм и плюрализм / Л. Лопатин // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. - 1913. - Кн.116 (I). – С. 68 – 92.

190. Лопатин Л.М. Философские характеристики и речи / Л.М. Лопатин. Вступ. статья проф. В.В. Зеньковского; Вместо послеслов. проф. В.В. Рубцов, А.Д. Червяков. – М.: ИЦ «Academia», 1995. – 328 с., 1 л. порт.

191. Лосев А.Ф. Русская философия / Введенский А.И., Лосев А.Ф., Радлов Э.Л., Шпет Г.Г. [Сост., вступ. ст., примеч. Б.В. Емельянова, К.Н. Любутина]. – Свердловск: Изд – во Урал. ун – та, 1991. – С. 67 – 95.
192. Лосский Н. Гносеологический индивидуализм в новой философии и преодоление его в новейшей философии / Н. Лосский // Вопросы философии и психологии. М.: Типо – литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. - 1907. - Кн. 88 (III). – С.227 – 238.
193. Лосский Н. Идея бессмертия души, как проблема теории знания / Н. Лосский // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. 1910. Кн. 104 (IV). – С. 488 – 503.
194. Лосский Н.О. Восприятие чужой душевной жизни / Н.О. Лосский // Логос. СПб и М.: Издание Т-ва М.О. Вольф. - 1914. - Т.1. – вып. 2. – С. 189 – 200.
195. Лосский Н.О. История русской философии / Н.О. Лосский. [Пер. с англ.]. – М.: Советский писатель, 1991. – 480 с.
196. Лосский Н.О. Конкретный и отвлеченный идеал – реализм / Н.О. Лосский // Мысль. Петербург: «Academia». 1922. - №1. – С. 4 – 12.
197. Лосский Н.О. Конкретный и отвлеченный идеал – реализм / Н.О. Лосский // Мысль. Петербург: «Academia». 1922. - № 2. – С. 51 – 57.
198. Манжура В.И. Георгий Иванович Челпанов и его «Введение в философию» / В.И. Манжура. Вступ. ст. Челпанов Г.И. Сочинения: в 4 т. Т.1: Введение в философию. – Киев: НПУ им. М.П.Драгоманова; Мелитополь: МГПУ им. Б. Хмельницкого (Серия «Антология украинской мысли»). – 2014. – С. 5 – 19.
199. Марцинковская Т.Д., Ярошевский М.Г. Неизвестные страницы творчества Г.И. Челпанова /Т.Д. Марцинковская, М.Г. Ярошевский // Вопросы психологии. - 1999. - №3.- С. 99-106.
200. Масоликова Н.Ю., Сорокина М.Ю. Вокруг Челпанова: новые документы о психологической дискуссии 1923 – 1924. [Электронный ресурс] /

Н.Ю. Масоликова, М.Ю. Сорокина (Международный проект «Пространство и время в судьбе семьи Челпановых») // Режим доступу до статті: <http://www.academia.edu/>

201. Матюшко Б.К. Теорія апперцепції та психічної активності у сучасній психології Г.І. Челпанова в контексті другого позитивізму / Б.К. Матюшко // Нова парадигма. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. Випуск 107. – С. 59 – 65.

202. Машталер А.А. Трансформація знання в культурі інфосоціуму: філософсько-освітній контекст / А.А. Машталер // Мультиверсум. Філософський альманах. [Гол. Ред.В.В. Лях]. – Вип. 1 (109). К.: Центр духовної культури, 2012. – С. 25 – 34.

203. Міжнародні Челпанівські психолого - педагогічні читання (3 нагоди 100 – річчя урочистого відкриття Г.І. Челпановим І – го Психологічного інституту) / Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав – Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» - Додаток 4 до Вип. 31, Том II (10): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого – педагогічні читання». – К.: Гнозис, 2014. – 400 с.

204. Милль Джон Стюарт Система логики / Дж. Ст. Милль. Изд. 2 – е. Перевод Ф. Резенера с 5 – го дополненного лондонского издания. Т. 1. М. – СПб.: Изд. Книготорговца – типографа М. О. Вольфа, 1878. - 522 с. – XI. – VI.

205. Милль Джон Стюарт Система логики / Дж. Ст. Милль. Изд. 2 – е. Перевод Ф. Резенера с 5 – го дополненного лондонского издания. Т. 2. М. – СПб.: Изд. Книготорговца – типографа М. О. Вольфа, 1878. - 507 с. – VIII.

206. Миракян А.И. Контуры трансцендентальной психологии (книга 2) / А.И. Миракян – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. - 384 с.

207. Мозгова Н.Г. Київський період у творчості Г.І. Челпанова / Н.Г. Мозгова // Філософські обрії. Науково – теоретичний часопис Інституту

філософії НАН України та ПДПУ. Випуск 6. – Київ – Полтава. – 2001. - № 6. – С. 135 – 145.

208. Мозгова Н.Г. Гносеологічний підтекст однієї дискусії початку ХХ ст. / Н.Г. Мозгова // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету «НАУ-друк», 2009. – № 1(9). – С. 20-24.

209. Наторп П. Кант и Марбургская школа / П. Наторп // Новые идеи в философии. Сб. 5. Теория познания. СПб.: «Образование». 1913. - С. 93 – 132.

210. Наторп П. Философия и психология / П.Наторп // Логос. Т.1. Вып. 1. СПб. и М.: Издание Т – ва М.О. Вольф. 1914. – С. 80 – 110.

211. Наумов Н.Д. П.П. Блонский: философ и педагог / Н.Д Наумов // Известия Уральского государственного университета. Серия 1. Проблемы образования, науки и культуры. Выпуск 14. – Екатеринбург: Издательство УрГУ, 2003. - № 27. - С.17-25.

212. Нельсон Леонард. Невозможность теории познания. [пер. Г. Котляр] / Леонард Нельсон // Новые идеи в философии. Сб. 5. Теория познания. СПб.: «Образование». – 1913. - С. – 64 – 92.

213. Нечаев А.П. К вопросу о съезде по педагогической психологии и комментариях Г.И. Челпанова / А.П. Нечаев // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К°. – 1909. - Кн. 100 (V). – С. 805 – 810.

214. Никольская А.А. А.П. Нечаев: жизненный и творческий путь / А.А. Никольская // Вопросы психологии. – 1997. - № 2. – С. 100 – 111.

215. Никольская А.А. Основные этапы развития научной деятельности Психологического института / А.А. Никольская // Вопросы психологии. – 1994. - № 2. – С. 5 – 21.

216. Никольская А.А. Психолого-педагогические взгляды Г.И. Челпанова / А.А. Никольская // Вопросы психологии. – 1994. - № 1. – С. 36 – 42.

217. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навч. Посіб. – К.: Вища шк.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 543 с.

218. Оников В.И. Критический анализ философии Г.И. Челпанова / автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. фил. наук: спец.: 09.00.03. «История философии» / В.И. Оников. – М.: Издательство Московского университета, 1983. – 18 с.

219. Печеранський І. Університетська філософія України ХІХ - початку ХХ століття: критико – історичний огляд / І.Печеранський // Українознавство. - 2010. - № 2. - С. 75 – 82.

220. Платон. Диалоги / Платон. Пер. с древнегреч. В.Н.Карпова. – СПб.: Издательская группа «Азбука - классика», 2009. – 448 с.

221. Письма к Густаву Шпету Г.И.Челпанова, Л.И.Шестова, Б.В.Яковенко, Р.О.Якобсона и др. / [публикация, предисловие и комментарии И.Чубарова] // Логос. – 1992. - № 3. – С. 243 – 263.

222. Плужник В.О. «Київська школа філософії»: гносеологічні пошуки кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук: 09.00.05 / Плужник Вікторія Олександрівна. Інститут філософії НАН України. – К., 1998. – 180 с.

223. Протокол заседания совета императорского Университета св. Владимира. 20 декабря 1895 г. // Университетские Известия 1898. № 2. – С. 1 – 18.

224. Протокол заседания совета императорского Университета св. Владимира. 27 марта 1892 г. // Университетские Известия 1892, № 11. – С. 1 – 13.

225. Протокол заседания совета императорского Университета св. Владимира. 20 февраля. 1897 г. // Университетские Известия. 1898, № 5. – С. 14 – 25.

226. Пухир В.М. Челпанов Георгий Иванович: Русская философия: Энциклопедия / [Под общ. ред. М.А. Маслина. Сост. П.П. Апрышко, А.П. Поляков]. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 683 – 684.

227. Радзиховский Л.А. Г.И.Челпанов – организатор Психологического института / Л.А. Радзиховский // Вопросы психологии. – 1982. - № 5. – С. 47 – 60.

228. Радлов Э.Л. Мистицизм в современной философии / Э.Л.Радлов // Новые идеи в философии. Сб. 5. Теория познания. СПб.: «Образование». - 1913. - С. 35 – 63.

229. Радлов Э.Л. Очерки истории русской философии / Очерки истории русской философии / Введенский А.И., Лосев А.Ф., Радлов Э.Л., Шпет Г.Г. [Сост., вступ. ст., примеч. Б.В. Емельянова, К.Н. Любутина]. – Свердловск: Изд – во Урал. ун – та, 1991. – С. 96 – 216.

230. Речи и приветствия на торжественном открытии психологического института им. Л.Г.Щукиной при императорском Московском университете. Вопросы психологи. - 1992. - № 5- 6. - С.41 – 44.

231. Речи и приветствия на торжественном открытии психологического института им. Л.Г.Щукиной при императорском Московском университете. Вопросы психологи. - 1993. - №1. - С. 102 – 103.

232. Речи и приветствия на торжественном открытии психологического института им. Л.Г.Щукиной при императорском Московском университете. Вопросы психологи. - 1993. - №2. - С.91 – 92.

233. Риккерт Г. О понятии философии / Г.Риккерт // Логос. Международный ежегодник по философии. М.: Книгоиздательство «Мусагет». 1910. Книга I. – С. 19 – 61.

234. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: Навч. Посібник / Вст. ст. В.О. Татенка, Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.; іл.

235. Роменець В.А., Маноха І.П., Бреусенко А.А. Г. И. Челпанов: период профессорства в Университете Св. Владимира (г. Киев) 1892 – 1907 гг. К.: «Гнозис», 2000. – 269 с.: ил. – (Историко – психологический архив)

236. Русин М.Ю., Огородник І.В. Історія української філософії: Навчальний посібник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 591 с.

237. Рыбников Н.А. Как создавался Психологический институт / Н.А. Рыбников // Вопросы психологии. – 1994. - № 1. – С. 6 – 10.

238. Саводник В. Несколько заметаний по поводу книги Г.Челпанова: «Проблема восприятия пространства» / В. Саводник // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К°. - 1896. - Кн. 35 (5). – Полемика. – С.641 – 650.

239. Сеземан В.Е. Теоретическая философия Марбургской школы / В.Е.Сеземан // Новые идеи в философии. Сб. 5. Теория познания. СПб.: «Образование». 1913. - С. 1 – 34.

240. Сироткина И.Е. От реакции к живому движению: Н.А. Бернштейн в Психологическом институте двадцатых годов / И.Е. Сироткина // Вопросы психологии. – 1994. - № 4. – С. 17 – 27.

241. Скубашевська О.С. Педагогічний дискурс в інноваційній стратегії розвитку освіти / О.С. Скубашевська // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. 2008. - № 67. – С. 201 – 216.

242. Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры) / Э.Ю.Соловьев – М.: Политиздат, 1991. – 432 с.

243. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза. [Пер. с лат. Я.М. Боровского, Н.А. Иванцова]. – СПб.: Азбука, Азбука – Аттикус, 2012. – 352 с.

244. Степанова М.А. Из века нынешнего в век минувший: юбилейная челпановская конференция / М.А. Степанова // Вопросы психологи. – 2002. - №4. – С. 141 – 144.
245. Сторожук А.Ю. Объективное и субъективное в восприятии пространства / А.Ю. Сторожук // Философия науки. - 2008. - № 4 (39). – С. 77 – 97.
246. Тарароев Я.В. Представление бытия как связей в контексте современной космологии / Я.В. Тарароев // Философия науки. – Вып. 14: Онтология науки [Текст] / Рос. акад. наук, Ин-т философии; Отв. Ред. А.Н. Павленко. – М. : ИФ РАН, 2009. – С. 158 – 170.
247. Тахо-Годи А.А. Лосев / А.А. Тахо-Годи. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Молодая гвардия, (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.), 2007. – С. 5 – 66.
248. Теплов Б.М. Об интроспекции и самонаблюдении / Б.М. Теплов // Хрестоматия по курсу введение в психологию [учебное пособие для студентов факультетов психологи высших учебных заведений по специальностям 52100 и 020400 – «Психология»]. Ред. – сост. Е.Е.Соколова. – М.: Российское психологическое общество, 1999. – С. 126-132.
249. Титченер Э. Очерки психологии / Э. Титченер // пер. со 2-го англ. узд. М.Чепинской. – СПб.: Изд. Ф.Павленкова, 1898. (Тип. Т-ва «Общественная польза»). – [4]. V, - 286 с.
250. Ткачук М. Челпанов Гергій Іванович: Філософська думка в Україні: Бібліогр. Словник / [Авт.кол.: В.С. Горський, М.Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін.]. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2002. – С. 210 – 212.
251. Ткачук М.В. А.Н.Гиляров как историк философии: авторефер. дис. на соиск. учен. степен. кандид. филос. наук : спец. 09.00.03 «История философии» / М.В.Ткачук. – Киев, 1990. – 16 с.
252. Ткачук М.В. З історії університетської філософії в Києві: Психологічна семінарія Г.І. Челпанова / М.В. Ткачук // Наукові зиписки.

Т.20. Спеціальний випуск: у двох частинах. Ч. 1/ Національний університет «Києво-могилянська академія». К.: КМ «Academia». 2002. – С. 82 – 87.

253. Трубецкой С.Н. О природе человеческого сознания / С.Н. Трубецкой // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К°. - 1889. - Кн. 1. – С. 83 – 126.

254. Трубецкой С.Н. О природе человеческого сознания / С.Н. Трубецкой // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К°. -1890. - Кн. 3. – С. 159 -192.

255. Трубецкой С.Н. О природе человеческого сознания / С.Н. Трубецкой // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К°. - 1891. - Кн. 6. – С. 132 – 156.

256. Трубецкой С.Н. О природе человеческого сознания / С.Н. Трубецкой // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К°. - 1891. - Кн. 7. – С. 21 – 56.

257. Умрихин В.В. "Идеогенез" и "социогенез" науки в творчестве Г.И. Челпанова / В.В. Умрихин // Вопросы психологии. - 1994. - № 1. - С.17-26.

258. Умрихин В.В. Основатель экспериментальной школы в российской психологии / В.В.Умрихин // Г.И.Челпанов Мозг и душа: Критика материализма и очерк современных учений о душе. Изд. 8-е, доп. – М.:Издательство ЛКИ. 2007. – 336 с.

259. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії: Навчальний посібник. / Ю.О. Федів, Н.Г. Мозгова. – К.: Україна, 2000. – 512 с.

260. Франк С. Прагматизм, как гносеологическое учение / С.Франк // Новые идеи в философии. Сб. 7. Теория познания. СПб.: «Образование». 1913. - С. 115 – 157.

261. Франк С.Л. Душа человека. Опыт введения в философскую психологию / С.Л. Франк. М.: Издание Г.А. Лемана и С.М. Сахарова. 1917. – 252 с.

262. Чайка С.А. Філософські інтенції творчості Г.И.Челпанова: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / С.А.Чайка. – Київ, 2009. – 17 с.

263. Челпанов Г.І. і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов`янських держав: Зб. Докладів по матеріалам міжнародної конференції 20 – 21 квітня 2012 р. – Маріуполь: ДВНЗ «Приазов. держ. техн. ун - т», 2012. – 228 с.

264. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. [Электронный ресурс]. – К., 1992. – 230 с. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm>

265. Шевчук К.С. Основна проблематика творчості Георгія Челпанова Київського періоду / К.С. Шевчук // Філософія. Педагогіка. Суспільство.: зб. наук. пр. / Рівнен. держ. гуманіст. ун-т. – Рівне: О. Зень, вип.2, 2012. – С. 107 – 120.

266. Шенрок В.И. К биографии Н.Я.Грота / В.И.Шенрок // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей. СПб., Тип. Министерства путей сообщения, 1911. - С. 1 – 56.

267. Шпет Г. Критические заметки к проблеме психической причинности / Г.Шпет // Вопросы философии и психологии. М.: Типо-литография Товарищества И.Н.Кушнерев и К°. – 1915. - Кн. 127 (II). – С. 283 – 313.

268. Шпет Г. Сознание и его собственник / Г. Шпет. Георгию Ивановичу Челпанову от участников его семинариев в Киеве и Москве 1891 – 1916 гг. Статьи по философии и психологии. М.: Товарищество типографии А.И Мамонтова, 1916. – С. 156 – 210.

269. Шпет Г.Г. Мудрость или разум / Г.Г. Шпет // Мысль и слово. Философский ежегодник. М.: Издание Г.А.Лемана и С.И.Сахарова. 1917. Т.1. – С. 1 – 69.

270. Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии I / Г.Г. Шпет; [отв. ред.- сост., коммент., археограф. работа Т.Г.Щедрина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 592 с. – (Российские Пропилеи).

271. Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии II. Материалы. Реконструкция Т.Г.Щедриной / Г.Г. Шпет; [реконструкция, науч. ред., коммент., археограф. работа Т.Г.Щедрина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 848 с. – (Российские Пропилеи).

272. Шпет Г. [Рец.] Проф. Г.Челпанов. Мозг и душа / Г.Шпет // Вопросы философии и психологии. Критика и библиография. М.: Типо – литография Товарищества И.Н.Кушнерев и К°. 1903. Кн. (V) 70. – С. 877 – 882.

273. Шпет Г. Философия и история / Г.Шпет // Вопросы философии и психологии. М.: Типо – литография Товарищества И.Н.Кушнерев и К°. – 1916. – Кн. 134 (IV). – С. 427 – 439.

274. Штумпф К. Психология и теория познания / Карл Штумпф // Логос. – 2005. – № 2 (47). – С. 117 – 155.

275. Штумпф К. Самоизложение / Карл Штумпф // Логос. – 2003. – №3. – С. 80–128.

276. Шукова Г.В. Г.И. Челпанов и проблема восприятия пространства / Г.В.Шукова // Психологическая наука и образование. - 2001. - №3. - С. 99 - 111.

277. Шуппе В. Солипсизм. [перев. О.С. Эльманович] / В. Шуппе // Новые идеи в философии. Сб.6. Существует ли внешний мир? СПб.: Образование. – 1913. – С. 99 – 137.

278. Щедровицкий Г.П. «Я всегда был идеалистом» / Г.П. Щедровицкий М.: Путь, 2001. – 368 с.

279. Щербина А. «Слепой музыкант» В. Г.Короленка / А. Щербина. Георгию Ивановичу Челпанову от участников его семинариев в Киеве и Москве 1891 – 1916 гг. Статьи по философии и психологии. М.: Товарищество типографии А.И.Мамонтова, 1916. – С. 1 – 51.

280. Эйслер Рудольф Сознание и бытие. [пер. Г.П.Федотов] / Рудольф Эйслер // Новые идеи в философии. Сб. 5. Теория познания. СПб.: «Образование». – 1913. - С. 133 – 148.

281. Яковенко Б. Мощь философии / Б. Яковенко // Логос. Прага: 1925. Книга I. – С. 19 – 40.

282. Яковенко Б. Об имманентном трансцендентизме, трансцендентном имманентизме и дуализме вообще. Второе, более специальное введение в трансцендентализм / Б. Яковенко // Логос. Международный ежегодник по философии культуры. М.: Книгоиздательство «Мусагет». 1913. Книга I и II. - С. 99 – 182.

283. Яковенко Б. Что такое философия? / Б. Яковенко // Логос. М.: Книгоиздательство «Мусагет». - 1912. Книга II и III. – С. 27 – 103.

284. Яковенко Б.В. История русской философии / Б.В. Яковенко. [Перевод с чешского М.Ф. Солодухиной / Общ. ред. и послеслов М.Ф. Солодухина]. – М.: Республика, 2003. – 510 с.

285. Яновский М.И. Место метода самонаблюдения (интроспекции) в психологии / М.И. Яновский // Вопросы психологии. – 2001. – №1. – С. 91-96.

286. Ярошевский М.Г. История психологии. От античности до середины XX века: Учебное пособие для высших учебных заведений. – 2-е изд. / М.Г. Ярошевский. – М.: Издательский центр «Академия», 1997. – 416 с.